

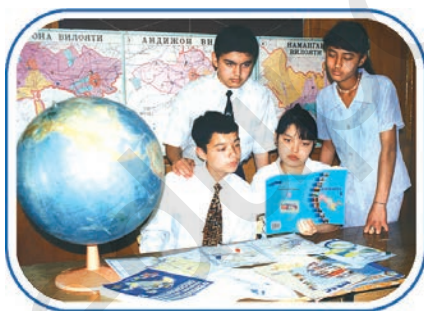
ПАЁЗ МҶСАЕВ, ЖАХОНГИР МҶСАЕВ

ГЕОГРАФИЯ

ЎЗБЕКСТАННЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ГЕОГРАФИЯСЫ

Жалпы орта білім беретін мектептердің
8-сыныбына арналған оқулық

Толықтырылған алтыншы басылым

*Ўзбекстан Республикасы
Халыққа білім беру министрлігі баспаға ұсынған*

«ШАРҚ» БАСПА-ПОЛИГРАФИЯ
АКЦИОНЕРЛІК КОМПАНИЯСЫ
БАС РЕДАКЦИЯСЫ
ТАШКЕНТ – 2019

УО‘К: 91(575.1)(075)
КБК 65.04ya721
М – 97

П і к і р ж а з ғ а н д а р:

- Н. САФАРОВА*, Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университетінің «География және оны оқыту методикасы» кафедрасының доценті,
география ғылымдарының кандидаты;
А. ЖАББОРОВ, Муқими атындағы Қоқан мемлекеттік педагогика институтының «Географияны оқыту методикасы» кафедрасының доценті.
Ш.ХОЛМУРОДОВ, Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университетінің «География және оны оқыту методикасы» кафедрасының аға оқытушысы;
С.БЕРДИЕВА, Ташкент қаласы Мирабад ауданының 213-санды жалпы білім беретін мектептің география пәні оқытушысы.

М – 97 **Мұсаев, Паёз.**
Өзбекстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы: жалпы орта білім беретін мектептердің 8-сыныбына арналған оқулық / Авторлар: П.Ф.Мұсаев, Ж.П.Мұсаев. – Т.: «ШАРҚ», 2019. – 176 б.
І. Авторлар.

УО‘К: 91(575.1)(075)
КБК 65.04ya721

Оқулықтың тақырыптарына жайғастырылған бұл QR – код белгілерін сканер жасау арқылы тақырыптарға тиісті интернет мәліметтерінен пайдалануыңа болады.

Республика мақсатты кітап қоры қаржылары есебінен жалға беру үшін басылды.

ISBN 978-9943-26-920-0

© П.Мұсаев, Ж.Мұсаев, 2004, 2014, 2019.
© «Шарқ» БПАК Бас редакциясы, 2004, 2014, 2019.

I БӨЛІМ. ӨЗБЕКСТАННЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОРНЫ ЖӘНЕ ӘКІМШІЛІК-АУМАҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

1-сабақ

КІРІСПЕ

Өзбекстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы нені зерттейді?

Сен енді өткен сыныптарда алған білімдерің негізінде Жер жүзі, соның ішінде, мемлекетіміздің табиғаты туралы басқаларға да мәлімет бере аласың. Олардан тыс, басқа да ғылымдар бар, яғни олар адамдардың қызметі, тұрмыс салты және өндірістің аумақтық өзгешелігі сияқты адамзат, қоғам өмірімен тікелей байланысты. Міне, осы білімдерді зерттейтін ғылым **экономикалық және әлеуметтік география** деп жүргізіледі. Ол тұрғындар қызметінің аумақтық құрылуымен байланысты экономикалық және әлеуметтік мәселелерді белгілі бір мемлекет бойынша да, бүкіл дүние жүзі бойынша да зерттейді. Бұл оқу жылында сүйікті Отанымыз – **Өзбекстанның экономикалық және әлеуметтік географиясын** үйренесің.

Шынында да, зауыт, фабрика, фирма, емхана, білім беру орны яки тұрмыстық қызмет көрсету кәсіпорындары жетік ойланбай кез келген жерге құрылса, кісілерді әуреге, еңбек пен қаражатты бекер жұмсауға мәжбүр етеді. Нәтижеде, бұл әлеуметтік еңбек өнімділігінің артуына кері әсер етеді.

Әлеуметтік еңбек өнімділігі – материалдық өндірісте жұмыс істейтін әрбір жұмысшының есебінен пайда болған ұлттық табыс мөлшері.

Еңбек өнімділігі өндірістің машиналар, тәжірибелі жұмысшылар, электр энергиясы, табиғи байлықтармен қамтамасыз етілгеніне, кәсіпорын мен елді мекендерінің адамдарға қолайлы, әрі табиғи ортаның тапталмайтын жерде орналасуына, еңбекшілердің жасау жағдайларына, демалуы мен оларға мәдени-тұрмыстық қызмет көрсетілуіне де байланысты.

Егер шикізат, жанармай, энергия көздері мен жұмысшылар өзара қатар орналасса, өндірісте жоғары нәтижелілік қамтамасыз етіледі. Бірақ, мұндай қолайлы орналасу сирек кездеседі. Кейбір жерлерде шикізат жеткіліксіз болса, басқа жерде жанармай, энергияның жетіспеушілігі байқалады. Соның үшін де мемлекетті өркендетудің ұлттық бағдарламаларында халықты, өндірісті орналастыру және табиғат байлықтарынан пайдалану мәселелерін аумақтық біртұтастық негізінде ұйымдастыруға жеке мән беріледі.

Ўзбекстанның экономикалық және әлеуметтік географиясы

мемлекетіміздің ұлттық экономикасын халық және табиғи жағдаймен өзара байланысты түрде үйреніп, оны аумақтық ұйымдастырудың жалпы қағидаттарын ғылыми тұрғыдан негіздеп береді.

8-сынып географиясы сені мемлекетімізде әлеуметтік еңбек өнімділігін арттыруға, табиғи ресурстарды қорғауға және жалпы халық тұрмысының жасампаздығына көмек беретін географиялық білімдермен қаруландырады. Сондай-ақ географиялық біліміңді арттыруда түрлі деректерден еркін пайдалану әдістерін қалыптастырады.

Бұл ғылымның қорытындылары үшін негіз болған мәліметтер – айғақты дәлелдер заманға сай өзгеріп отырады. Оқулықта берілген цифрлы мәліметтер, сурет, карта-сызбалардағы мәліметтер және тіпті, жер аттары да ертең бүгінгіден де өзгеше болуы мүмкін. Экономикалық және әлеуметтік географияға тән бұл жағдай күнделікті оқиға мен құбылыстардан үнемі хабардар болып тұруды қажет етеді.

Елімізде нарықтық экономикасына өту сияқты күрделі және кең қамтылған үдеріс болып жатыр. Мұндай кезде мемлекетте, әрбір қала немесе ауылда анық бір ділгірліктердің пайда болуы табиғи. Оқулық сені осындай ділгірліктермен таныстырады, әрі олардың шешімін табуға үйретеді.

Халқымыз өркениет жолында табандылықпен еңбек етуде. Мемлекетіміздің тәуелсіздігін нығайтуда, әсіресе, сен, жастар белсенділік көрсетулерің және болашақтағы қызметтерің өнімді болуы керек. **Өйткені, еңбек өнімділігі базар қатынастарына өтуде ең маңызды және ең негізгі алғышарт болып табылады.** Өзбекстанның экономикалық және әлеуметтік географиясын үйрену бұл міндеттің қажеттілігін түсінуге, демек, өз азаматтық борышыңды орындауға, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық өмірінде белсенді қатысуыңа көмек береді.

Қолыңдағы оқулық мемлекетіміздің ұлттық экономикасымен таныстырумен қатар географиялық мазмұндағы түрлі әдебиеттерден, алғашқы деректерден пайдалануға мүмкіндік беретін дағды және біліктіліктермен қаруландырады. Сен бұл оқулықтан экономикалық географиялық нысан, құбылыс пен үдерістерді суреттеу, баяндау әдістерін де үйреніп аласың.

1. Оқулық мұқабасының екінші бетінде берілген экономикалық және әлеуметтік ұғым мен терминдердің кемінде екеуіне түсінік беруге әрекет жаса.
2. Сенің пікіріңше, өндіріс орындарын орналастыруда қайсы алғышарттар қажетті болып табылады? Жауабыңды дәлелдеп беруге әрекет жаса.

2-сабак

ЎЗБЕКСТАННЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОРНЫ

Географиялық орын дегенде нені түсінуге болады?

Белгілі бір мемлекет, аумақ, облыс, қала, аудан, махалла, тіпті ауланың өзіне тәндіктерінің бірі – олардың Жер жүзіндегі қайталанбас орны. Бұлар географиялық орын деп аталады. Географиялық орын маңызына қарай **табиғи географиялық орын, экономикалық географиялық орын және саяси географиялық орын** болып топтарға бөлінеді.

Табиғи географиялық орын, негізінен, мұхит, теңіз, өзен, тау, шөл, орман, адыр сияқты ірі табиғи объектілерге қатысты орналасқан орнына қарай белгіленсе, **экономикалық географиялық орын** дүниенің еркін экономикалық аймақтары, дүние сауда жолдары, ірі сауда-өнеркәсіп орталықтары және табиғи байлықтардан пайдалану мүмкіндіктерімен белгіленеді. Ал **саяси географиялық орын** белгілі бір дәуірде жеке бір мемлекеттің әскери қақтығыстар болып жатқан яки болуы ықтимал аумақ пен мемлекеттерге қатысты қаншалықты байланыстылығына қарай бағаланады.

Географиялық объектілер өзара байланысты болады. Міне, сол байланыстылықтың көлеміне сәйкес географиялық орын микро, мезо, макро деңгейде көрініс табады. Енді Отанымыз Өзбекстанның географиялық орнындағы өзіне тән жақтары, оны айқындаушы алғышарттарды қарастырайық.

Табиғи географиялық орны. Өлкеміздің ауа райы жылдың көптеген бөлігінде ашық және құрғақ болады. Өзбекстан Республикасының Мемлекеттік әнұраны «Serquyosh hur o'lkam...» деп басталады. Табиғи географиялық орын арқылы күншуақты және ыстық күндердің көпке созылуы мемлекетіміздің ауыл шаруашылығы, көлік және тұрмыста еңбек пен қаржылардың үнемделуіне мүмкіндік береді. Бұлтсыз аспанымыз астрономиялық зерттеулерде де қолайлы келеді. Әбу Райхан Бери, Ахмет әл-Ферғани, Мырза Ұлықбек сияқты ғарыш білімпаздары біздің елімізден шыққаны кездейсоқ емес.

Экономикалық географиялық орны. Кез келген мемлекеттің дамуын сыртқы экономикалық байланыстарсыз елестетуге болмайды. Ал сыртқы экономикалық байланыстың деңгейі халықаралық еңбек бөлінісі, экономикалық географиялық орынның мүмкіндіктеріне байланысты. Адамзат дамуының белгілі басқыштарында ірі халықаралық сауда жолдары маңызды алғышарт болған.

Экономикалық географиялық орынның мүмкіндіктері дәуірдің өтуімен

өзгеруі мүмкін. Бұған саяси оқиғалар, ірі табиғи байлық қорларының табылуы мен өндірілуі, көлік құралдарының жетілдірілуі себеп болады. Мұны еліміздің экономикалық географиялық орнында болған өзгерістер мысалында қарастырамыз.

Біздің эрамызға дейінгі II ғасырдан XVI ғасырға дейінгі Шығысты (Үндістан, Қытай) Батыспен (Еуропа мемлекеттері) байланыстырып тұрған негізгі сауда жолы – «Ұлы Жібек жолы» Орталық Азия арқылы өткені белгілі. Нәтижеде, Орталық Азия базарларында тауар айырбастау үдеп, ол қолөнершілік пен диқаншылықтың өркендеуіне, қалалардың, ғылымның, мәдениеттің дамуына түрткі болған. Кейіннен Шығыс пен Батыс арасындағы сауда жолдары құрлықтан теңіз-мұхиттарға көшкен соң, Орталық Азия экономикалық географиялық орнындағы қолайлылық жойылған.

XIX ғасырдың соңында Орталық Азияда теміржол құрылды. Нәтижеде Самарқанд, Ташкент сияқты ірі қалалар теміржол арқылы Ресейдің орталық аудандарымен байланысып, Өзбекстан аумағының экономикалық географиялық орны одан әрі қолайлық тудыра бастады. Бірақ Кеңес дәуірінде экономикалық географиялық орынның қолайлықтарынан негізінен бұрынғы Одақ мүдделі еді. Өзбекстан ашық теңізге (мұхит) тікелей шығу мүмкіндігіне ие болмаған, дүние мұхитына шығу үшін кемінде екі мемлекеттің аумағын кесіп өту қажет болған дүниедегі екі мемлекеттің бірі болып саналатындығы белгілі. Екіншісі Лихтенштейн мемлекеті. Сол үшін Өзбекстан көлік құрылымын жетілдіріп, дүниежүзі мұхитына шығудың ең тиімді және сенімді бағыттарын таңдау барысында шаралар өткізді.

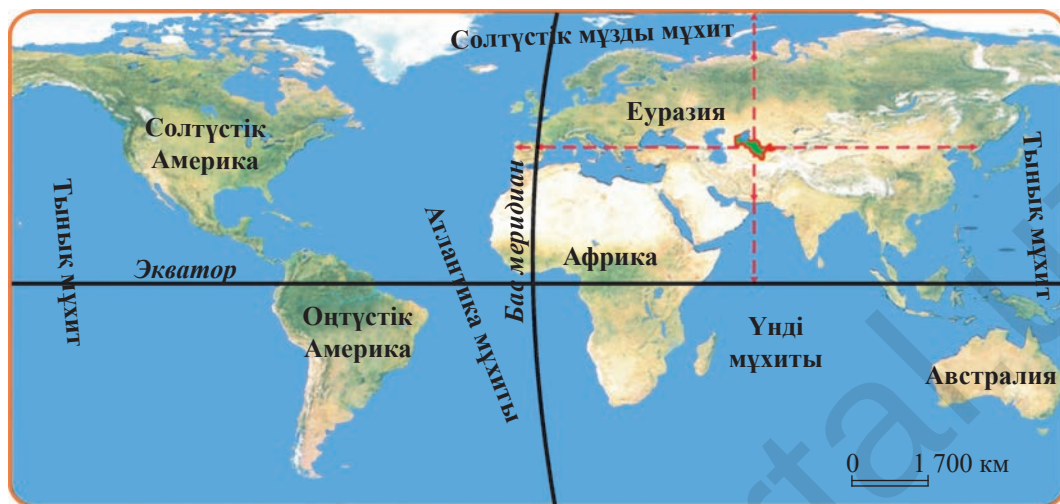

Тәуелсіздіктің арқасында Өзбекстан шет мемлекеттермен еркін байланыс орнату құқығына қол жеткізді. Тарихи қысқа мерзімде оны ежелгі оңтүстік көршілері Ауғанстан, Пәкістан, Иран және батыстан Түркия, шығыстан Қытай және басқа мемлекеттермен байланыстыратын құрлық және әуе жолдары ашылып, Өзбекстан экономикалық географиялық орнын жақсартып алды.

Әсіресе, Өзбекстанның «Бір белдеу, бір бағыт» жобасында қатысуы нәтижесінде көне Жібек жолының жағдайын қайта тіктеу, өңіраралық экономикалық ынтымақтастықты дамыту, мемлекеттердің көлік инфрақұрылымын біріктіру мүмкіндігі күшейді.

Кейде көрші мемлекеттердің аумағындағы мүмкіндіктер де мемлекеттің экономикалық географиялық орнына әсер етуі мүмкін. Мәселен, Түрікменстан мен Иранды байланыстыратын теміржол құрылғаннан кейін, одан Өзбекстан сыртқы байланыстарда пайдалана бастады.

Демек, кез келген аумақтың экономикалық географиялық орнын бағалауда

1-сурет. Өзбекстанның макрогеографиялық орны.

оның ірі көлік тораптарына, соның ішінде, теңіз жолдарына қарай қалай орналасқандығы ескеріледі екен. Сол тұрғыдан Өзбекстанның экономикалық географиялық орны барған сайын қолайлы болуда.

Экономикалық және әлеуметтік өмірде мемлекеттің **саяси географиялық орны** да маңызды алғышарт болып саналады. Өзбекстан суверенитетін дүниежүзі қауымдастығы тән алып, онымен 130-дан астам мемлекет дипломатиялық байланыстар орнатқан, көпшілігі елшіліктер ашқан. Сонымен қатар көптеген мемлекеттерде Өзбекстан елшіліктері қызмет етуде. Өзбекстанның түрлі халықаралық ұйымдарға, атап айтқанда, Еуропада қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымы, Шанхай ынтымақтастық ұйымына мүшелігі, Өзбекстанмен шекаралас, тарихында ортақтық байланыстары үстем болған Қазақстан, Қырғызстан мен Тәжікстанның да дәл осы халықаралық ұйымдарға мүшелігі мемлекетіміздің саяси географиялық орнын белгілейтін оңтайлы алғышарт болып табылады.

1. Сеніңше, мемлекетіміз облыстарының қай бірінің экономикалық географиялық орны ең қолайлы? Жауабыңды негіздеп бер.
2. Мектебің орналасқан ауданның экономикалық географиялық орнын төмендегі жоспар негізінде сипаттап жаз:
 - а) аудан шекарасының ерекшеліктері; ә) көрші аудандағы қандай алғышарттар аудан шаруашылығының көтерілуіне үлес қосып жатқандығы; б) ауданың көліктің қай түрі арқылы басқа аудандармен байланыста болып жатқандығы.
3. Мемлекетіміз мұхиттардан қанша алыс екендігін 8-сыныптың оқу атласынан анықта.

ЎЗБЕКСТАННЫҢ ӘКІМШІЛІК- АУМАҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

Өзбекстанның әкімшілік-территориялық құрылымы, аумақ шекараларының бейнесі оны басқару және жетілдіруде маңызды рөл атқарады. Өзбекстан Республикасының аумағы 448,9 мың кв.км болып, дүниенің ең дамыған мемлекеттері саналған Жапония, Германия, Ұлыбритания, Италия сияқты мемлекеттердің аумағынан үлкен (2-сурет). Астанасы Ташкент қаласы.

Өзбекстанның әкімшілік-аумақтық құрылымы 3 сатыдан құралған. Бірінші сатыда Қарақалпақстан Республикасы, 12 облыс және Ташкент қаласы орналасқан. Қазірде Қарақалпақстан Республикасы мен облыстар олардың қарамағындағы аудан мен қалалардан құралған. Ташкент қаласы қаланың ішіндегі аудандардан құралған.

Қарақалпақстан Республикасы мен облыстардың аудандары оның қарамағындағы қалалар, қалашықтар, ауылдық азаматтар жиынынан тұрады (3-сурет).

Мемлекетіміздегі облыстар Әндіжан, Бұхара, Жызак, Науаи, Наманган, Самарқант, Сырдария, Сұрхандария, Ташкент, Ферғана, Қашқадария және Хорезм деп аталуынан хабарың бар. Облыстардың аумағы мен халық саны бойынша бір-бірінен үлкен айырмашылық етеді. Тәуелсіздік жылдарында облыстардың саны мен аталуында өзгерістер болмады. Аудан, қала, қалашық, қыстақ пен ауылдардың саны мен аталуы аймақтардағы әлеуметтік-экономикалық дамуына сай түрде әрдайым өзгеріп тұрды.

2-сурет. Өзбекстан Республикасының алаңы (2018 жыл бойынша).

3-сурет. Ўзбекистон Республикасының әкімшілік-аймақтық құрылымы.

Ўзбекистанда облыс, аудан, қала, қалашық, қыстақ, ауылдарды құру, аяқтау, олардың шекараларын өзгерттіру, әкімшілік орталықтарын көшіру және елді мекендерін қала, қалашықтары қатарына өткізу Заң негізінде тәртіпке салынады.

Облыс пен аудандарды құру және аяқтау, олардың шекараларын өзгерттіру Ўзбекистан Республикасы Министрлер Кабинетінің ұсынысына сәйкес Олий Мәжіліс тарапынан жүзеге асырылады.

Қарақалпақстан Республикасының шекарасы тек қана оның разылығымен Жоғарғы Кеңестің қаулысына сәйкес Олий Мәжіліс тарапынан өзгерттірілуі мүмкін. Қарақалпақстан Республикасындағы аудандарды құру және аяқтау Қарақалпақстан Республикасы үкіметінің ұсынысына сәйкес Жоғарғы Кеңес тарапынан Ўзбекистан Республикасы Олий Мәжілісінің ризалығымен жүзеге асырылады (Ўзбекистан Республикасы Конституциясының 69-бабы).

Қыстақтар, ауылдарды құру және аяқтау, шекарасын өзгерттіру тиісті аудан әкімдерінің өтініміне сәйкес халық депутаттары облыс кеңестері тарапынан, ал Қарақалпақстан Республикасында – Жоғарғы Кеңес тарапынан жүзеге асырылады.

Мемлекетіміздегі қалалар да бойсұнуына қарай 3 топқа:

1. Ўзбекистан Республикасы қарамағындағы;
2. Қарақалпақстан Республикасы және облыстар қарамағындағы;

3. Аудан қарамағындағы қалаларға бөлінеді.

Мемлекетіміз астанасы – Ташкент қаласы Өзбекстан Республикасы қарамағындағы жалғыз қала болып саналады.

Қарақалпақстан Республикасы мен облыстар қарамағындағы қалалардың қатарына, ереже бойынша кемінде 30 мың халқы болған, маңызды әкімшілік мәнге ие, болашақты экономикалық және мәдени орталықтар деп саналған қалалар енгізілуі мүмкін.

Хиуа мен Шахрисабз қалалары облыс қарамағына өткізілген ең жаңа қалалар болып саналады (2017 жыл). Бұл шаралар Өзбекстан аумағында орналасқан аталмыш көне қалаларға туристер ағымын айтарлықтай арттыру мүмкіндігін береді.

Аудан қарамағындағы қалалардың қатарына, ереже бойынша, кемінде 7 мың халқы болған, өнеркәсіп кәсіпорындары мен дамыған инфраструктурасы бар елді мекендерін енгізілуі мүмкін.

Қалашықтарды, елді мекендерін аудан қарамағындағы қалалар қатарына енгізу, оларды қайта құру тиісті облыс әкімдерінің өтінішіне негізделе Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің ұсынысына сәйкес Олий Мәжіліс тарапынан, ал Қарақалпақстан Республикасында – тиісті аудан әкімдерінің өтінішіне негізделе Қарақалпақстан Республикасы үкіметінің ұсынысына сәйкес Жоғарғы Кеңес тарапынан жүзеге асырылады.

Қалашықтар қатарына өнеркәсіп кәсіпорындары, құрылыстар, теміржол станциялары мен басқа қажетті нысандарға жақын жерде орналасқан және ереже бойынша кемінде 2 мың халқы болған елді мекендері енгізілуі мүмкін.

1. Қосымшада әдебиеттерден пайдалана отырып аумағы бойынша Өзбекстаннан үлкен және кіші болған мемлекеттерді мүмкіндігінше көбірек тауып, дәптеріңе жаз.
2. Өзбекстан облыстарының қайсысында халық ең көп және ең аз, қайсысының алаңы ең үлкен және қайсысынікі ең кіші екендігін оқулық қосымшасындағы 1-кестеден анықта.
3. 8-сынып контурлы картасында әкімшілік-аумағы құрылымы картасын боя. Өзбекстан Республикасы, Қарақалпақстан Республикасы астаналары мен облыстар орталықтары болған қалаларды белгіле.

4-сабак

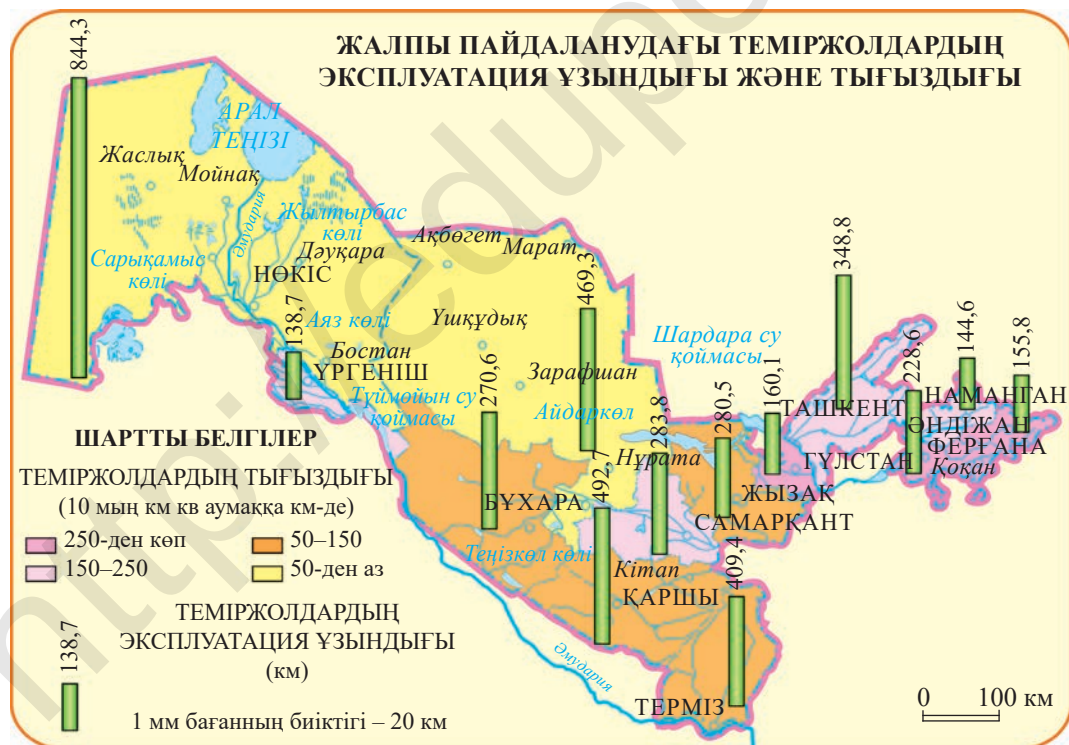

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ КАРТАЛАР

Сен 5-7 сынып табиғи география сабақтарында түрлі табиғи географиялық карталармен істедің. Енді 8-сыныпта халық пен экономикаға сай білімдерді үйренуде әлеуметтік-экономикалық географиялық карталардан пайдаланасың. Бұл карталарда елді мекендері, пайдалы қазба кендері, өнеркәсіп орталықтары, ауыл шаруашылығы мен байланыс жолдарының аумақтық орналасуы көрсетіледі. Оларды карталарда бейнелеу үшін нүктелер, картодиаграмма, картограмма сияқты өзіне тән әдістерден пайдаланылады.

Әлеуметтік-экономикалық карталар – әлеуметтік, шаруашылық, оқиға мен үдерістерді көрсетеді. Мұндай карталардың тақырыптары әр түрлі болып, олар тарихи, халық, шаруашылық және оның салалары, қызмет көрсету саласы, ғылым және мәдениет, рекреациялы, көлік, сыртқы экономикалық байланыстар мен басқаларға ажыратылады (4-сурет).

Мұндай карталардың ең ірі топтарының бірі бұл **өнеркәсіп карталары**

4-сурет. Теміржолдың ұзындығы және тығыздығы (2018 жыл).

болып табылады. Себебі олар бір жақтан әрбір өнеркәсіп түрлері туралы мәлімет берсе, екінші жақтан жеке бір аумақ, мемлекет яки дүниенің өнеркәсіп өндірісі жөнінде мәлімет береді. Сондай-ақ мұндай карталар өнеркәсіптің даму тарихы мен басқыштарын да көрсете алады.

Ауыл шаруашылығы карталары аталмыш саланың географиялық орналасуы, оның даму жағдайларын, қоршаған ортамен өзара әсерін көрсетеді. Бұл салада диқаншылық, мал шаруашылығы мен кешенді карталарды жеке үйренуге болады. Мұндай карталарда ауыл шаруашылық өнімдері егілген жерлердің майданы, егіндердің өнімділігі, мал шаруашылығының түрлері мен олардың өнімділігі, ауыл шаруашылығын жүргізу жағдайлары көрінеді. Сондай-ақ мұндай карталарда өндірілген ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу бағыттары мен бұл саланың аудандастыру мәселелерін үйренуге болады.

Халық карталары негізінен халық саны, динамикасы, географиялық орналасуы, тығыздығы, халықтың жынысы мен жас құрамы, демографиялық үдерістер (туылу, өлім, неке және басқ.), халық миграциясы, оның кәсіби белсенділігі мен түрлі салаларда қызмет етуі, халықтың ұлттық құрамы сияқты мәліметтерді өз ішіне алады.

Қазіргі күнде әлеуметтік-экономикалық карталардың қолдану шеңбері жедел шақтарда кеңейіп, экономикалық карталарға қарағанда әлеуметтік карталар көбейіп баруда. Мәселен, бүгінгі күнге келіп электорал яғни (сайлау және дауыс беру) мәселелерін көрсететін, сондай-ақ қылмыс көбірек қайсы аумақта болып жатқандығын көрсететін карталар жаратылуда.

XXI ғасыр технологиялар ғасыры болып, ежелден қолданылып келінген баспа карталардың орнын электрон карталар жедел иелеп келуде. Бүгінгі күнде халық арасында кеңінен танымал болып, пайдалану дәрежесі артып бара жатқан Google map, GPS бағдарламалары солардың қатарынан. Мұндай электронды карталар арқылы әлеуметтік-экономикалық нысандарды (қала, өнеркәсіп кәсіпорны, ресторан, шаштараз және басқалар) орналасқан орнын анықтау, олардың біржолата фотосуреттерін көру, оған алып баратын ең қысқа жолдарды анықтау мүмкіндігі бар.

1. 8-сынып оқу атласында «суармалы жер», «халқы 100 мыңнан астам қала» және «газ құбырлары» қандай белгілерде көрсетілгенін дәптеріңе жаз.
2. Оқу атласының көмегімен 8-сынып контурлы картасының бірер тақырыпты картасын боя. Шартты белгілердің қойылуына мән бер.
3. Картадан мемлекетімізде апта күндерімен аталатын жерлерді тап. Олар қайсы облыстарда орналасқандығын география дәптеріңе жаз.

II БӨЛІМ. ӨЗБЕКСТАННЫҢ ТАБИҒИ БАЙЛЫҚТАРЫ, ХАЛҚЫ ЖӘНЕ ЕҢБЕК РЕСУРСТАРЫ

5-сабақ

ӨЗБЕКСТАННЫҢ ТАБИҒИ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ТАБИҒИ БАЙЛЫҚТАРЫ

Табиғи жағдай табиғи байлықтардан несімен өзгешеленеді?

Өзбекстанның жерүсті құрылымы сан алуан. Соған орай табиғаты да, байлықтары да әр түрлі болады.

Қолайлы **табиғи жағдай** өндіріс жемістілігінің маңызды табиғи алғышарты.

Табиғи жағдай, әсіресе, **ауыл шаруашылығында, пайдалы қазбаларды** қазып алу және **көлік қатынасында** айқын байқалады. Тау рельефі, сортаңды жерлер, шөлдер, тақырлар, жартастар аумақты шаруашылық тұрғыдан игеруді қиындатады. Құрғақшылық жылдарда өзен сулары азайып, егіндерді сумен қамтамасыз ету қиындайды. Бірақ, ғылым мен техниканың өркендеуінен өндірістің табиғи жағдайға байланыстылығы жеңіп келуде. Бұл күнде адамзаттың табиғатқа әсері күшейіп, кері салдарға да алып келуде.

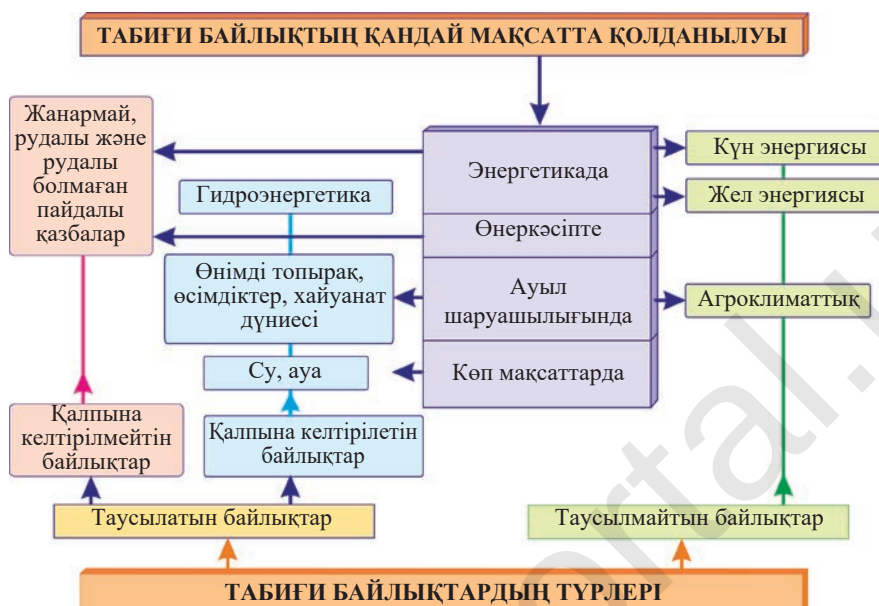
Табиғи байлықтар табиғи жағдайдан өзгешеленіп, өндіріске тікелей байланысты, яғни оның шикізаттық және энергетикалық базасын құрайды.

Ең маңызды табиғи байлықтардың бірі – бұл **жерасты байлықтары (минерал ресурстар)**. Олардан өнеркәсіпте, тұрмыстық қажеттіліктерде кең көлемде пайдаланылады (5-сурет).

Өзбекстан – үлкен жерасты байлықтарына ие болған мемлекет. Бірақ мемлекет экономикасының шикізатқа және жанармайға болған қажеттілігі тоқтаусыз артып баруда. Қазір табиғи байлықтардың жартысына жуығынан пайдаланылуда. Солай болса да, табиғи байлықтар қорынан үнемдеп пайдалануымыз қажет. Өйткені жерасты байлықтары таусылатын және қалпына келмейтін байлық болып табылады.

Қалпына келмейтін байлықтардан тиімді пайдаланудың негізгі шарттары:

- ◆ кендерден қазбаларды толық қазып алу;
- ◆ қоршаған ортаның бұзылуына жол бермеу;
- ◆ барлық бағалы заттардан кешенді-жетік пайдалану;
- ◆ геологиялық барлау жұмыстарын кезеңдік жалғастыру;

5-сурет. Табиғи байлықтардың қолданылуы мен түрлері.

- ♦ өнім бірлігіне жұмсалатын шикізат пен жанармайды үнемдейтін техника мен технологияны қолдану.

Қалпына келмейтін байлықтардан тиімді пайдалану керек. Болашақ ұрпақ та бұл байлықтардан пайдалансын.

Ең маңызды табиғи байлықтардың тағы бірі – **су**. Ауыл шаруашылығында су көп мөлшерде жұмсалады. Өнеркәсіп кәсіпорындары үшін де су көп талап етіледі. Кәсіпорындар ең үлкен қалалардың халқы пайдаланатын судан көбірек суды «ішіп» қоюда. Су – қалпына келтірілетін табиғи байлық.

Ауыл шаруашылығында пайдаланылатын **құнарлы топырақ (жер)**, халық қажеттілігі үшін зәру **өсімдік** пен **жануарлар** әлемі (балық, жабайы хайуандар), адам өмірі үшін қажет болған **ауа** да таусылатын және қалпына келтірілетін табиғи байлыққа тән. Ташкент, Ферғана, Науаи сияқты қалалар, кейбір өнеркәсіптік аудандар аумағында ауа құрамындағы оттегі халық қажетін өтей алмай жатыр. Өйткені, оттегі қоры болған өсімдіктер ондаған жылдар барысында қалпына келтіріледі. Құнарлы топырақ одан да баяу қалпына келеді. Өлкеміздің аумағы ауыл шаруашылығы өнімдерін өсіру үшін қолайлы ауа райы жағдайына ие. Бұл **агроклиматтық** байлығы таусылмайтын табиғи байлық болып табылады.

Мемлекетіміздің аумағы таусылмас **күн энергиясы** байлығына ие. Күн энергиясы таусылмайтын табиғи байлық болып саналады. Күннен келетін жылулықты электр энергиясына айналдырудың болашағы өте үлкен.

1. Табиғи жағдай мен байлықтар ұлттық экономиканы дамытуда қандай мәнге ие?
2. Табиғи байлықтардың қандай түрлерін білесің?
3. Табиғи байлықтардың маңызы қалай бағаланады?
4. Мемлекетіміз табиғи байлықтарын игеруге қай жерлерде жағдай қолайлы екенін картадан анықта.

ТАБИҒИ ЖАҒДАЙ МЕН ТАБИҒИ БАЙЛЫҚТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ МАҢЫЗЫ

1. *Өзбекстан аумағында қандай табиғат аймақтары бар?*
2. *Өзбекстандағы пайдалы қазбалар туралы нелерді білесің?*

Мемлекетіміз аумағын табиғи жағдайы мен шаруашылықтағы маңызына қарай шөл, адыр, тау, жайлауларға бөлуге болады.

Өзбекстанда теңіз деңгейінен 400 метр биіктікке дейін болған жерлер **шөл аймағы** болып саналады.

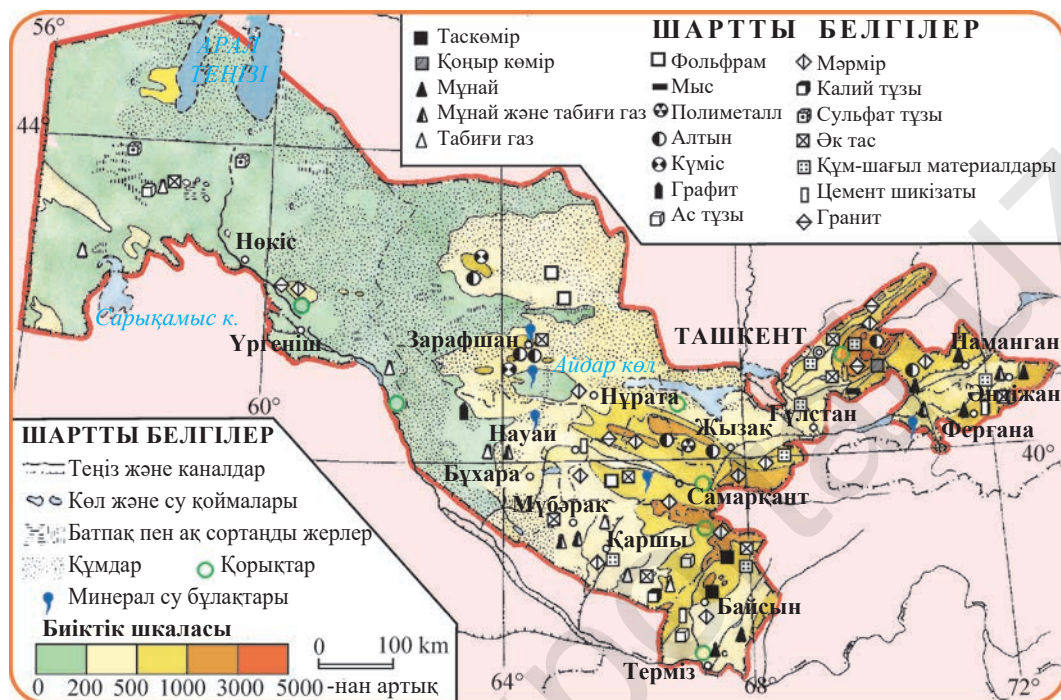
Бұл жерлерден жайлау ретінде пайдаланылады, бірақ шөлдің азықтық байлығы өте аз. Бір қойды бағу үшін 2-3 гектар жайылым талап етіледі. Осы есептен Өзбекстан шөлдерінде 10 млн-ға дейін қой бағуға болады. Бірақ, шөлдердің тиімділігі әр гектар есебімен суарылатын жерлердегіге қарағанда 100 есе аз.

Шөл аймағында мұнай, газ, күкірт, алтын сияқты минерал байлықтардың қорлары анықталған (6-сурет). Соның ішінде, газдың қоры 2 триллион куб метрден асады. Сұрхандария алқабында және Қызылқұмда фосфорит кендері бар. Күкірт, натрий және магний тұз кендері химия өнеркәсібінің маңызды шикізаты болып табылады. Шағыл, құм сияқты құрылыс шикізаты да өте көп кездеседі.

Республикамызда теңіз деңгейінен 400-1200 метрге дейін жоғары болған бөлігі **адыр аймағын** құрайды.

Адырдың ауа райы шөл ауа райына қарағанда бірқалыпты болады. Өсімдік түрі көп және тығыз. Топырағы қарашірікке бай. Бұл жерлерден, негізінен, суармалы, теңіз деңгейінен 1000 метрден жоғары жерлерде суарылмайтын егін шаруашылығы жүргізіледі. Адырлар егіншілік үшін ең қолайлы жер болғандықтан адамдар ежелден сол жерлерде ауыл шаруашылығымен айналыса беріп, оның жер қыртысын, өсімдік пен жануарлар әлемін өзгерттіріп жіберді.

6-сурет. Өзбекстан аумағындағы пайдалы қазбалар.

Тау аймағы Өзбекстанда адырдан биік жерлерде, яғни теңіз деңгейінен 1200 метрден биік болған жерлерге тура келеді.

Тауларда жаз біршама қысқа, жауын-шашын көп болады. Топырағы өте қарашірікке бай. Тауларда бетеге, рауаш, зіре, тау жалбызы, жоғарырақта итмұрын, жидек, ұршық шөп сияқты бұталар, одан да жоғарыда бадам, пісте, долана, үйеңкі, алма, жаңғақ, алмұрт, алша сияқты жеміс ағаштардың жабайы түрлері өседі. Рауаш, тау жалбызы, бөріқарақат сияқты жидектер тамаққа істетіледі. Бадам мен пісте теріп алынады. Жабайы жемісті ағаштарға мәдени жемістерді сұрыптау нәтижесінде таулардың шаруашылықтағы маңызы барған сайын артып баруда.

Тау аймағының шипалы ауа райы және шексіз әсем табиғатынан демалу үшін пайдаланылады.

Таулардан көптеген пайдалы қазбалар табылған. Ахангаран алқабының айналасындағы тауларда отқа төзімді лай, таскөмір, мыс рудасы, алтын кендері анықталған. Нұрата тауларында мәрмәр (Гозгон мәрмәрі), вольфрам кендері бар.

Биік таулардың баурайларында, аласа таулардың жоғары бөлігінде **жайлау аймағы** бар.

Жайлау аумағында жылдың көп бөлігінде ауа салқын, жердің бетін қар алып жатады. Жазы қысқа болып, жауын-шашын көп жауады. Жайлаудың қолайлы жерлерінен мал шаруашылығында пайдаланылады.

Су байлықтары. Өзбекстанның ауыл шаруашылығын, өнеркәсібі мен халқын сумен қамтамасыз етуде таулардағы қарлар негізгі су қоры қызметін өтейді. Өлкеміздегі өзендердің дерлік баршасы таулардан басталады.

Өзендердегі жылдық судың 70-95 пайызы 3-4 айдың барысында көктем айларына және жаздың басына тура келеді. Өзен сулары құрылған **су қоймаларына** жиналып, жыл барысында үнемдеп жұмсалады.

Ағын суларды ластамау үшін өнеркәсіпте және тұрмыстық-коммуналдық шаруашылықта пайдаланылатын сулар тазалап шығарылады. Өзбекстанда су табиғи байлық қана емес, бәлкім ұлттық құндылық болып та саналады.

Өзендеріміз суарудан тыс, электр энергияның қайнар көзі ретінде үлкен маңызға ие. Қазіргі кезде өзендерге құрылған ГЭС-терден жылына орташа 5 млрд кВт сағат электр энергия алынууда. Өзбекстан жағдайында жасанды су қоймасын құру мақсатында өзенді тоғанмен тосу арқылы біржола ГЭС құру мүмкіндігінен пайдаланылып жатыр.

Жер байлықтары. Өзбекстанның жалпы жер ауданы 44,4 млн. гектарды құрайды. Мұның дерлік жартысы ауыл шаруашылығына тиісті жер майдандары болып табылады.

Өлкеміз үлкен жер байлығына ие болса да, одан да тиімді пайдалану керек. Әйтпесе жерлер сор жерге, жарға және шөлге айналуы мүмкін. Көрізді арықтар қазып, жер асты суларын қашыру, мезгілімен топырақты жиі жуып тұру, ауыспалы егіс тәртібін сақтау сияқты мелиорация және агротехника шаралары жерді дұрыс пайдаланудың маңызды жолдары болып саналады.

1. Табиғи жағдайдың Өзбекстан экономикасындағы маңызын түсіндір.
2. Өлкеміз аумағындағы пайдалы қазбалар кендерін контурлы картаға белгіле.
3. Мектебің орналасқан ауданға төмендегі жоспар негізінде географиялық сипаттама бер: а) географиялық орынның ерекшеліктері; ә) диканшылық пен мал шаруашылығында пайдалануға болатын жерлер; б) қосымша жерлерді игеру болашақтары; в) жем-шөптердің мал шаруашылығы сұранысын қай дәрежеде қанағаттандыра алуы; г) табиғат байлықтарын қорғау және олардан дұрыс пайдалану бойынша қандай шаралар өткізіліп жатқандығы.

ЎЗБЕКСТАН ХАЛҚЫ

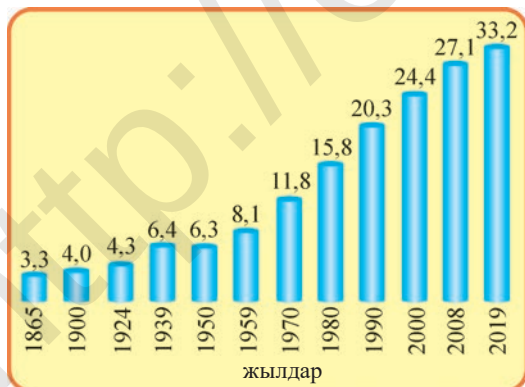
Ўзбекстан болашақта ўлы мемлекет болуы ўшўн қолайлы табиғи жағдай да, сан алуан табиғи байлықтар да жеткілікті. Бірақ бұл байлықтар адамдардың санасы мен дене еңбегінің арқасында ғана адамдардың игілігіне, қоғам дамуына қызмет етуі мүмкін. Миллиондаған адамның еңбегін тиімді ұйымдастыру ўшўн халық саны, құрамы мен мемлекет аумағында орналасуы есепке алынуы қажет.

Ўзбекстан халқы мен адам алғышартын (еңбек ресурстарын) қайта өндіретін мемлекеттердің бірі болып саналады. Ўзбекстан Республикасының халқы 2019 жылы 33,2 млн адамнан асқан (7-сурет).

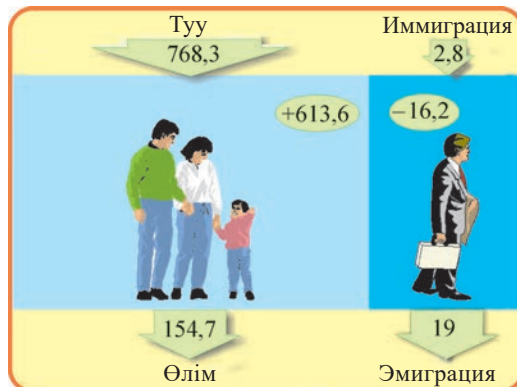
Біріккен Ұлттар Ұйымының халықтанушы қорының мәліметтеріне сәйкес (2018 ж.) Ўзбекстан халқының саны бойынша дүние жүзінде 44-орында тұрады. Халықтың өлім көрсеткішіне қарағанда туылу көрсеткішінің артықтығы есебінен әрқашан көбейіп отырады. Мұндай көбею халықтың **табиғи көбеюі** делінеді. Халық **миграция** есебінен де көбейеді. Мұны халықтың **механикалық көбеюі** деп атайды (8-сурет).

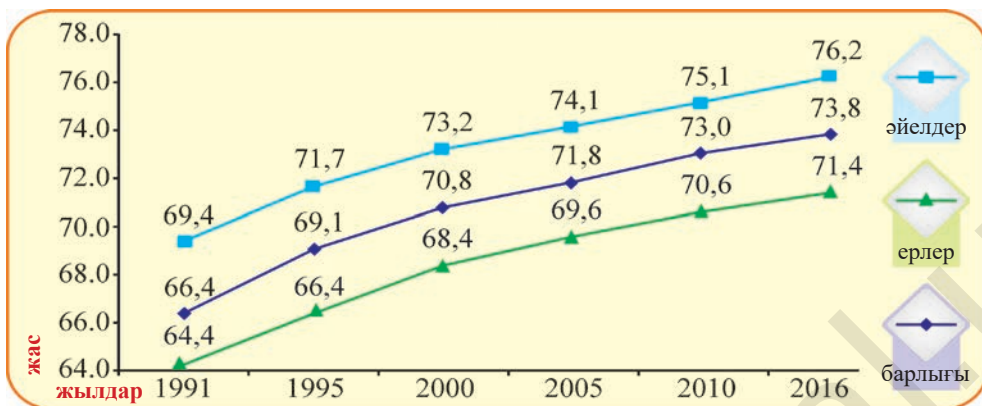
Миграция – көшу деген мағынаны білдіреді. Миграция ішкі миграция және сыртқы миграцияға бөлінеді. **Ішкі миграция** – халықтың мемлекет ішіндегі, оның аудандары арасында немесе ауылдық жерлерден қалаларға көшіп өтуі. **Сыртқы миграция** – мемлекеттен көшіп кету (эмиграция) яки мемлекетке көшіп келу (**иммиграция**).

7-сурет. Ўзбекстан халқының көбеюі (млн адам есебінде).

8-сурет. Халықтың табиғи және механикалық көбеюі (2018 жыл, мың адам есебінде).

9-сурет. Ўзбекистон халқининг өмір ұзақтығы көрсеткіші (жас).

Тәуелсіздік жылдарында мемлекетімізде халықтың туылуы мен өлім көрсеткіштерінде де өзгерістер болды. 1991 жылы республикада 723,4 мың шақты бала туылған болса, кейінгі жылдарда туу саны азайып, 2001 жылда туу 513 мың шақтысын құрады. Кейіннен халық санының артуы, оның тұрмыс жағдайының көтерілуімен туу саны да көбейді және 2017 жылға келіп 716 мыңнан астам бала дүниеге келді. Қазіргі кезде Ўзбекистон халқы жылына жарты миллионнан астам адамға көбейіп баруда.

Жоғарыдағыдан мынадай қорытынды жасауға болады, тәуелсіздіктің алғашқы 10 жылдығында туылғандардың саны азаю тенденциясына ие болса, екінші онжылдық пен одан кейінгі дәуірде туулар саны көбейген.

Халықтың табиғи көбеюінің жоғары қарқындары халықтың тығыздығының (1 кв.км аумаққа тура келетін халық санының) артуында да өз шешімін табуда. Мұнан 1 ғасыр алдын мемлекетіміз бойынша халықтың тығыздығы әрбір квадрат километрге 10-11 адамды құраған болса, енді бұл көрсеткіш 70 адамнан асып кетті.

Халықтың жасау сапасы көрсеткіштерінің бірі бұл бала тууда күтілген өмір ұзақтығы есептеледі. Мемлекетімізде 2016 жыл аталмыш көрсеткіш 73,8 жасты құраған (9-сурет).

Тууда күтілген өмір ұзақтығы көрсеткіші соңғы жылдарда өсу тенденциясына ие болып, соның ішінде, 1991 жылы бұл көрсеткіш 66,4 жасты құраған болса, 2000 жылы 70,8 жаста, 2010 жылы 73,0 жасты құрады.

Мемлекетімізде тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап салалар сияқты медицина саласында да қатаң байыпты реформалар жүргізу жұмыстары басталды. Медицина саласында мемлекетіміз тарапынан көптеген заң, қаулы, қарар және бағдарламалар шығарылып өмірге

ўсыныла бастады. Аталмыш шаралардың нәтижесінде республикада өлім дәрежесі, соның ішінде, балалар мен аналар өлімі көрсеткіштері төмендеді және бұл өз кезінде республика халқы арасында өмір ұзақтығы көрсеткішінің өсуіне әсерін тигізді.

1. Оқулық қосымшасындағы 1-кестеден пайдаланып халық қайсы облыста тығыз және қайсысында сирек орналасқандығын анықта және себебін түсіндір.
2. Адамзат алғышарты не? Оның экономиканың дамуы мен орналасуына ықпалы нелерде көрінеді?
3. Экономиканың адамзат алғышартына болған қажеттілігі қалай толтырылады?

ӨЗБЕКСТАН ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫ

Еңбек ресурстары. Халықтың баршасын еңбекке жарамды деуге болмайды. Ерлердің 16 жастан 60 жасқа дейінгі, әйелдердің 16 жастан 55 жасқа дейінгі болғандары ғана еңбекке жарамды есептеледі. Өндірістің кейбір салаларында 50 жас, тіпті 40 жастан зейнетке шығарылады. Қазіргі кезде зейнет жасындағылар өз қалауымен жұмыс істесе де болады. Сондай-ақ 15 жасқа толған оқушыларға оқудан бос уақыттарында жұмыс істеуге рұқсат берілген.

Еңбекке жарамдылар мемлекеттің жалпы халқының жартысынан астамын қамтиды. Еңбекке жарамдылардың негізгі бөлігі өнеркәсіпте, ауыл шаруашылығында, құрылыста еңбек етеді. Олар пайдалы қазбалар, машиналар, азық-түлік және өнеркәсіп өнімдерін өндіреді, мақта, астық, картоп, жүзім өсіреді, ғимараттарды құрады, яғни материалдық байлық жасайды. Білім, ғылым, мәдениет, медицина қызметкерлерінің еңбек нәтижелері өзгеше. Олардың еңбек нәтижелері де пайдалы және қажетті болып табылады (10-сурет).

Адамдардың еңбек етуі екі салаға — материалдық өнім өндіретін және материалдық өнім өндірмейтін салаларға бөлінеді.

Ғылым мен техниканың дамуымен материалдық өнім өндірмейтін саланың рөлі мен бұл салада істейтіндердің саны артады. Мұның үшін алдымен өндіруші салада еңбек өнімділігі артуы керек. Сонда ғана өндіруші саладағы еңбекке жарамды халықтың бір бөлігі өндірмейтін салаларға өтуі мүмкін. Еңбекке жарамдылардың саны және тәжірибесімен бірге рухани жетілуінің де маңызы бар.

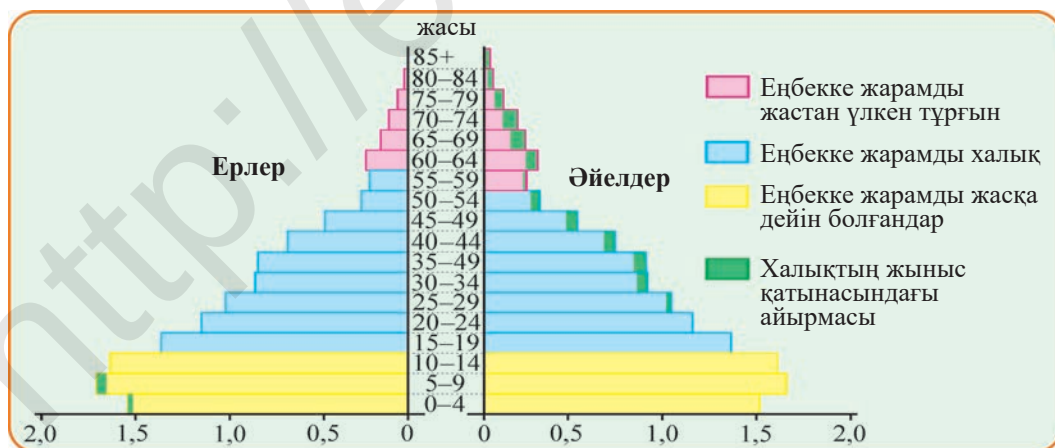

10-сурет. Еңбекте жұмыс істейтін халықтың экономика тармақтары бойынша бөлінуі (2017 жыл).

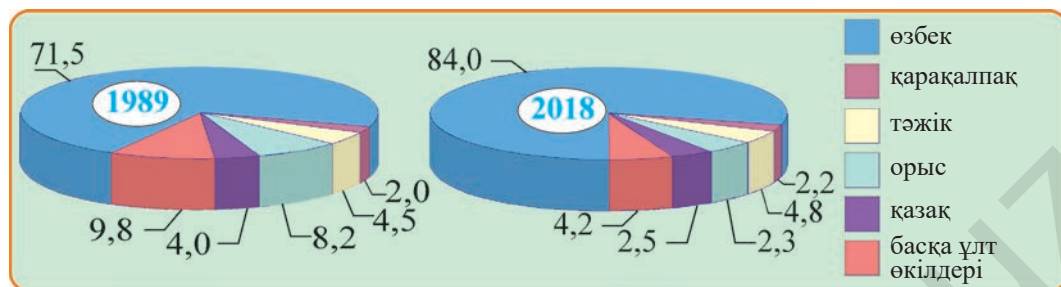
Халықтың жыныстық құрамы. Халықтың құрамына жынысы және жас ерекшелігімен жанасу үлкен маңызға ие (11-сурет). Өйткені, халықты және адам алғышартын қайта дайындау сол ерекшеліктерге байланысты.

Екінші дүниежүзілік соғыстың салдарынан 1945-1960 жылдары Өзбекстан халқының құрамында ерлердің саны әйелдер санынан анағұрлым аз еді. Жылдардың өтуімен бұл айырма қысқарды. 1959 жылға келіп әйелдер 52 пайызды, ерлер 48 пайызды құрады. Қазіргі кезде халық құрамында ерлер мен әйелдер саны дерлік өзара тең болды.

Халықтың ұлттық құрамында да соңғы онжылдықтарда әр түрлі ұлт өкілдерінде туудың түрліше мөлшерде екендігі және миграция

11-сурет. Халықтың жас және жыныстық құрамы (млн адам есебінде).

12-сурет. Халықтың ұлттық құрамы (пайыз есебінде).

есебіне елеулі өзгерістер болды (12-сурет). Өзбектердің салмағы 1989 жылы 71,5 пайызды құраған болса, 2017 жылға келіп 84 пайызға жетті. Сондай-ақ мемлекетте каракалпак пен тажиктердің салмағы да артты.

Халықтың ұлттық құрамына сай **діни құрамы** да сан алуан. Оның негізгі бөлігін мұсылмандар құрайды.

1. Өндіруші саладағы адамдар қызметінің өндірмейтін саладағы адамдар қызметінен қандай айырмашылығы бар?
2. 12-суреттен халықтың ұлттық құрамын талқыла. Әр түрлі ұлт өкілдерінің салмағында қандай өзгеріс болып жатқанын анықта.
3. Халықтың жасы мен жынысының пирамидасына талдау жаса. Онда бастапқыда ерлер, ал 25 жастан асқан халықта әйелдер салмағының артық себептерін түсіндір.

9-сабақ

ЕЛДІ МЕКЕНДЕР

Табиғи жағдай, адамдар жаттығуы және түрлі әлеуметтік-экономикалық, тарихи алғышарттардың ықпалында қала, қалашық, қыстақ, ауыл көрінісіндегі елді мекендері құрылған.

Мемлекетімізде **119 қала, 1071 қалашық** және **11 мыңнан астам қыстақ** пен ауыл бар (2019 жыл).

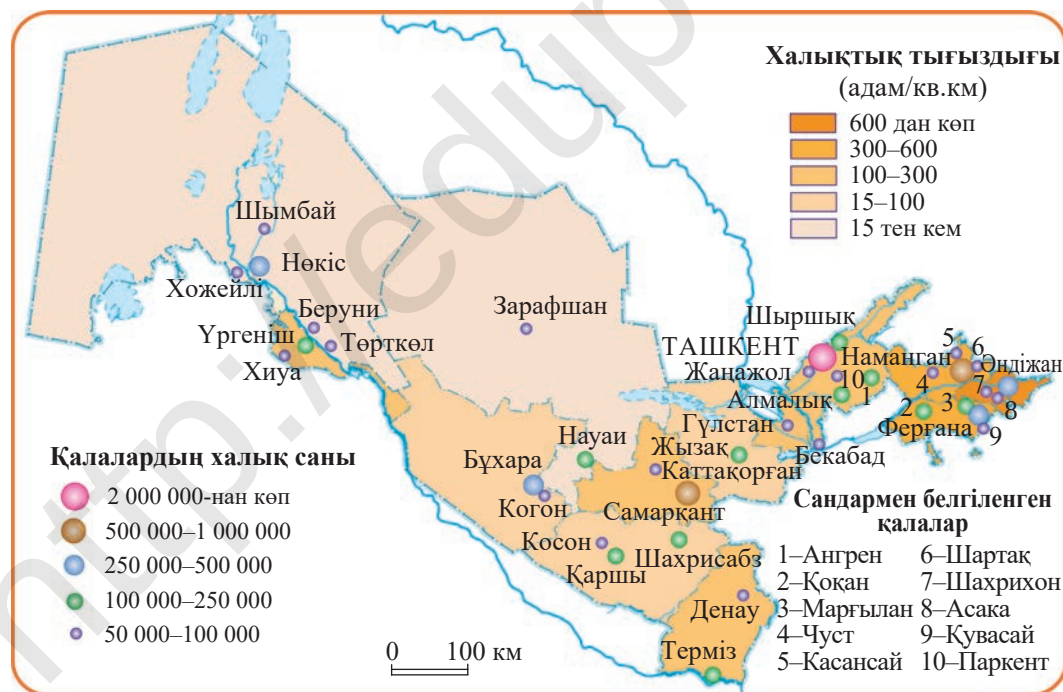
Қала түріндегі Самарқанд, Қокан, Бұхара, Хиуа, Ташкент сияқты елді мекендері қолөнершілік пен сауда пайда болғаннан кейін пайда болған. Олар дүниедегі ең көне қалалар болып саналады.

XX ғасырдың бас кездерінде Өзбекстан аумағында 20-ға жуық қала болған, олар өзен және сай бойында немесе керуен жолдарында

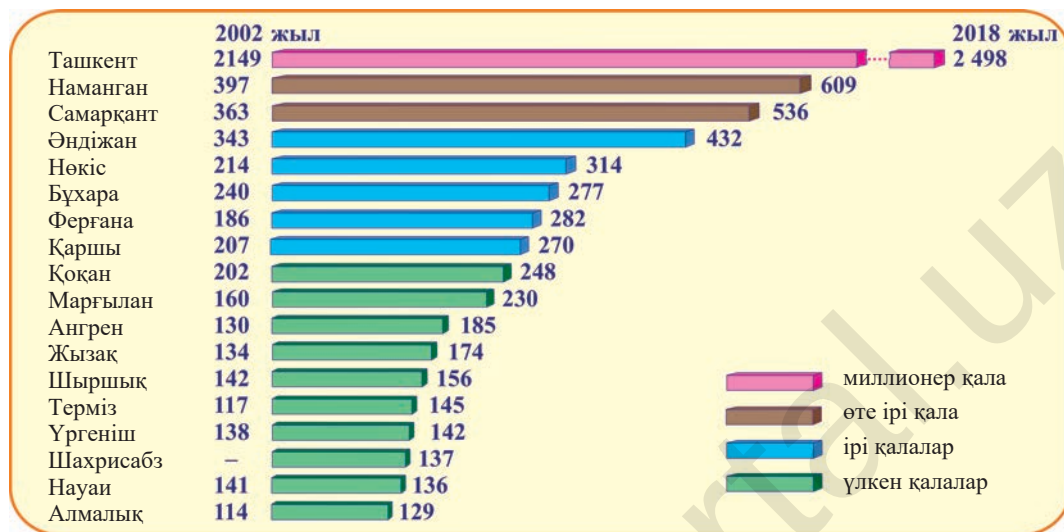
құрылған. Дүниені кезген араб саяхатшысы Ибн Баттута орта ғасырдағы қалаларымыздың әсемдігін суреттеген, одан әсер алған: «Біз сахараны кесіп өтіп Хорезмге келдік. Бұл түркілердің үлкен, қажетті, әсем және ұлы қаласы болып, гажайып базарлары, кең көшелері өте көп, ғимараттары тартымды, көркем жерлері бар. Қалада өмір қайнайды, халқының көптігі соншалық, толқыған теңізді елестетеді». Ибн Баттута Самарқант қаласын серуендегенде, оны былайша сипаттайды: «Самарқант — өте ірі және аса көрікті қалалардың бірі. Ол Алқап әл-Қассирин өзенінің жағалауында орналасқан. Өзен жағалауында соншалықты үлкен сарайлар мен ғимараттар бой көтеріп тұрады, олар Самарқант тұрғындарының озық шеберліктің иесі екендігінен дерек береді».

Қазіргі күнде көне қалаларда түрлі дәуірдің сәулеткерлік үлгілері мен көп қабатты көркем ғимараттар, түзу және кең көшелермен үйлесімділік тауып отыр.

Қалалар халық санына қарай үлкен қалалар (халқы 100 мыңнан астам), ірі қалалар (халқы 250 мыңнан астам), өте ірі қалалар (халқы 500 мыңнан артық) және «миллионер қалаларға» бөлінеді (13-14-суреттер).

13-сурет. Өзбекстан қалалары.

14-сурет. Халқы 100 мың адамнан көп болған қалалар (мың адам есебінде).

Олар бірнеше міндеттерді (функцияларды) атқарады. Мұндай қалалар **көп функциялы қалалар** деп аталады. Мәселен, Ташкент - мемлекет астанасы, өнеркәсіп қаласы, көлік торабы, тарихи-мәдени орталық. Ал, Самарканд - облыс орталығы, өнеркәсіп орталығы және тарихи-мәдени орталық.

Көп функциялы қалалар өте тез дамиды, олардың жанында **серік қалалар** пайда болып, **олар агломерацияларды** жасайды. Ташкент мемлекетімізде ең үлкен қала агломерациясы болып табылады.

Елді мекеннің қала мақамын алу шарты түрлі мемлекеттерде түрліше болады.

Өзбекстанда елді мекені **қала** мақамын алуы үшін оның халқы 7 мың және одан көп болуы, жасайтын халқының 2/3 бөлігі жұмысшы мен қызметкерлер және олардың отбасыларынан құралған болуы керек.

Елді мекенге қала мәртебесін беруде ондағы қала тұрмыс салтының қалпы да есепке алынады (15-сурет).

Қалашықтар өнеркәсібі дамып келе жатқан, табиғи байлығы игеріліп жатқан жерлерде пайда болады. Ескендір, Кегейлі, Ұлықбек, Гозгон, Замин қалашықтары осылардың қатарынан орын алады. Мұндай қалашықтардың көпшілігінде тұрғындарының басым бөлігі белгілі салаларда ғана қызмет етеді (мұнайшылар қалашығы, кеншілер қалашығы).

15-сурет. Қаланың тұрмыс жағдайы көрсетілген салалар.

Жаңа қалалар (Ангрен, Бекабад, Алмалык, Шыршык, Науаи, Үшқұдық, Тақиятас, Зарафшан және басқалар) негізінен пайдалы қазбалар мен су байлықтары бар жерлерде құрылған. Тақшиян қалашығы (Сұрхандария облысы) көмір кені негізінде пайда болған. Жаңа жерлерді игеру, ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдейтін өнеркәсіп негізінде Жаңажол, Гүлстан, Янгир сияқты қалалар бой көтерді.

Елді мекендерді жетілдіруде төмендегілер есепке алынады:

- қалаларды жоспарлауда адамдардың жасайтын үйі мен жұмыс орнының арасы 4-5 км-ден алыс болмауы;
- көне қалаларды заманауи қолайлықтарға ие етіп қайта құру;
- ірі қалаларда халықтың көбеюі мен экологиялық жағдайдың бұзылуына себеп болатын кәсіпорындардың құрылысын шектеу және барларын көшіру.

Қыстақ елді мекендері Халқының негізгі қызмет түрі ауыл шаруашылығын жүргізу, ауыл шаруашылық өнімдерін қайта өңдеу және басқа қыстақ жерлерге сай болған қызметті жүргізу болып саналатын жерлер қыстақ елді мекендері деп жүргізіледі.

Қыстақ елді мекендері халқының санына қарай төмендегілерге бөлінеді:

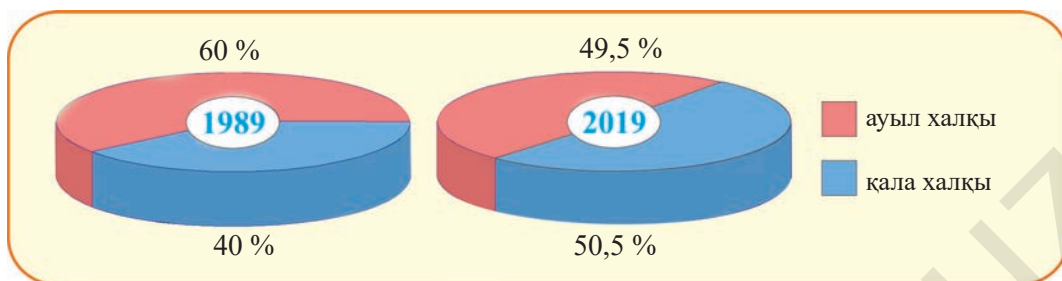
Ірі елді мекендері – халқының саны 5 мың кісіден көп;

Үлкен елді мекендері – халқының саны 3 мың кісіден 5 мың кісіге дейін;

Орта елді мекендері – халқының саны 1 мың кісіден 3 мың кісіге дейін;

Шағын елді мекендері – халқының саны бір мың кісіге дейін.

Табиғи, экономикалық және тарихи себептерге қарай мемлекетімізде

16-сурет. Ауыл және қала халық салмағының өзгеруі.

қыстақтар бір-біріне жақын орналасқан және халқы көп. Мемлекетімізде халықтың өсу қарқыны қыстақ халық мекен-жайларының саны мен майданының кеңеюіне алып келуде. Үлкен қыстақтарда заманауи ғимараттарға ие білім беру мекемелері, мәдени-тұрмыстық мекемелер, емханалар жедел құрылуда. Олар табиғи газ, ішімдік суы, электр энергиямен үздіксіз қамтамасыз етілуде. Солайша қыстақ тұрғындарының тұрмыс жағдайы қалалықтардың тұрмыс жағдайына жақындасуда.

Өз кезегінде қыстақ елді мекендерінің кеңеюі ауыл шаруашылығына жарамды жерлердің азаюына алып келуде. Сол себепті қыстақ елді мекендерінің шекарасын белгілеу және өзгерттіру аудан әкімшілігі органдары тарапынан олардың жоспарлануы, құрылуы және қожалық жұмысындағы жер құрылымы жобаларына сәйкес жүзеге асырылады.

Ауылдық жерлерде шағын бизнес пен кәсіпкерліктің дамуы арқасында көптеген өнеркәсіптік кәсіпорындар құрылуда. Жоғарыдағы алғышарттар арқылы көптеген қыстақ елді мекендеріне қалашық мақамы берілді, нәтижеде тәуелсіздікке дейін 60 пайыз халқы қыстақта жасаған аграрлық республикада халқының жартысынан көбі қалаларда жасауда (16-сурет).

1. Өзбекстанда қалалардың пайда болуына көбірек қандай алғышарттар ықпал жасауда?
2. Картадан пайдаланып:
 - а) пайдалы қазба кендері; ә) көлік тораптары;
 - б) ауыл шаруашылығының өндірісі негізінде қалыптасқан қалашықтардың аттарын дәптеріңе жазып ал.
3. Сен жасап жатқан немесе саған жақын болған қала қандай функцияларды (міндеттерді) атқарады?
4. Сен елді мекендерінің қандай түрлерін білесің?
5. Халық өнімі оның географиялық таралуы және тығыздығына байланыстылығын мысалдармен түсіндір.

III БӨЛІМ. ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТҮЗІЛІСІ

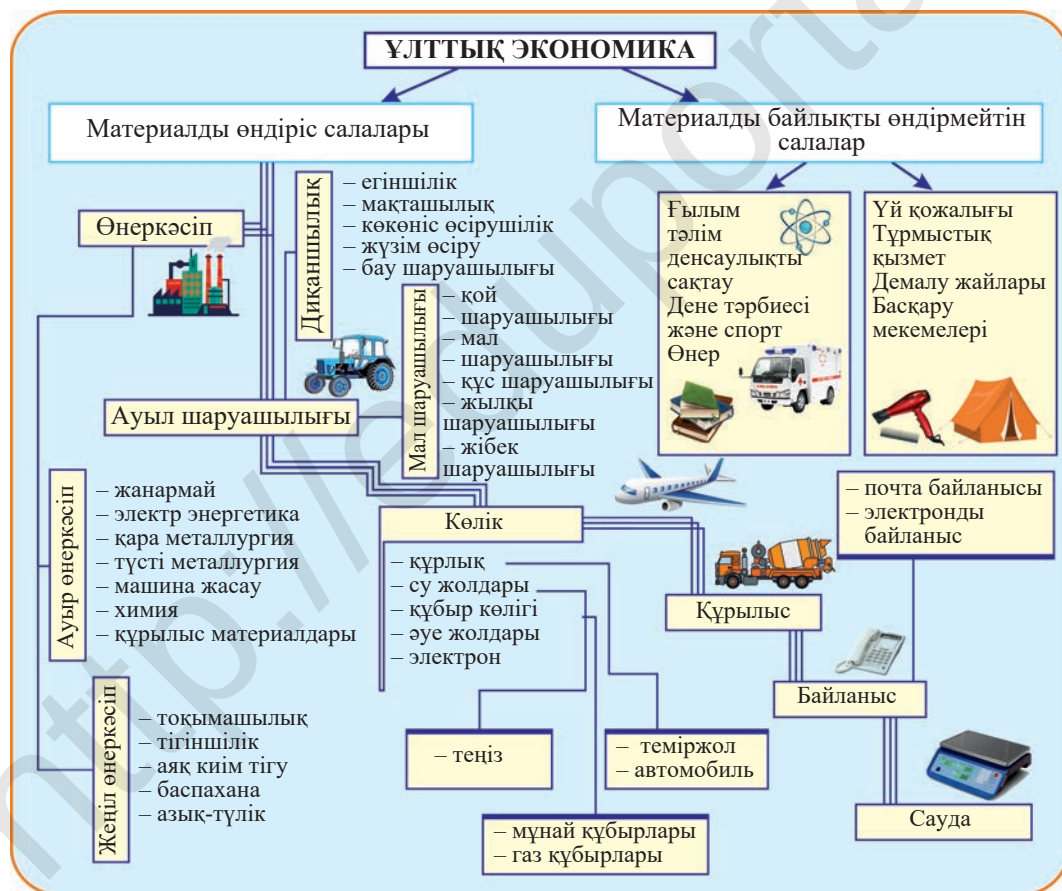
10-сабақ

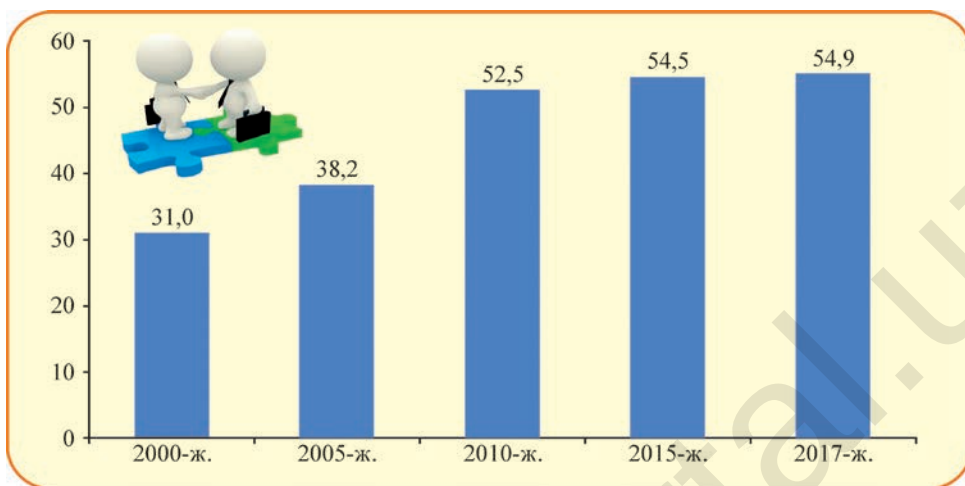
ӨЗБЕКСТАН ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Әлемдік саяси картасында 1991 жыл 1 қыркүйек күні жаңа тәуелсіз мемлекет – Өзбекстан Республикасы пайда болды. Сол күннен бастап ол «өзіне тән және өзіне сай» даму жолын таңдады. Бұл жолдың өзіне тәндігі мемлекет экономикасын дамытудың 5 бағытында айқын сипатталған.

Өзбекстан экономикасын дамытудың бағыттары: 1. Экономиканың

17-сурет. Өзбекстан ұлттық экономикасының құрылымы.

18-сурет. Шағын бизнестің жалпы ішкі өнімдегі үлесі (жалпы ішкі өнімге қарата пайыз есебінде).

саясаттан жоғары тұруы. 2. Мемлекет – реформалардың бастаушысы. 3. Барша салаларда заңның үстемдігі. 4. Күшті әлеуметтік саясатты жүзеге асыру. 5. Базар қатынастарына сатылы түрде өту.

Нарықтық экономикаға өтумен Өзбекстан экономикасының құрылымы бүтіндей өзгеруде. Өткен дәуірдегі ауыл шаруашылығы жетекшілік еткен мемлекетімізде өнеркәсіптің, әсіресе, ауыр өнеркәсіптің салмағы артуда. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан-ақ мақта жеке әкімшілігін жоққа шығаруға қол жеткізілді. Ал өнеркәсіп автомобиль жасау, компьютер техникасы, мобильдік телефондар, кең түрдегі тұрмыстық электротехникалық өнімдерін шығаратын жаңа тармақтардың есебінен көп тармақты бола бастады. Мемлекетімізде **2017–2021-жылдарда Өзбекстан Республикасын дамытудың бес үстем бағыты бойынша Әрекеттер стратегиясы** қабылданғаннан кейін ұлттық экономиканың құрамын жетілдіру жаңа басқышқа көтерілді. Соның ішінде, Әрекеттер стратегиясын «Экономиканы дамыту және либералдастыру» деп аталған үшінші үстем бағытында ұлттық экономиканың үйлесімділік пен тұрақтылығын қамтамасыз ету, оның құрамында өнеркәсіп, қызметтер көрсету саласы, шағын бизнес және жекеменшік кәсіпкерлік үлесін көбейттіру міндеті қойылған. Сол себепті мемлекетімізде өнеркәсіптің, бірінші кезекте ауыр өнеркәсіптің үлесі жедел өсіп баруда. Міне, сондай өзгерістердің нәтижесінде **жалпы ішкі өнім құрамында өнеркәсіптің үлесі 30,6 пайыздан астамын құрауда** (2018 ж.). Дегенмен, бұл көрсеткіш 2000 жылда 14,2 пайыздан тұратын еді. Енді мемлекетіміз экономикасы өзара байланысты өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы,

көлік, құрылыс, байланыс, сауда, ғылым, білім, денсаулықты сақтау сияқты тармақтарды өзінде біріктіреді (17-сурет).

Ауыр өнеркәсіп, әсіресе, машина жасаудың жедел дамуы ауыл шаруашылығы, жеңіл және азық-түлік өнеркәсіп кәсіпорындары өнімді-тиімді машина және механизмдермен қайта жабдықталуына, мемлекет қорғаныс қуатының күшеюіне мүмкіндік береді. Ең маңыздысы, мемлекет техникалық тәуелділіктен құтылады.

Мемлекеттің сауда қатынастарына сатылы түрде өтуінің тағы бір шарты шағын бизнес пен жекеменшік кәсіпкерлікті дамыту болып саналады. Шағын бизнесті жан-жақты қолдау және одан әрі дамыту нәтижесінде оның жалпы ішкі өніміндегі үлесі үздіксіз артуда (18-сурет).

Тәуелсіздікке дейін Өзбекстан ауыл шаруашылығы, негізінен, **экстенсивтік** жолмен дамыды.

Экстенсивтік шаруашылық жүргізу — өндірісті ғылым мен техниканың жетістіктері және заманауи механизация мүмкіндіктерінің орнына табиғи байлықтарды жедел игеру есебінен өркендету әдісі.

Экстенсивтік шаруашылық жүргізу әдісінің нәтижесінде жанармай, энергия, адам факторы, әсіресе, су көп жұмсалды. Су шығынының көбеюі Арал қасіретінің пайда болуына себепкер болды. Ал жерден пайдаланудағы қателіктер табиғаттың ластануы мен топырақ құнарлылығының төмендеуіне алып келді.

Демек, **экстенсивтік жол** белгілі уақыттың дамуын қамтамасыз етсе де, оның күрделі кері салдары да болады. Сол себепті мемлекетіміз интенсивтік шаруашылық жүргізу әдісіне өту міндетін ілгері қоюда.

Интенсивтік шаруашылық жүргізу — ғылым мен техниканың жетістіктерін экономикаға жедел енгізуші, шикізат пен байлықтарды үнемдеп, қалдықты шығармай толық пайдалану әдісі.

Интенсивтік шаруашылық жүргізу әдісінен пайдаланып, шет мемлекеттермен ынтымақтастықта заманауи технологияға негізделген бірлескен кәсіпорындар құрылуда.

Өзбекстан ұлттық экономикасының **интенсивтік жолмен** дамуы еңбек өнімділігін, өнімнің сапасы мен өндіріс тиімділігінің дүниежүзілік дәрежеге жетуін қамтамасыз етеді.

1. Өндірісті интенсивтендіру дегенде нені түсінесің?
2. Экстенсивтік жол қандай нәтижелерге алып келеді?
3. Қай салалар материалдық өнім өндірмейтін салалар болып саналады?

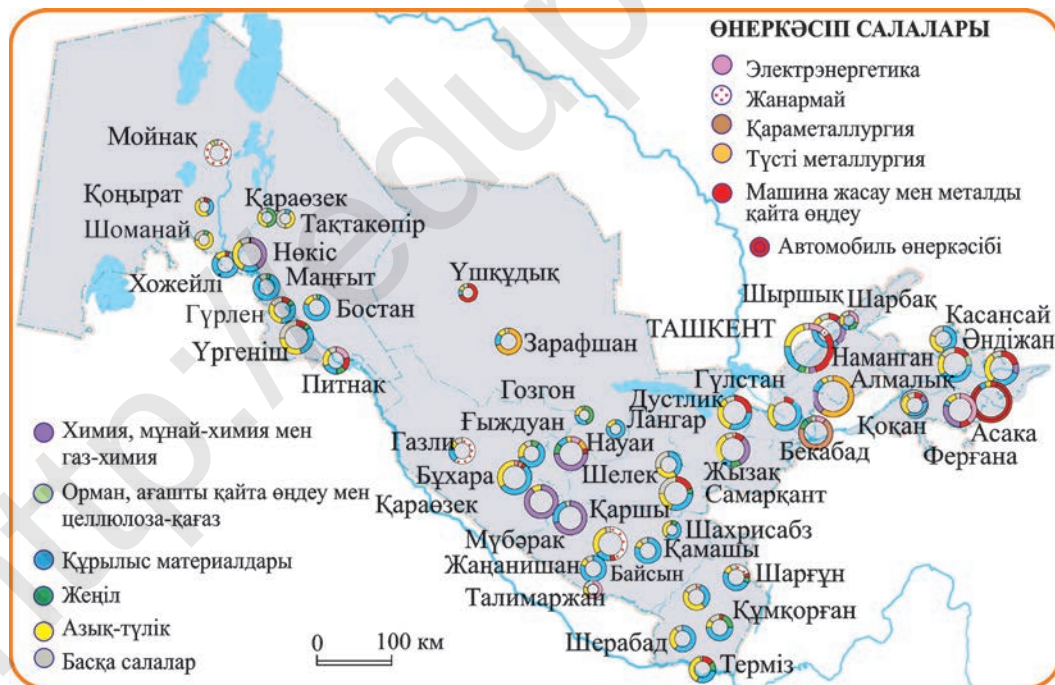

ӨНЕРКӘСІП – ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ТИРЕК ТАРМАҒЫ

Тәуелсіздікке дейін еліміз негізінен мақташылық пен қаракөлшілікке ғана маманданған болса, қазір Өзбекстан экономикасы жүздеген маманданған тармақтарға ие (19-сурет).

Өнеркәсіп – ұлттық экономиканың материалдық байлықтар шығаратын қажетті саласы болып табылады. Экономиканың барлық тармақтарында техниканың өркендеуі өнеркәсіпке байланысты. Өнеркәсіптің дамуымен жаңа елді мекендер, көлік жолдары пайда болады. Ауыл шаруашылығы, құрылыс, сауданың өркендеу дәрежесі өседі, өнеркәсіптің дамуымен табиғаттан пайдалану да өзгереді.

Экономиканың басқа тармақтары секілді өнеркәсіп те түрлі жерлердегі кәсіпорындардан (зауыт, кен, электр станциялары сияқтылардан) құралған. Өнеркәсіп кәсіпорындарының көпшілігі мемлекет меншігі болып келді және бүгінгі күнде олар жекешелендірілуде. Жекешелендірілген өнеркәсіп кәсіпорындары базар қатынастарына сәйкес талап пен ұсыныс негізінде жұмыс істейді. Бұл үдеріс өнеркәсіптің даму динамикасына да белгілі

19-сурет. Маңызды өнеркәсіп тораптары.

20-сурет. Өнеркәсіп тармақтарының өнімді өндіру құрамы (пайыз есебінде).

дәрежеде әсер етеді. Қазіргі кезде Өзбекстан өнеркәсібінде газ өндіру, түсті металлургия, машина жасау және металды өңдеу, жеңіл және азық-түлік өнеркәсіптері жетекші болып отыр (20-сурет).

Өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы және көліктің аумақтық орналасуына бірқатар алғышарттар әсер етеді. Солардың ең қажеттісі ғылым-техниканың ойлап табылуы: энергия мен шикізаттың жаңа түрлері, жаңа технологиялық үдерістер, жаңа көлік құралдарынан пайдалану арқасынан өңдеуді орналастыру алғышарттары да жетіледі. Кәсіпорындар шикізат, жанармай, энергетика, су және жұмысшы күшінен (адамзат факторы) пайдалану бойынша көп шикізат, көп энергия талап, көп су және көп еңбекті талап ететін сапаларда топқа бөлінеді. Олардың әрбіреуіне тән тірек кәсіпорын деңгейінде ондаған майда кәсіпорындар өндіру бойынша байланысты болады. **Мұны өндірудің комбинат формасы** дейді.

Кәсіпорындар әр түрлі көлемде болады. Мәселен, көптеген тігіншілік кәсіпорындары тек бір ғимаратқа орналасса, мұнайды қайта өңдеу және металлургия комбинаттары сияқты кәсіпорындар орташа көлемдегі қала ауданына тең аумақты иелейді.

Техниканың өрлеу дәуірінде еңбек өнімділігін арттыруда өндірісті орталықтандырудан пайдаланылады.

Өндірістің орталықтануы – өндірістің ірі кәсіпорындарда шоғырлануы.

Бірақ өткен ғасырдың орта шенінде пайда болған өндірісті ұйымдастырудың бұл түрі қазіргі күнде әлеуметтік және экологиялық ділгірліктердің күшеюіне себеп болуда. Еліміз халқының жартысына

жуығы қыстақтарда жасайтыны белгілі. Ауыл халқын жұмыспен қамтамасыз ету үшін маманданған кәсіпорындарды көбірек ауылды жерлерде ашқан жөн. Сондықтан үлкен комбинаттарға қарағанда, тар мамандандырылған орта және шағын кәсіпорындар орнатуға баса назар аударылуда. Мұның нәтижесінде **мамандану**, яғни өндірістің негізінен біркелкі өнім өндіретін құрамдық түрі пайда болады. Маманданған кәсіпорындарда жұмысшылардың еңбек тәжірибелерінен жақсырақ пайдаланылады, өнім бірлігіне жұмсалатын қаражат аз болады, нәтижеде еңбек өнімділігіне қол жеткізіледі. Мұндай мамандандырылған кәсіпорын өзіне шикізат, тетіктер, машинаның қосалқы бөлшектері және басқаларды жеткізіп беретін басқа кәсіпорындармен **кооперативтену** байланыстарын орнатады.

Кооперативтену (ынтымақтастық) — дайын өнімді даярлауда бірнеше кәсіпорын қатысатын өндіріс түрі.

Мамандану және кооперативтену әлеуметтік еңбек өнімділігін арттырады. Ғылым мен техниканың жаңалықтарын өндіріске енгізу үшін ғылыми өндірістік бірлестіктер құрылады. Мұнда машиналар мен материалдардың жаңа түрлерін жасайтын ғылыми зерттеу институттары мен оларды шығаратын кәсіпорындар өзара бірігеді. Сонымен бірге түрлі тармақтардың арасында өндірістік байланыстарының күшеюі пайда болады. Өндіріс үдерісі өзара байланысқан тармақтардан тармақтараралық кешендер қалыптасады.

Кешен – өндірісті ұйымдастырудың экономикалық тиімділікке бағытталған маңызды түрі.

Кешенде қай тармақ маңызды, жетекші болса, тармақтараралық кешен сол атпен аталады. Қазірде Өзбекстанның ұлттық экономикасында бірнеше тармақтараралық кешендер қалыптасқан. Кейінгі тақырыптарда оларды бірме-бір қарастырамыз.

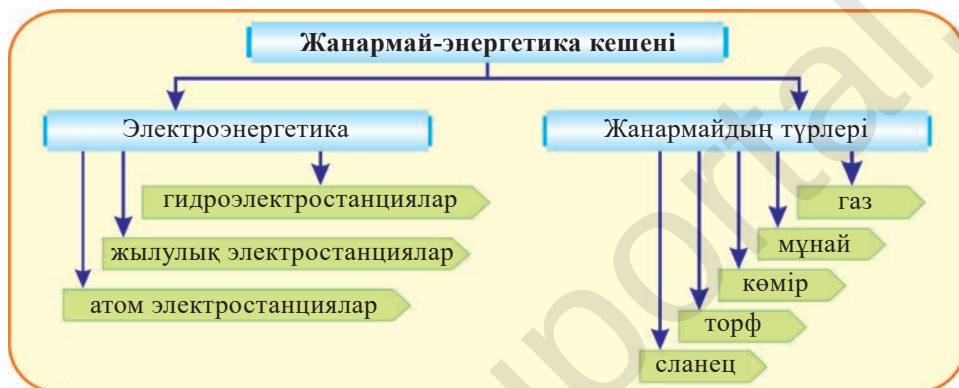
1. Өндірістің іріленуі деп нені айтады?
2. Өндірістің мамандануы мен кооперативтенуі дегенде нені түсінесің? Маманданған кәсіпорындар қандай артықшылықтарға ие?
3. Тәуелсіздіктен кейінгі дәуірде орташа және шағын кәсіпорындардың құрылуына мән берілгенінің себебі неде?

12-сабак

ЖАНАРМАЙ-ЭНЕРГЕТИКА КЕШЕНИ

Бұл кешенге жанармай (жанармайды қазып алу және оны өңдеу) және электр энергетика өнеркәсіптері енеді (21-сурет). Электр энергияны өндіру және одан пайдалану мемлекет экономикасын нығайтудың маңызды алғышарты болып саналады. Ғалымдар күн, жел, геотермал энергиясы секілді сарқылмайтын энергия көздерінен кең көлемде пайдалану жолдарын іздеуде.

21-сурет. Жанармай-энергетика кешенінің құрамы.

Энергетика байлықтарына **жанармай байлықтары** (көмір, мұнай, газ, торф, сланец, отын) және **гидроэнергия байлығы** (өзеннің жоғарыдан ағып түсетін суының энергиясы) кіреді. Жанармай байлықтары мемлекетіміз экономикасының барлық тармақтары үшін энергияның негізгі қоры болады. Жанармай түрлерінің салмағын салыстыру үшін олар шартты жанармайға айналдырылады.

Шартты жанармай деп 1 кг таскөмір жанғанда пайда болатын (7 млн. калория) энергияға айтылады. Оның жылулық коэффициентінің дәрежесі 1-ге тең. Басқа жанармайлар жанғанда пайда болатын жылулық 1 кг таскөмірдің жылулық коэффициенті, яғни 1-ге салыстырылып бағаланады (22-сурет).

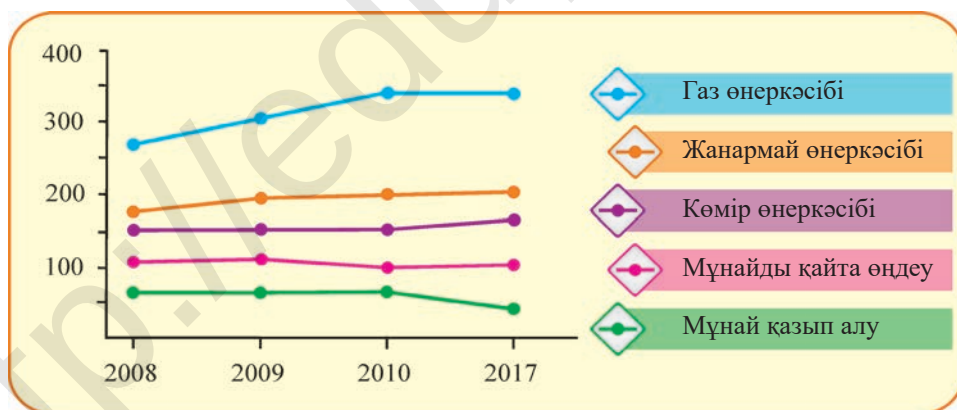
Жылулығы (калориясы) аз болған жанармайлар (торф, сланец, қоңыр көмір) қазып алынған жерде пайдаланғаны тиімді. Өйткені ұзақ қашықтыққа тасымалданғанда қымбатқа түседі. Сол үшін олар жергілікті жанармай болып саналады. Жанармай байлықтарының құны

Жанармайдың түрі	1 кг жанармай жанғанда шығатын жылу		Жылу коэффициенті
	Джоулда	Калорияда	
Табиғи газ	$4,4 \cdot 10^7$	$10,6 \cdot 10^6$	1,5
Мұнай	$4,4 \cdot 10^7$	$10,6 \cdot 10^6$	1,5
Таскөмір	$2,9 \cdot 10^7$	$7,0 \cdot 10^6$	1,0
Қоңыр көмір	$1,3 \cdot 10^7$	$3,1 \cdot 10^6$	0,45
Жанатын сланец	$1,8 \cdot 10^7$	$2,1 \cdot 10^6$	0,30
Торф	$1,4 \cdot 10^7$	$3,4 \cdot 10^6$	0,48
Құрғақ отын	$1,0 \cdot 10^7$	$2,4 \cdot 10^6$	0,34

22-*расм.* Әр түрлі жанармайлардың жану жылуы.

тек калориясына ғана байланысты емес, пайдалану мүмкіндігіне, қазып алу қаражатына да байланысты. Ең үнемді жанармай – мұнай мен газ, себебі оларды қазып алу және пайдаланылатын жерге құбырлармен жіберу арзанға түседі. Осыған байланысты әр түрлі жанармайды қазып алу және одан пайдалану көлемі кезеңіне қарай өзгеріп тұрады (23-сурет).

Әр түрлі жанармайларды қазып алу мен өндірілген энергия (кіріс) және олардан экономикада пайдалану (жұмсау) қатынасы **жанармай–энергетика балансы** деп аталады.

23-*сурет.* Жанармайдың жұмсалудың динамикасы (1995 жылдағыға қарағанда пайыз есебінде).

1. Энергетика байлықтарының негізгі түрлерін айтып бер.
2. Жанармай-энергетика балансы дегенде нені түсінесің?
3. Өзбекстан жанармай-энергетика балансында қандай өзгерістер болып жатыр және оның себебі неде?

13-сабак

МУНАЙ ЖӘНЕ ГАЗ ӨНЕРКӘСІБІ

11-сабақтың тақырыбынан жанармай өнеркәсібінің жалпы өнеркәсіп өніміндегі салмағын анықта.

Газ өнеркәсібі. Жанармай өнеркәсібінің ең жас тармағы болған газ өнеркәсібі соңғы жылдары жедел дамып келуде. Газ – жанармайдың өте арзан түрі. Газдан өнеркәсіпте де, тұрмыста да пайдаланылады. Газ бағалы химиялық шикізат болып табылады. Жанармайдың басқа түрлеріне қарағанда газ ауаны ең аз ластайды.

Мемлекетімізде көмір мен мұнайға қарағанда табиғи газ едәуір көп. Газ кендері мұнай кендерімен қатар орналасқан. Газдың аздап бөлігі (серік газ) мұнаймен бірге алынады, бірақ газдың негізгі бөлігі таза газ кендерінен алынады. Республикамызда өткен ғасырдың орта шенінде алғаш Ферғана алқабындағы мұнай кендерінде ұшырайтын серік газдан өнеркәсіпте және халықтың тұрмыстық қажеттіліктерінде пайдаланыла басталды. Сол кезде Өзбекстанда жылына орташа 9 млн. куб метр табиғи газ қазып шығарылған болса, қазіргі күнде жылына қазып алынып жатқан газ 60 млрд. куб метрге жуық болуда. Табиғи газдан пайдалану арқылы мемлекет жанармай балансында үлкен өзгеріс болды.

Мұнайды экспорт ететін мемлекеттер ұйымы – ОПЕК-тің ресми мәліметтеріне сәйкес Өзбекстан табиғи газ қазып алатын мемлекеттер рейтингінде 14-орынды иелейді (24-сурет).

№	Мемлекет	Жылына млрд метр ³	Үлесі (%)	№	Мемлекет	Жылына млрд метр ³	Үлесі (%)
1	АҚШ	751,063	20,66	10	Түркіменстан	81,765	2,25
2	Ресей	642,242	17,66	13	БАЭ	61,084	1,68
3	Иран	226,905	6,24	14	Өзбекстан	57,700	1,59
4	Қатар	182,830	5,03	15	Австралия	56,293	1,55
5	Канада	174,051	4,79	16	Нидерланды	50,543	1,39
6	Қытай	136,628	3,76	18	Ұлыбритания	43,022	1,18
8	Сауд Арабиясы	110,860	3,05	22	Мексика	41,227	1,13
Деректеме: ОПЕК, 2017 ж				26	Үндістан	31,139	0,86

24-сурет. Өзбекстанның табиғи газ қазып алатын мемлекеттер арасындағы орны.

Ферғана алқабынан тыс Бұхара, Сұрхандария және Қашқадария облыстары мен Қарақалпақстан Республикасы аумағынан бай табиғи газ кендерінің табылуы нәтижесінде Өзбекстан газды экспорт жасай бастады (25-сурет).

Газ құбырлары арқылы жіберілгендіктен көлік қаражаты әр түрлі жанармайды тасудан арзанға түседі.

Газ құбырларының ұзындығы тез артып баруда. Алғашқы табиғи газ құбырлары Ферғана алқабында құрылған еді. Өзбекстанда жылы күндердің көптігінен газ тек қыс күндері талап етіледі. Газды көп пайдаланатын Ташкент, Ферғана, Әндіжан сияқты қалаларда жазда үнемделген газды жерасты қоймаларында сақтап, қыста пайдаланылады. Газ сапалы отын ғана емес, ол химия өнеркәсібінің құнды шикізаты болып та саналады. Газға болған талап химияда, жылулық электр станцияларында және тұрмыста артып баруда. Соған байланысты қосымша газ шығару жолдары іздестірілуде, газ құбырларының газ өткізу мүмкіндігі арттырылуда.

Мұнай өнеркәсібі. Мұнайсыз қазіргі заман экономикасын жүргізуге болмайды. Мұнай табиғи күйінде қолданылмайды. Қайта өңдеу нәтижесінде одан әр түрлі жанармай, яғни химиялық өнімдер алынады. Мұнайды қазып алу қаражаты көмірді қазып алу қаражатынан орташа есеппе 4 есе аз. Ұлттық экономикада мұнайдан кеңінен пайдалану өте көп қаражатты үнемдеуге мүмкіндік береді.

Өнім бірлігін алу (мәселен, 1 т мұнай қазып алу) үшін жұмсалатын ақшада көрсетілген барлық қаражат **өнімнің өзіндік құны** деп аталады.

Мұнайдың өзіндік құны ол қандай тереңдіктен алынғандығына қарай кеннің мұнайға қаншалықты бай екендігіне байланысты. Мұнай қазып алудың ең арзан әдісі фонтан әдісі болып, мұнда мұнай құдықтардан кендегі қысым арқылы атылып шығады. Қысым азайғанда оны түрлі әдістермен көтеріп тұрылады. Мұнайды насостардың көмегімен шығарып алу да кеңінен таралған. Мұнайды да газ секілді құбырлар арқылы жіберу оны тасудың ең арзан және қауіпсіз әдісі (темір жолмен тасуға қарағанда 4 есе арзанға түседі) болып табылады. Құбыр көлігі мұнай тұтынушыларына бірқалыпты жеткізіп беруді қамтамасыз етеді. Әр түрлі көліктерге тиеу-түсірудегі айқын ысырапкершілік болмайды.

25-сурет. Мұбәрак газы

26-сурет. Мўнай-газ өлкелер.

Алдыңғы вақытта мўнай қай жерден қазып алынса, сол жерде өңделетін. Қазіргі күнде мўнайды қайта өңдеу өнеркәсібінің өнімдері қай жерде көп тұтынылса, мўнай сол жерге жеткізіліп, өңделеді. Бұлай етілмесе, мўнай өнімдерінің әрбір түрін жіберу үшін жеке құбырлар керек болып, көлік қаражаттары қымбатқа түседі.

Мемлекетімізде жүргізілген геологиялық барлау жұмыстарының нәтижесінде көптеген мўнай-газ кендері табылуда (26-сурет). Соның ішінде, 1992 жылы Наманган облысында Мыңбұлақ мўнай кені ашылды.

Мўнайға болған талаптың үздіксіз артып жатқандығын ескеріп, Бұхара облысында жылына 5 млн. тонна мўнайды қайта өңдейтін зауыт құрылды. Бұл кәсіпорын 1997 жылдан бастап өнім бере бастады. Қазірде 50 түрден астам мўнай өнімдері өндіріліп жатыр.

Өзбекстанда тұтынуға жетпей жатқан мўнай шет елден импорт жасалуда. Қазірде мўнайды қайта өңдеу кәсіпорындары бір жылда 11 млн. тонна мўнайды қайта өңдеу қуатына ие.

Дамыған мемлекеттермен салыстырғанда бізде энергия тұтынуының құрамында мўнай өнімдерінің үлесі біршама жоғары. Жанармай-энергетика балансында мўнай өнімдерінің үлесі болашақта азаюы қажет. Мұның үшін бар автомобиль мен тракторларды жаңа үнемді технологиямен жабдықтау керек болады. Бұл көп қаражатты талап ететін және мейлінше күрделі міндет. Өйткені, таяу онжылдықтарда да жанармай-энергетика балансында мўнайдың үлесі тұрақты сақталып тұрады.

1. Алғашқы іске қосылған газ кендерін география дәптеріңе жаз.
2. Газ құбырлары қай қалаларға қайсы кеннен жеткізілуін картадан анықта.
3. Мўнай алынатын кендерді картадан анықта.
4. Газ бен мўнайды өңдеу кәсіпорындарын орналастыру қандай жалпылыққа ие?

14-сабак

КОМІР ӨНЕРКӘСІБІ

Бұл өнеркәсіптің құрамында бірнеше көмір кені бар. Ондағы көмір қоры 2 млрд. тоннаны құрайды. Алғашқы көмір Ангрен кенінен 1950 жылдары қазып алынған. Көмір кені жер бетіне жақын орналасқан. Онда көмірдің 9/10 бөлігі ашық әдісте қазып алынууда (27-сурет).

Ашық әдіспен әрбір шахтёрдің қазып алатын көмірі шахта әдісінде қазып алынатыннан 6 есе өнімді болады. Сонымен бірге, карьер (бассейн) қанша үлкен болса, қаражат сонша аз болады. Ангрен көмірі сапасы төмен – қоңыр көмір болып табылады. Әйтсе де, Өзбекстандағы басқа көмір кендеріне қарағанда көмір қоры үлкен және тұтынушыға жақын әрі жер бетіне жақын орналасқандықтан көмір қазып алу жедел өсті. Көмірдің негізгі бөлігі кен маңындағы ЖЭС-те қолданылады. Ал бір бөлігі жердің астында газға айналдырылады. Көмірдің құрамында сирек кездесетін және бытыранды элементтер мен көптеген бентонит кездеседі, ал олардан біржолата пайдалану кеннің тиімділігін одан әрі арттырады. Бірақ көмір ашық әдісте қазып алынуының салдарынан үлкен-үлкен жер майдандарын кеннің қалдықтары толып, түтін мен күлден ауыл шаруашылығы үлкен зиян көруде.

27-сурет.

Ангрен кенінде көмірдің ашық әдісте қазып алынуы.

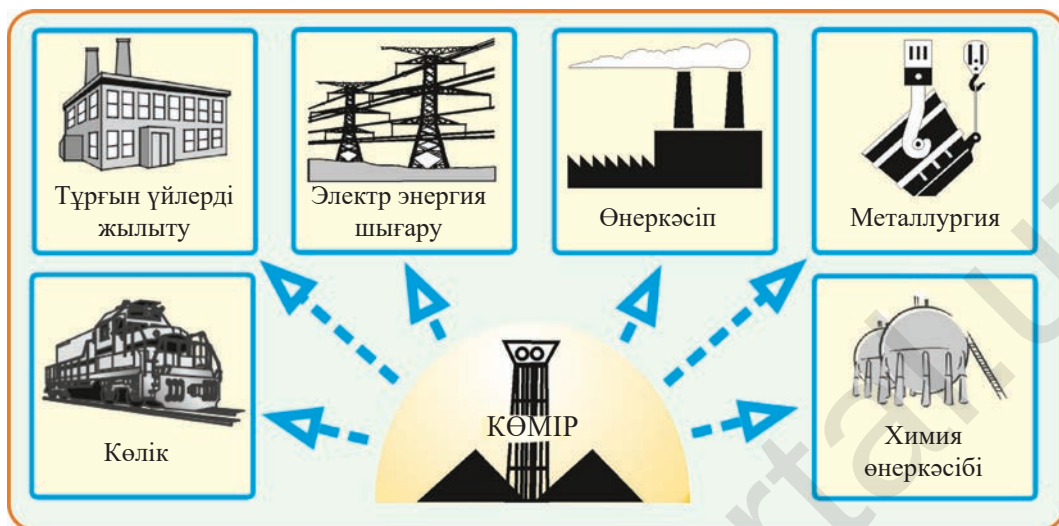
Мұндай жағымсыз жағдайдың шарасы ретінде көмір өнеркәсібінен зиян көрген аумақтар **рекультивация** жасалуда, яғни қайта қалпына келтіріліп жатыр, шахталардың қалдықтарынан пайда болған төбешіктерді өсімдіктермен қаптау, көмірді құбырлар арқылы тасу шаралары қарастырылуда.

Сұрхандария облысының Сариосиё ауданында 1950 жылы Шарғұн көмір кені іске қосылған. Кендегі көмір жоғары сапалы таскөмір болып, шахта әдісінде қазып алынады. Көмірдің майдасы алынған жерде брикет жасалады.

Брикет – көмір ұнтағын қысыммен немесе жабысқақ затқа араластырып шар пішініне келтірілген өнім.

Көмір таулардан асып өткен ұзындығы 17 км-ден астам аспалы сым жол арқылы темір жолға жеткізіп беріледі. Ангрен, Шарғұн және Байсын

28-сурет. Ўлттық экономикада көмірден пайдалану.

кендерінен жылына 4 млн. тоннаға жуық көмір қазып алынады. Бірақ бұл мөлшер Өзбекстанның көмірге болған қажеттілігін қанағаттандыра алмайды. Өйткені металлургия, химия сияқты өнеркәсіп салаларының дамуы көмірге болған қажеттілікті арттырып отыр (28-сурет).

Сөйтіп, Өзбекстандағы көмірдің негізгі қорлары Ангрен, Шарғұн және Байсын кендерінде орналасқандығын біліп алдық.

Көмір өнеркәсібіне тиісті тағы бір мәліметті біліп қой. Мемлекетімізде қазып алынып жатқан көмірдің дерлік барлығы (97,4 пайызы) қоңыр көмір, қалған бөлігі таскөмір.

Мемлекетімізде көмір қазып алудың өзіне тән тағы бір ерекшелігі – оның 90-95 пайызы ашық әдісте қазып алынады.

Табиғи газ өнеркәсібі енді қалыптасып жатқан (1961 жылы) жылдарда Ангрен көмір кеніндегі жерасты газогенераторларында көмірді жоғары қысымдағы ауа ағымы көмегімен газға айналдыратын «Жерастыгаз» станциясы іске қосылған еді. Қазіргі күнде одан тиімді пайдаланып, қоңыр көмірдің бір бөлігі жер астында газға айналдырылады. Солайша ашық әдісте қазып алынатын көмірдің де маңызы артып баруда.

1. Мемлекетіміздің көмір, мұнай, газ кендері қай жерлерде орналасқан?
2. Жанармай өндірісі құрамы келешекте қалай өзгереді?
3. Шарғұн көмір кені мен Ангрен көмір кенінің өзіндік ерекшеліктері неде?

15-сабак

ЭЛЕКТР ЭНЕРГЕТИКА

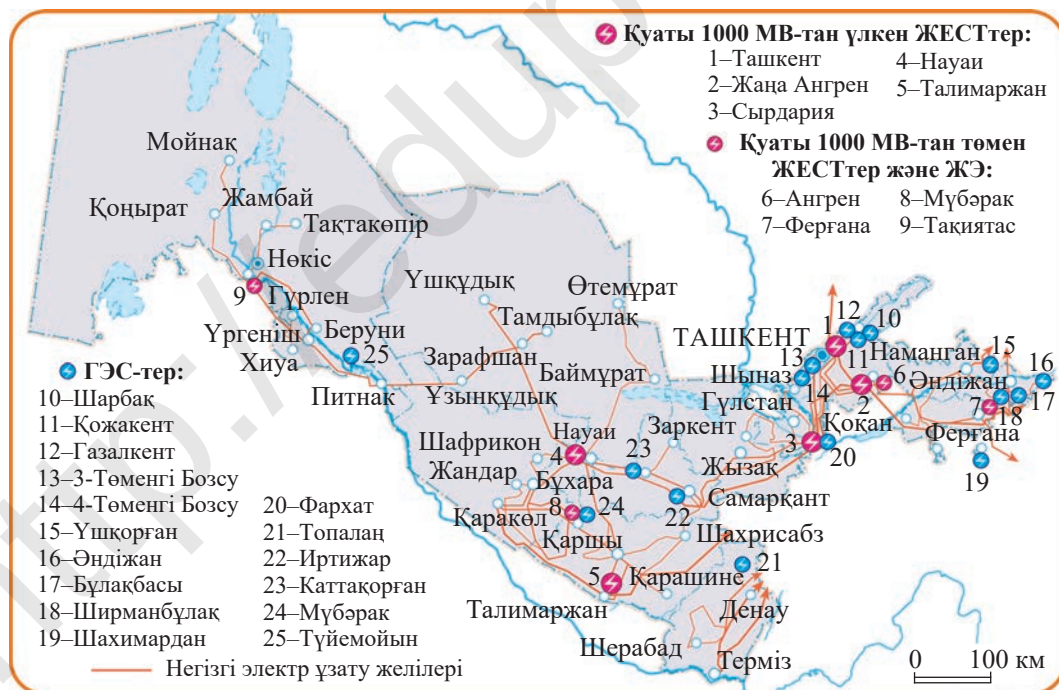
11-сабақтың тақырыбынан электр энергетиканың жалпы өнеркәсіп өніміндегі салмағын анықта.

Ұлттық экономиканы жедел дамыту үшін электр энергияны өндіруді басқа тармақтарға қарағанда жедел арттыру қажет.

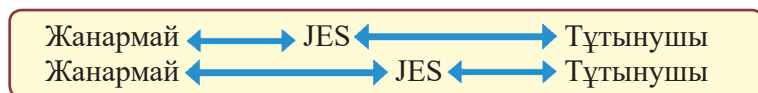
Мемлекетте өндіріліп жатқан электр энергиясының **90 пайызына жуығын жылу электр станциялары (ЖЭС)** беруде.

Өзбекстанда Сырдария, Ташкент, Ангрен, Жаңа Ангрен, Науаи, Тақиятас, Талимаржан сияқты ірі ЖЭС-тері бар (29-сурет). ЖЭС тез және арзан құрылады. Экономика үшін электр энергияның өзіндік құны төмен болуы маңызды. Электр энергияның өзіндік құны электр станцияларда жұмсалатын жанармайды қазып алу және тасымалдау қаражаттарына байланысты. Сондықтан электр станция құру үшін орын таңдалғанда жанармайды тасымалдайтын және электр энергияны жеткізіп беретін қаражаттар салыстырылады.

29-сурет. Өзбекстандағы негізгі электр станциялар және электр ұзату линиялары.

Егер жанармайды тасымалду каражаты электр энергиясын ұзату каражатынан артық болса, электр станцияны жанармай тізіміне жақын жерде құру, егер энергияның берілісі қымбатқа түссе, оны тұтынушыға жақын жерде құру тиімді болады (сызбаға қара).

(Дәлелден бер
Неге солай)

Электр энергияның беріліс қашықтығы ғылым және техниканың дамуымен жыл сайын созылып баруда. Электр энергияның сымдар арқылы берілісі – оның артықшылықтарының бірі. Экономиканың барлық салаларында электр энергиясынан пайдалануы екінші маңызды артықшылығы. Жергілікті жанармайдан кеңінен пайдалану мүмкіндігі үшінші артықшылығы және электр энергиясын қуатты электр станцияларда өндіру мүмкіндігі төртінші артықшылығы болады.

Ангрен және Жаңа Ангрен ЖЭС-терінің көмір кені маңына орналастырылғаны нені білдіреді?

Электр энергия өте көп пайдаланылатын жерлерде электр станциялар басқа жерлерден тасымалданатын жанармайға көзделіп құрылады. ЖЭС-тердің өте үлкендері басқа облыстарды да электрмен қамтамасыз етеді.

Бір ғана Сырдария ЖЭС-інің өзі жылына 13 млрд. кВт сағат электр энергия береді. Тәуелсіздік жылдарында Қашқадария облысында Талимаржан ЖЭС-інің 800 МВт-ты бірінші блогының іске қосылуы жүйедегі үлкен жобалардың бірі ретінде тән алынды (30-сурет).

30-сурет. Талимаржан ЖЭС.

Көптеген ЖЭС-тер электр энергиямен бір уақытта жылу энергиясын да шығарады

Бір уақытта жылу энергиясы мен өндіретін электр станция **жылу электр орталығы (ЖЭО)** деп аталады.

Оларда электр энергия өндіру үдерісінде пайда болған жылы судан жылыжайларды, ғимараттарды жылытуға және басқа өндіріс қажеттіліктерінде пайдаланылады. Бірақ жылы су 20 км-ден ұзақ қашықтықта суып қалады. Сол үшін ЖЭС-тер ірі кәсіпорындардың маңында және ірі қалаларда ғана құрылады. Өзбекстанда Ферғана, Мүбәрак және Ташкент ЖЭС-тері бар.

Гидроэлектростанцияларда (ГЭС) энергия өндіру табиғи су ағысының күшіне негізделеді. ГЭС-тер өндірген энергияның өзіндік құны арзан болады (куаты тең болған ГЭС-тердегіден 4 есе арзан). Тау өзендерінде құрылған ГЭС-терде ең арзан электр энергия өндірілуде.

Өзбекстанда су қуаты көздерінің болғандығы және қазіргі уақытта жылу электр станциясында пайдалануға отын болмағандықтан бастапқыда негізінен ГЭС-тер құрылған. Мемлекетімізде бірінші ГЭС 1926 жылы Бозсу каналында құрылды. Кейіннен құрылған Хишрав, Түйемойын, Фархад, Хожакент ГЭС-тері мемлекет өнеркәсібінің дамуында аса маңызды орны бар. Өзбекстанда ГЭС құрумен қатар электр энергияны өндіру, жерлерді суару, шаруашылықтарды сумен қамтамасыз ету, балық өсіруді дамыту мүмкіндіктері жасалады.

Ағысы қатты өзендерде ГЭС-терді бір-біріне жақын құруға болады. Нәтижеде Шыршық–Бозсу энергетика ғимаратындағы сияқты ГЭС-тер каскады (сатысы) қалыптасады. Бұл каскад ГЭС-тердің санына (19) қарай дүние жүзінде жетекші орындардың бірінде тұрады (31-сурет).

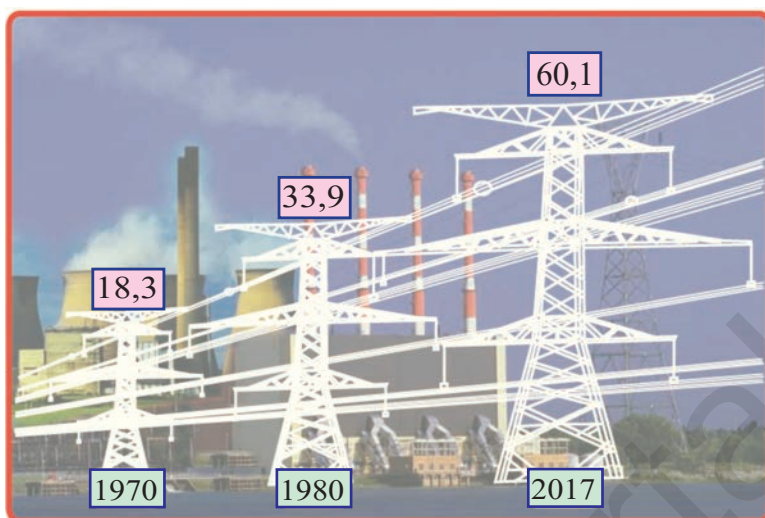

Өзбекстандағы ірі жылу электростанциялар мен гидроэлектростанциялардың **жалпы саны 37-ні** құрайды. Электр станцияларда жылына 60 млрд. кВт сағат төңірегінде электр энергия өндіріліп жатыр (32-сурет).

Электр энергиясын өндірудің заманауи жолдары. Дүниенің түрлі мемлекеттерінде географиялық орны мен табиғи жағдайынан келіп шығып электр энергияны дәстүрлі әдістермен бірқатарда дәстүрлі болмаған жолдар арқылы пайда ету де күшейіп баруда. Соның ішінде, атом электростанциялары (АЭС), жел энергиясы, күн энергиясы, теңіз суының қалқуынан алынатын энергиялар солардың қатарынан.

31-сурет. Шыршық-Бозсу гидроэнергетика каскады.

32-сурет. Электр энергия өндирүдүң өсүі (млрд кВт·ч).

Мемлекетімізде халық санының жыл сайын артып бара жатқандығы мен оған үйлесімді түрде электр энергияға да болған қажеттілік артып жатқандығы энергияны пайда етудің дәстүрлі болмаған жолдарынан да пайдалануды талап етуде.

Мәліметтерге қарағанда, бүгінгі күнде Өзбекстанда электр энергиясына болған талап 69 миллиард кВт-сағатты құрайды. Жоғарыда электр энергиясының негізгі бөлігін жылу электростанцияларында пайда болып жатқандығы айтылды. Мұның үшін жылына 16,5 миллиард куб метр табиғи газ, 86 мың тонна мазут және 2,3 миллион тонна көмір жұмсалуда (2018-ж).

Болашақта экономиканың өсуі, халық саны мен тұрмыс дәрежесінің артуынан электр энергиясына болған талап одан әрі артуы күтілуде.

Өзбекстан Республикасы Президенті Шавкат Мирзиёев электр энергияны өндіру туралы айтып: «Бұл салада тек табиғи газ және көмірден пайдалануды жалғастырсақ, олардың бар қоры белгілі уақыттан кейін таусылып қалуы мүмкін. Бұл болашақ ұрпақ алдында кешіріп болмайтын қате және қылмыс болады», деген пікірлерді білдірді.

Сол үшін Өзбекстан тарихында алғаш рет мемлекетіміз аумағында АЭС құрылмақшы. АЭС негізінен электр немесе жылу энергиясын өндіруге көзделген, ядро реакторы және басқа қажетті тұтас құрылғыларды өз ішіне алған ірі кешен. Басқа жылу электр станцияларынан айрықша түрде, АЭС-терде электр қуатын алуда белсенді радиоактивті элемент – уран атомдарынан пайдаланылады. 1 кг уран (шартты уран жанармайы) 2,5 мың тонна көмір жанғанда беретін мөлшерде жылулық береді. Халықаралық атом

энергиясы агенттігінің мәліметтеріне сәйкес, қазір дүниенің 31 мемлекетінде АЭС-тер жұмыс істейді.

Сол үшін Өзбекстанда тыныштық мақсаттарда пайдалану үшін атом энергетикасын құруға кірісілді. Ресейдің «Росатом» мемлекеттік корпорациясымен ынтымақтастықта атом электр станциясын құру бойынша келісімге қол жеткізілді. Аталмыш кешен 2 энергоблоктан тұрады, әрбірінің қуаты 1 мың 200 мегаватт болады. Атом электр станциясы үшін дүниедегі ең қауіпсіз және заманауи энергоблок таңдап алынған. Оны 2028 жылға дейін жұмысқа түсіру жоспарланған.

Атом электр станциясының құрылуы нәтижесінде жылына 3,7 миллиард куб метр табиғи газ үнемделеді. Бұл дерек қайта өңделіп, жоғары қосылған құнды мұнай-химия өнімдері өндіріледі.

Атом энергиясы экологиялық таза. Мұндай станциялар зиянды иіс газын шығармайды. Нәтижеде табиғи газды жағудан пайда болатын және қоршаған ортаға таралатын иіс газының көлемі жылына 3 миллион тоннаға азаяды.

Энергияның жаңа қорларын табу және игеру бойынша ғылыми зерттеулер жүргізілуде. Міне, сондай зерттеулердің нәтижесінде Ташкент облысының Паркент ауданында **Күн энергиясынан** пайдаланылатын «Физика-Күн» ғимараты қызмет етуде.

Электрлендірудің жоғары дәрежесі энергетика жүйелерінің құрылуы болып табылады. **Энергетика жүйесі** арқылы жыл мезгілдерінен және тәуліктің қайсы уақыты екендігінен тыс тұтынушылар электр энергиямен бірқалыпты қамтамасыз етіледі..

Әр түрдегі электр станциялардың жоғары вольтті электр беріліс линияларымен біріктіріліп, бір орталықтан басқарып тұруы **энергетика жүйесі** деп аталады.

Өзбекстандағы барлық ірі электр станциялары өзара біріктіріліп, бірыңғай энергетика жүйесі жасалды. Мемлекеттераралық электр энергия импорт-экспорты Өзбекстан энергетика жүйесі арқылы қолайлы іске асырылуда.

Өзбекстан өз қажеттілігінен артқан электр энергиясын Тәжікстан, Қазақстан және Ауғанстанға экспорт жасап жатыр.

1. Табиғи газбен істейтін ЖЭС-терден 5-еуінің атын және қай жерде орналасқанын айт.
2. «Өнім өзіндік құны» деген не? Өзбекстанның түрлі жерлерінде өндірілген электр энергияның өзіндік құны бір түрлі еместігінің себебі неде?
3. Энергетика жүйесі деген не? Ол қандай экономикалық пайда келтіреді?
4. Үйіңе жарық беретін энергия қайсы электр станциясында өндірілетінін ойлап көр.

16-сабақ

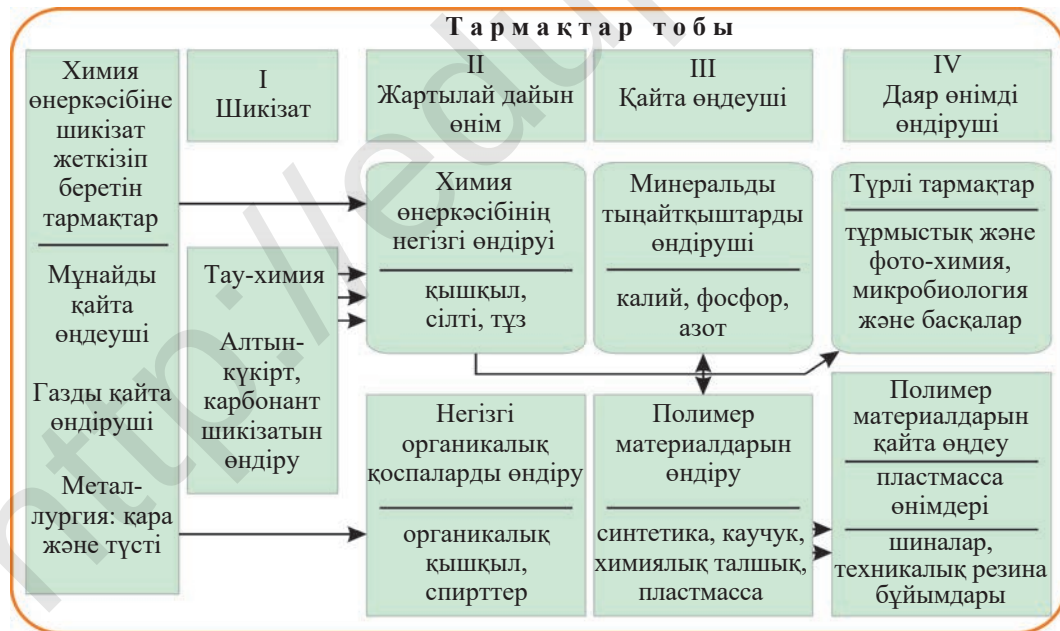

ХИМИЯ ӨНЕРКӘСІБІ

11-сабақтан химия және мұнай-химия өнеркәсібінің жалпы өнеркәсіп өніміндегі салмағын анықта.

Өзбекстанда химия өнеркәсібінің қалыптасуы 1932 жылы Шорсу алтынкүкірт кені іске қосылуымен басталды. Оның өнімі көбірек машина жасау (пластмасса, айна), тоқымашылық өнеркәсібі (талшық, бояулар), ауыл шаруашылығы (тыңайтқыштар, зиянды химикаттар), көлік (мотор жанармайы, сүрту майы, синтетикалық каучук), құрылыс (жабысқақ пленка, айна, пластик) сияқтыларда қолданылады.

Химия өнеркәсібі құрамында **минералды тыңайтқыштар шығару** салмақты орынға ие. Сондай-ақ ауыл шаруашылығы зиянкестеріне қарсы дефолианттар да шығарылады. Ол көптеген тармақтарды шикізат және материалдармен қамтамасыз етіп, басқа тармақтардан энергия, жабдықтар, көліктерді алады. Химия өнеркәсібі газ бен мақта өнеркәсібі шикізатын және түсті металлургия қалдықтарын қайта өңдейді. Демек, химия өнеркәсібі тармақтаралық екі жақты байланыста болып, көптеген тармақтардың дамуы мен аймақтық орналасуына ықпалын тигізеді (33-сурет).

33-сурет. Химия өнеркәсібінің құрамы.

Химия өнеркәсібі сапасы жағынан табиғи өнімдерден жоғары тұратын **жасанды материалдар** жасайды. Мұндай материалдардан адамдардың еңбегі де, ауыл шаруашылығының шикізаты да үнемделеді.

Мәселен, капрон жасап шығару үшін табиғи жібек дайындауға қарағанда 20 есе аз еңбек жұмсалады. Сондай-ақ химия өнеркәсібі арқылы өндіруді **комбинаттандырудың** болашағы жасалды. Атап айтқанда, көмір, мұнай, газ секілді жанармай шикізаттарынан энергия жасауда да, химиялық өнімдерін (бензин, парафин) алуда да пайдалануы энергетика-химия комбинаттарын құруға себеп болды.

Комбинаттандыру – өнеркәсіптің технологиялық үдерісі жағынан өзара байланысқан, кейде түрлі салаларға тиісті болған бірнеше өндіріс кәсіпорындарының бір кәсіпорынға бірігуі.

Химия өнеркәсібінің шикізат базасы бай және сан алуан. Ол түрлі пайдалы қазбалардан, өндіріс қалдықтарынан, ағаш, су, тіпті ауадан пайдаланады. Әр түрлі шикізаттардан пайдалану мүмкіндігінің шексіздігі химия өнеркәсібі кәсіпорындарын барлық жерде құруға мүмкіндік береді. Бірақ, химия кәсіпорындары энергия мен суды көп пайдалануы, әсіресе, табиғатқа кері әсер етуі себебінен оларды барлық жерде де құруға болмайды.

Химия өнеркәсібінің ірі кәсіпорны – Шыршық электр-химия комбинаты 1940 жылы іске қосылған. Шыршық электр-химия комбинаты алдымен ауаның құрамындағы азоттан электр энергиясы арқылы азотты тыңайтқыш шығарған. Бұхара облысында табылған табиғи газ құбыр арқылы Шыршыққа тасымалданып, комбинат газдан шикізат орнында пайдаланатын болды. Бұл өнім өндірудің шұғыл көбеюі мен өзіндік құнының арзандауына себеп болды. Комбинатта азотты тыңайтқыштан тыс магний хлорит (қозаның жапырағын төгуде қолданылатын химиялық зат) және пластмасса мен синтетикалық талшық алу үшін органикалық синтез өнімдері өндірілуде.

Табиғи газдан азотты тыңайтқыш пен химиялық талшық өндіретін зауыттар Ферғана, Науаи қалаларында да құрылды. 1946 жылы Қоқанда, 1957 жылы Самарқантта суперфосфат зауыты іске қосылды. 1998 жылы Қызылқұм фосфорит комбинаты іске түсірілді. Онда 2,7 млн. тонна фосфорит концентраты алынады. Сондай-ақ тәуелсіздік жылдары Қашқадарияда Дехқанабад калийлі тыңайтқыштар зауыты, Қарақалпақстанда Қоңырат сода зауыттары іске қосылды.

Мемлекетіміз ас тұзы кендеріне де бай. Хожайкен, Барсакелмес, Бойбичакон және Аққала сияқты кендерде 90 миллиард тонна шикізат бар.

Алмалықта жоғары сапалы аммофос өндіретін зауыт құрылды. Ангренде резина өндіретін химия кәсіпорындары бар. Мүбәракта табиғи газ құрамындағы алтынкүкіртті ажыратып алатын зауыт құрылды. Түсті металлургия кәсіпорындары қалдығынан сульфат қышқылы алынады. Поптағы резина зауытында кебіс, резина құбырлар және машина мен механизмдер үшін әр түрлі резина бөлшектер жасап шығарылуда. Ал Жызақтағы зауытта полиэтилен пленкалар мен пластмасса құбырлар даярланады.

34-сурет. Шортангаз химия кешені

Қазып алынып жатқан алтынкүкірт колчеданы, марганец, барий, тальк, әктас секілді минералдар химия өнеркәсібінің түрлі тармақтары қажетін өтеп келуде. Лак-бояу өнеркәсібі, жасанды талшық және тоқымалар (Ферғанада), жасанды былғары мен жасанды жүн өндіретін зауыттардың қуаты арттырылды.

Химия өнеркәсібін жедел дамыту шаралары туралы қаулыға сәйкес 2018–2030 жылдарда химия өнімдерін өндіруді 4,5 есеге арттыру жоспарлануда.

Гидролиз кәсіпорындары өткен ғасырдың 50-жылдарында құрыла бастады. Жаңажол биохимия, Әндіжан гидролиз зауыттарында негізгі шикізат – шиттің қалдығы мен салы қабығынан техникалық этиль спирті, фурфурол, азықтық ашытқысы (қамыртұрыш) секілді өнімдер шығарылған. 90-жылдардың басынан бұл зауыттарда бидайдан этиль спирті өндіріле бастады. Нәтижеде азық-түлік, медицина, иіс су және басқа өнеркәсіп тармақтарына қажетті спиртті шеттен тасымалдау жоққа шығарды.

Өзбекстанда табиғи газдан жанармай ретінде де, шикізат ретінде де пайдалану тиімді. Табиғи газдан химиялық талшық өндіру Ресейдегіден 40-50 пайызға арзан. Газли, Мүбәрак, Үшқыр, Адамтас, Шортан секілді табиғи газ кендерінен алынып жатқан газ жоғары конденсаттылығымен ерекшеленеді (34-сурет). Газ конденсаты органикалық синтездің негізі болып табылады. Оның әрбір тоннасынан 50 кг жасанды каучук, 150 кг пластикалық масса, 150 кг жасанды талшық, 100 кг еріткіш зат, 400 кг мотор жанармайы алынады.

1. Химия өнеркәсібінің салалараралық байланысын модельде сипаттап бер.
2. Химия кәсіпорындарын орналастыруда қандай алғышарттар есепке алынған?
3. Облысындағы химия өнеркәсібі кәсіпорны қандай шикізаттан пайдаланады?
4. Контурлы картаға химия өнеркәсібі кәсіпорындары орналасқан қалаларды белгіле.

17-сабақ

ҚАРА МЕТАЛЛУРГИЯ

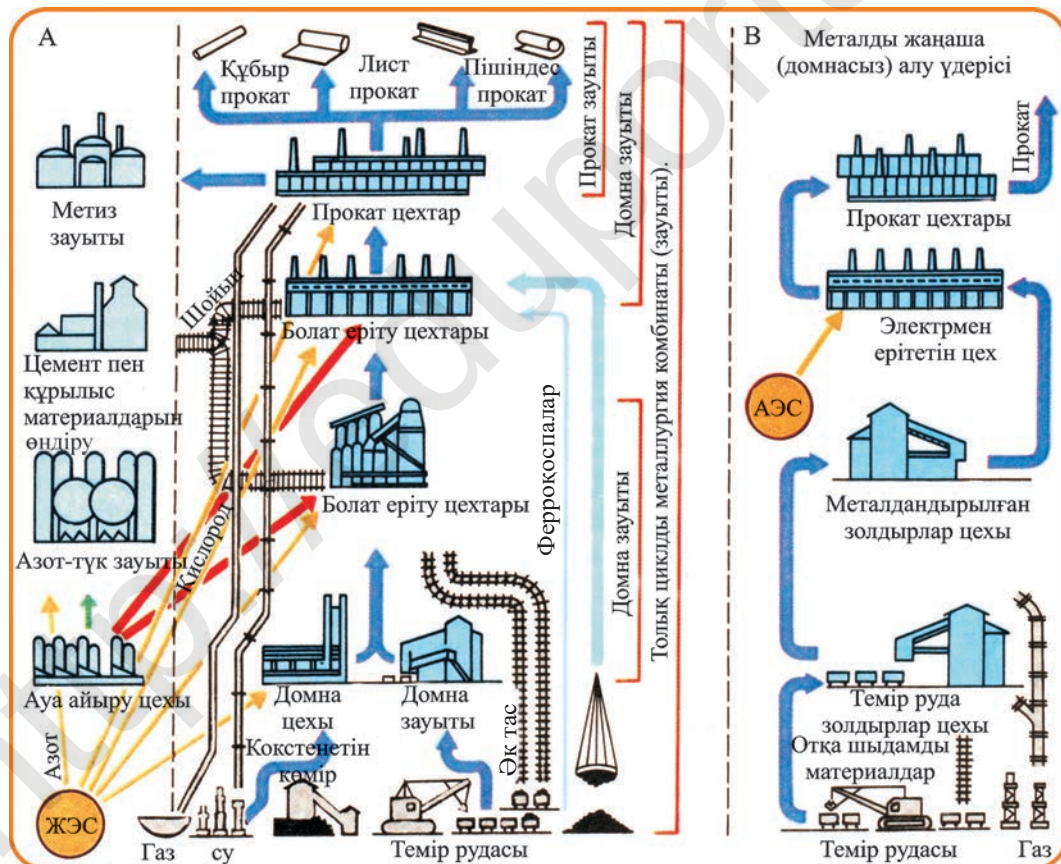
11-сабақтың тақырыбынан қара металлургияның жалпы өнеркәсіп өніміндегі салмағын анықта.

Металлургия кешені екі тармақты: қара металлургия мен түсті металлургияны өз ішіне алады.

Қара металлургия – темір рудасын қазып шығару, шойын, болат еріту, прокат және феррокорытпалар өндіруден құралады

Қазіргі заман металлургиясы үшін, біріншіден, металдың негізгі бөлігін металлургия комбинаттарында өндіру белгіленеді (35-сурет). Металлургияда шикізатты кезек-кезекпен өңдейтін комбинаттардың

35-сурет. Металлургия комбинатындағы цехтардың схемасы.

үлесі үлкен болады. Өйткені комбинаттарда біржола темір рудасынан домна пештерінде шойын ерітіп алынады, сұйық шойын мен темір қалдықтарынан (металлоломнан) болат ерітетін (мартен, конвертер, электр) пештерде болат ерітіледі, ал болаттан дайын өнім – прокат алынады.

Ғылым мен техниканың өркендеуі металл ерітудің қалдықсыз технологиясын, металл алудың жаңа, өнімді әдістерімен болаттың сапасын арттыруды және прокаттың түрлерін алуды қамтамасыз етілуде. Металл алудың ең жаңа әдісі металды домнасыз, яғни руданы ерітпей одан бөліп алу болып табылады.

36-сурет. Металлургия зауыты

Қара металлургияда өндіріс үздіксіз орталықтана түседі.

Металлургия комбинаттары көп мөлшерде шикізат пен жанармайды қолданады. Сол үшін олар шикізат немесе жанармай базаларының маңында, кейде олардың аралығында құрылады. Бұл металлургия кәсіпорнын (комбинатын) орналастырудың ең маңызды шарты болып саналады.

Мұнда су, электр энергиясы, табиғи газбен қамтамасыз ету және табиғатты қорғау мүмкіндіктері де ескеріледі.

Бірінші металлургия кәсіпорны — Бекабад металлургия зауыты 1946 жылы іске қосылған (36-сурет). Зауытта болат және прокат өндірісі артып баруда. 1950 жылы 119 мың тонна болат ерітілген, 76 мың тонна дайын прокат өндірілген болса, қазіргі уақытта бұл көрсеткіш бірнеше есеге артқан. Бірақ зауыт өнімі мемлекеттің металға болған қажеттілігін өтемейді. Нәтижеде көрші мемлекеттерден көптеп металл тасымалдауға тура келуде.

Қазіргі кезде шетелден келтіріліп жатқан электротехникалық полат, түніке (лист), түрлі профильдердегі прокаттар, сымдар, шойын өнімдеріне талап артуда. Мемлекет экономикасын дамыту үшін қажетті мұндай өнімдерді шеттен алып келу болашақта да жалғастырылса, қаражаттар көбейіп, олардың бәсекелестігі төмендейді. Бұл мемлекеттің экономикалық мүдделері мен қауіпсіздігіне кері ықпал етеді.

Дегенмен, қазір қара металлургия тармағын дамытуды қамтамасыз ететін инновациялық шараларды жүзеге асыру заман талабына айналууда. Мұндай жағдайда инновацияның негізгі бағыттары тармақты өндіру

тиімділігін жетілдіру, өнімдердің ассортиментін кеңейту, сапасын жақсарту, көлемін көбейттіру арқылы дамыту болып табылады. Өзбекстанда мұның үшін ірі және шағын зауыттарда полат даярлауда өнімділігі жоғары электр пештерден пайдалану, тармақ қызметін полат-прокат өндіру схемасы бойынша құру, рудадағы темір мөлшеріне қарағанда аз кендерді де меңгеруге тура келеді.

Металлургия агрегаттарының қуатының асуы өндіру үдерістерін механизациялау және автоматтандыруға, технологияларды жетілдіруге алып келеді, өнімнің өзіндік құнын арзандаттырып, еңбек өнімділігін 20-30 пайызға көтереді.

Қара металлургияны дамыту барысында елімізде бар темір рудасы кендерін меңгеру, рудаларды қайта өңдеудің тиімді технологияларын таңдау және практикада қолданумен байланысты мәселелер кездеседі. Бізде еңбек, газ, энергия ресурстары жеткілікті, тармақ өнімдеріне қажеттілік жоғары екендігі Ресей, Қазақстан және Украинадан алып келініп жатқан қара металдардың орнын басатын қосымша прокат өндіру қуаттарын құру тиімділігін дәлелдейді.

Ірі өнеркәсіп кәсіпорындары мемлекет экономикасын дамыту, халықтың қызметін қамтамасыз етуде қажетті орынға ие. Ташкентте құрылып жатқан **Ташкент металлургия зауыты** солардың бірі. Жалпы жер майданы 100 гектардан құралған кәсіпорынның құрылыс жұмыстарын 2 жылда аяқтау жоспарланған. Зауытқа Италия, Германия, Австрия сияқты мемлекеттерде өндірілген алдыңғы қатарлы және заманауи құрылғылар алып келінеді. Кәсіпорында автомобильдерге кузов жасап шығару үшін металл листтер, құрылыста пайдаланылатын түрлі металл черепицалар, профнастил және тұрмыстық техникалар үшін металл листтер даярланады.

Кәсіпорын толық қуатта іске түсірілгеннен кейін, жылына 500 миллион долларлық өнім өндірілуі, 1000-нан астам жұмыс орнының ашылуы күтілуде.

Ташкент қаласындағы Турин политехника университеті, Ислам Каримов атындағы Ташкент мемлекеттік техника университеті мен салаға мамандандырылған кәсіптік колледждер аталмыш кәсіпорын үшін мамандар дайындау қарастырылған.

1. Қандай металлургия кәсіпорны толық цикльдегі зауыт немесе комбинат деп аталады?
2. Ауданында жиналған темір қалдықтары қайда, қандай көлікте тасымалдануын ойлап көр. Соң ол басып өтетін жолды картада анықта.

11-сабақ тақырыбынан түсті металлургияның жалпы өнеркәсіп өніміндегі салмағын анықта.

Түсті металлургия: а) түсті металл рудаларды қазып алу; б) байыту; в) еріту; г) қорытпалар өндіруді өзінде біріктіреді. Түсті металлургия мемлекетті электрлендіру, оның қорғаныс қуатын нығайту, атом техникасы, ұшақ жасау, ракета жасауды дамыту, жалпы, машина жасау мен химия өнеркәсібі үшін аса қажет болып табылады.

Түсті металдар бірнеше топтарға бөлінеді. Бұл бөлінудің негізінде түсті металлургия – ауыр металдар металлургиясы, жеңіл металдар металлургиясы және басқаларға бөлінеді (37-сурет).

Негізгі топтар			Басқа топтар	
Ауыр металда	Жеңіл металдар	Қымбат бағалы металдар	Қиын еритін металдар	Сирек металдар
мыс, қалайы қорғасын, никель, мырыш	Алюминий, магний, титан	Алтын, күміс, платина	Вольфрам, молибден	Уран, германий және басқалар

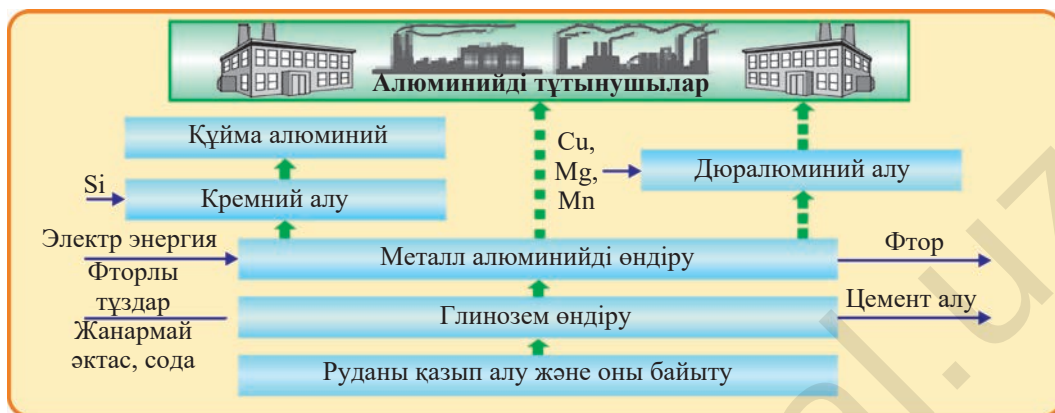
37-сурет. Түсті металдардың топтарға бөлінуі.

Қазір ауыр металдарды да, еруі қиын металдарды да өндіру қолға алынған. Оларды алуда өте көп электр энергиясы жұмсалады. Мұндай өндірістер көп энергияны талап ететін өндіріс деп аталады.

Мемлекетімізде алтын, мыс, қорғасын, мырыш, вольфрам, молибден және басқа түсті металл рудаларының қоры көп. Тек мыс кендерінің өзі 15-тен асады.

Картадан мыс кендерінің орнын анықта.

Ангрен-Алмалық кен өнеркәсібінің ауданы мемлекетіміздің түсті металлургия өнеркәсібінде ерекше маңызға ие. **Мыс рудасының** құрамында молибден, алтын, күміс сияқтылар бірге ұшырайды. Бұл жерде мыс еріту зауыты мен Алмалық кен-металлургия комбинаты жұмыс істейді. Комбинат Қалмаққыркен, Қорғасынкен кендері, қорғасын-мырыш **байыту фабрикасы**, электр станциясы және бірнеше көмекші кәсіпорындардан құралған (38-сурет). Кеншілердің абад қаласы – Алмалық кен игерілуі барысында құрылған.

38-сурет. Алюминий өндіру.

Байыту фабрикасы – руданың керексіз қорытпаларын шығарып тастау немесе жаңа заттарды қосу жолымен пайдалы сапаларын арттыратын кәсіпорын.

Түсті металлургияның өнімдері — **вольфрам** мен **молибден** өндіру жедел дамуда. Вольфрамның еру температурасы өте жоғары (3370°C). Жоғары температуралы пештердің қыздыратын элементтері мен электр лампочканың қызатын сымдары вольфрамнан жасалады. Шыршық қадасындағы еруі қиын қатты қорытпалар зауыты мемлекеттегі өте маңызды кәсіпорындардың бірі болып саналады. Бұл кәсіпорынның өнімінен электротехника, машина жасау, аспап жасау және басқа өнеркәсіп тармақтарында кеңінен пайдаланылады.

Түсті металдар бағалы қасиеттерге ие. Олардың кейбіреулері (қалайы, қорғасын, никель), тот басуға (коррозияға) шыдамды, басқалары (титан, вольфрам) ыстыққа төзімді немесе электр тогын жақсы өткізеді (алюминий, мыс, күміс, алтын). Ахангаран көмір бассейнінде алюминий шикізаты — каолин сазының үлкен қоры бар. Ал Орта Шыршық плавик шпат комбинатында алюминийді электролиз тәсілінде алуда қолданылатын плавик шпат даярланады.

Алтын — бағалы металл. Ол жер астында да, ылғалдықта да өз қасиетін жоғалтпайды. Бірақ оны іздеп табу, тау жыныстарынан ажыратып алу көп еңбекті, қаражатты талап етеді. Алтын сен білген зергерліктен тыс электроника, компьютер жасап шығаруда, ғарыштық кемелерде, атом реакторларында көп қолданылады. Бір атом реакторының ішкі қабырғасы 16 кг алтынмен қапталады.

Самарқант пен Бұхара аралығындағы таулардан екі мың жыл бұрын

да алтын қазып алынған. X–XIII ғасырларда кен өнеркәсібі өз заманына сай жоғары дамыған. XIX ғасырда Ресей империясы Түркістанды басып алған соң, бар кендерді карталарға түсірді. Алтын іздеу жұмыстарын барша жерлерде күшейттірді. XX ғасырдың орталарынан өзбек ғалымдарының зерттеулері негізінде **Мұрынтау, Чодак, Зармитан, Қосбұлақ, Қызылалма, Маржанбұлақ** алтын кендері анықталды. 1969 жылы алғашқы алтын құймасы құйылды. Сол кезден бастап алтын қазып алу өнеркәсібі қалыптасты.

Өзбекстан алтын қазып алу бойынша дүние жүзінде **жетінші**, ал ТМД мемлекеттерінің арасында **екінші орында** тұрады.

Мемлекетімізде алтын қазып алу өнеркәсібінің тағы бір ірі орталығы – Науаи кен-металлургия комбинаты. Мұрынтау кені Өзбекстанда ғана емес, Еуразиядағы алтын кендерінің ішінде ең үлкені болып, руда қазып алынған жердің көлемі 2х4 км және тереңдігі 400 метрден астам аңыздық орды еске салады (39-сурет).

Алтыннан кейін тұратын бағалы металл — бұл **күміс**. Құрама тау тізбектерінде ірі күміс кендері табылған. Ташкент маңында үлкен мөлшерде күміс айырып алынууда. Қызылқұмда күміс өндіруді көбейту бойынша кең көлемді шаралар іске асырылуда. Қазіргі күнде құрамында алтын және күміс болған 30-дан астам руда кендері анықталған.

39-сурет. Мұрынтау алтын кені.

Металдар экономикада түрлі мақсаттарда қолданылады. **Мыс** таза күйінде де, қалайымен (бронза), никельмен (мельхиор), алюминиймен (дюралюминий), мырышпен (латун) қорытпа күйінде де электротехникада және машина жасауда кеңінен пайдаланылады. **Қорғасын** аккумуляторлар, электр кабельдерін өндіруде қолданылады. Темір бұйымдарды тот баспауы үшін мырышпен сырланады.

Қалайыдан ақ қаңылтыр мен подшипниктер жасауда пайдаланылады. Мемлекетімізде күміс, уран, вольфрам және басқа бағалы руда кендері де бар.

1. География атласынан Өзбекстанның қайсы аумақтарында қандай түсті металдар қазып алынатынын анықта.
2. Түсті металлургия шикізатына кешенді өңдейтін комбинаттарды құрудың пайдалы екендігіне не себеп болды?
3. Оқу атласынан пайдаланып, контурлы картаға түсті металлургия орталықтарын белгіле.

19-сабак

МАШИНА ЖАСАУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТАРМАҚТАРЫ

11-сабақтың тақырыбынан машина жасаудың жалпы өнеркәсіп өніміндегі салмағын анықта.

Машина жасау кешені – экономиканың барша салалары үшін машина және аспаптар жасап шығаратын, халықты телевизор, тоңазытқыш сияқты алуан түрлі тұтыну бұйымдарымен қамтамасыз ететін өнеркәсіп тармақтарының үйлесімділігі болады.

Машина жасау мемлекет экономикасының тұрақты кешені болып саналады (40-сурет). Себебі, экономиканың ешбір тармағы машиналармен қамтамасыз етілмей дамымайды. Қазіргі заман машинасын дайындау үшін көп мөлшерде металл, пластмасса, бояулар, резина, мата, ағаш-тақта қажет болады.

Машиналар мыңдаған бөлшектерден дайындалады. Мұнша сан алуан бөлшектерді бір ғана зауытта жасау қолайсыз және тиімсіз. Сол себепті машина жасауда **бөлшектер жасауға мамандану**, яғни дайын өнімнің кейбір тетіктері мен бөлшектерін жасау кең дамыған.

Өйткені, машиналар үшін кейбір бөлшектерді өндіретін көптеген машина жасау зауыттары бір-бірімен, сондай-ақ металл, пластмасса, резина және басқаларды жеткізіп беретін (басқа тармақ) кәсіпорындарымен өндірістік байланысы болуын, яғни **кооперативтенуін** талап етеді.

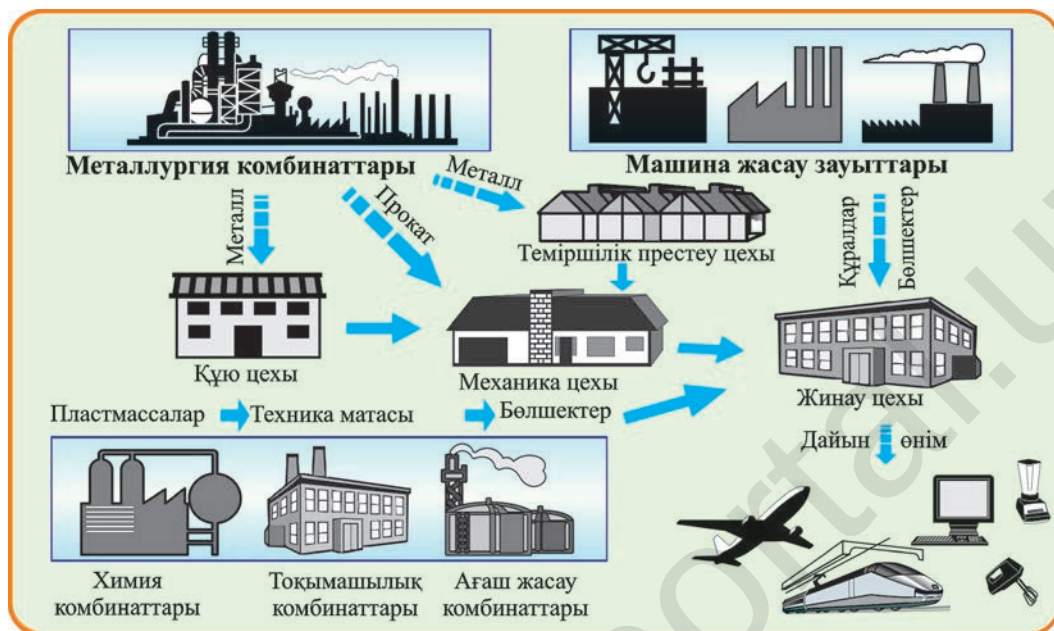
Бірақ мұндай өндірісті көліксіз жүзеге асыруға болмайды. Сол үшін машина жасау тармақтарын орналастыруда қолайлы көлік магистральдарының болуы, әлбетте есепке алынады.

Машина жасау кәсіпорындары үшін тәжірибелі жұмысшы мен ғылыми-техникалық мамандар жеткілікті болуы керек. Сондықтан машина жасау кәсіпорындарын орналастырғанда тұтынушының жақындығы мен металлургия базасы да ескеріледі.

Машина жасау заттары күрделі станоктар арқылы жоғары

40-сурет. Машина жасау кешені тармақтары.

41-сурет. Машина жасау зауытының құрамы.

тәжірибелі еңбекпен жасалады. Орта есепте әрбір машинаның өзіндік құны оған жұмсалған шикізат – металл өзіндік құнынан жүз есе артық болады (41-сурет).

Машина жасаудың түрлі тармақтары бірдей мөлшерде металл қолданбайды. Егер бір дана машинаны жасау үшін көп металл (яки басқа көп материал) қажет болса, мұндай машина жасауды **көп металл немесе көп материал талап ететін машина жасау өнеркәсібі** деп аталады. Кен және металлургия құрал-жабдықтары, теміржол вагондарын жасап шығару бұған мысал бола алады.

Сөйтіп, жұмсалатын материал мен дағдыланған еңбек мөлшері, шикізат пен дайын машиналарды тасымалдау жағдайы машина жасау зауыттарын: а) көлік магистральдары; ә) білікті мамандар; б) тұтынушылар; в) ірі металлургия кәсіпорындары бар жерлерде орналастыру ұстанымдарын белгілеп береді.

Өзбекстан экономикасы үшін дәстүрлі маманданған салалары есептелген мақта, жібек, кенеп өсіру және оларды қайта өңдеу қол еңбегін көбірек талап етеді. Сол үшін ауыл шаруашылығының маманданған салаларын механизациялауды қамтамасыз ететін, яғни жер жырту, егін егу және өңдеу, өнімді жинау және дайын шикізатты қайта өңдеуде қолданылатын машина мен аспаптар жасап шығаратын ауыл машина жасау тармақтары пайда болды.

Ташкенттегі «*Toshqishloqmash*», «*O'zbekqishloqmash*» және Шыршықтағы «*Chirchiqqishloqmash*» сияқты зауыттар ауыл шаруашылығы машина жасау өнеркәсібінің негізгі кәсіпорындары болып саналады.

Бұл зауыттар мақташылық үшін трактор сеялкалары, культиваторлар, қозаны жұлатын, қауашақ теретін және аршитын, тыңайтқышты араластыратын, ауыл шаруашылығы зиянкестерін жоюда улы заттарды шашатын машиналар жасап шығарады. 1994 жылы Өзбек-Израиль бірлескен кәсіпорнында мақта теретін машинаның жаңа моделі жасалды (42-сурет).

Су қоймалары, каналдардың құрылысы және оларды лайдан тазалауда, суды жоғарыға көтеруде, жалпы, ирригацияда қолданылатын машиналар жасап шығаратын *ирригациялық* машина жасау өнеркәсібі де агроөндіріс кешенінің қажеттілігіне қарай пайда болды. Ирригация машина жасауының орталығы Әндіжан облысы болып саналады.

Мақташылық дамыған сайын тракторларға, мақта таситын машина мен механизмдерге деген қажеттілік арта түсті. Сол үшін Ташкент трактор зауыты - ТТЗ-да әмбебап тракторлар, мақтаны қап-қанарсыз тасуға арналған өзі аударатын тіркемелер шығарыла бастады.

Ташкент, Әндіжан, Самарқант және Каттақорғанда мақта тазалайтын және май өнеркәсібі үшін машина мен жабдықтарды жасап шығаратын машина жасау зауыттары орналасқан. Ұлттық экономикада, әсіресе, ауыл шаруашылығында машина мен механизмдер көптеп қолданғандықтан оларға қосалқы бөлшектерді жеткізіп беретін және жөндейтін кәсіпорындар дерлік барлық облыстарда құрылған. Самарқанттағы «Мақтамаш» зауыты – қосалқы бөлшектерді шығаратын кәсіпорындардың ең ірісі.

Бақ өсіру, жүзім шаруашылығы мен бақша егіндерінде қолданылатын машина мен жабдықтар «O'rta Osi-yoqishloqmash» бірлестігінде жасап шығарылуда.

42-сурет. Мақта теру

Өткен ғасырдың орталарынан бастап электротехника өнеркәсібі жеке сала ретінде қалыптасты. Оннан астам *электротехника* зауыттары жұмыс істеді. ЭЕМ жасап шығаратын «Алгоритм» зауытына негіз салынды. ЭЕМ үшін микроэлектроника элементтері, микросызбалар,

қашықтан тұрып басқару жүйелері және басқа өнімдер жасап шығаратын «Зенит» зауыты іске қосылды. 1990 жылы концерн «O‘zeltexsanoat» бірлестігіне айналдырылды. Бірлестік құрамында 50-ден астам кәсіпорын қызмет етуде. Біріккен кәсіпорындармен Ресей, Түркия, Оңтүстік Корея, АҚШ, Сингапур және басқа мемлекеттер фирмаларының ынтымақтастығында 20-дан астам бірлескен кәсіпорындар құрылды.

43-сурет. Тұрмыстық техника кәсіпорнында.

Радиоэлектроника және электротехника – республика машина жасау кешенінің жедел дамитын, болашағы жарқын тармағы (43-сурет). Мемлекетімізде алтын, күміс, мыс, мырыш, кремний, вольфрам, каолин, кварц құмы, уран шикізаты секілді сирек кездесетін руда кендері және жеткілікті жұмысшы күші саланың тұрақты дамуын қамтамасыз етеді.

Қазіргі кезде машина жасау тармақтарында 100 мыңға жуық адам еңбек етуде.

Тоқымашылық өнеркәсібінің өркендеуі шикізатқа ғана байланысты болмай, оны заманауи тоқу станоктармен, құрал-жабдықтармен қамтамасыз етуге де байланысты. Мұндай жабдықтарды «O‘zbekto‘qimachilikmash» бірлестігінде жасап шығарады. Бірлестік кәсіпорындары Ташкент, Кокан, Жызақ қалаларында орналасқан.

Химия және мұнай-химия машина жасауы 1941 жылы құрылған. Оның ірі кәсіпорны Шыршық қаласындағы «Өзбекхимиямаш» зауыты бұрын химия, микробиология, целлюлоза-қағаз өнеркәсібі кәсіпорындары үшін жабдықтар жасап шығаратын еді. Қазіргі күнде химиялық құрылғылары, турбокомпрессорлар, вентиляторлар, насостар жасап шығарылуда. Ташкент «Компрессор» зауытында бірлескен компрессор станциялары жасап шығарылады. Ал Наманганда мұнай мен газ құдықтары үшін жабдықтар жасап шығарылады.

Коммуналдық шаруашылықтың машина жасауы тармағында Самарқант лифт жасау зауыты жұмыс істеуде. Зауытта жолаушы және жүк лифттері, ағаш өңдейтін станоктар шығарылады.

Машина жасау кәсіпорындарының болашағы мен аумақтық орналасуын адам факторы белгілейді. Қыстақ халқын жұмыспен қамтамасыз ету мақсатында машина бөлшектерін жасауға маманданған шағын кәсіпорындар қыстақтарда құрылуда.

Өткен ғасырдың орта кездеріне дейін Өзбекстан машина жасау өнеркәсібі тек қана ауыл шаруашылығы машиналарын жасап шығарған және оларды жөндейтін, мақтаны қайта өңдейтін кәсіпорындарға машина мен жабдықтарды жеткізіп берген еді. Ал қазір машина жасау кешенінің жартысы ғана агроөндірістік кешенімен байланысты.

Кейінгі дәуірлерде Өзбекстан машина жасау өнеркәсібінде дәстүрлі тармақтарды дамытумен бірге аз металл және көп еңбекті талап ететін тармақтар жедел дамыды. Нәтижеде көп тармақты машина жасау өнеркәсібі қалыптасты.

1. Тәуелсіздік жылдарында машина жасаудың қайсы тармақтары тез дамыды?
2. Көлік машина жасау құрамында қандай өзгерістер болды?
3. Өндірістің мамандануы мен кооперативтенуі нәтижесінде машина жасау өндірісінде маңызды және көкейтесті болып саналады?
4. Өзбекстанда шұғыл түрде ауыл шаруашылық машина жасауы жүзеге келгенін қалай сипаттауға болады?
5. Ирригациялық машина жасаудың орталығы қай жерде?
6. Ауданыңда машина жасаудың қандай кәсіпорындары бар?

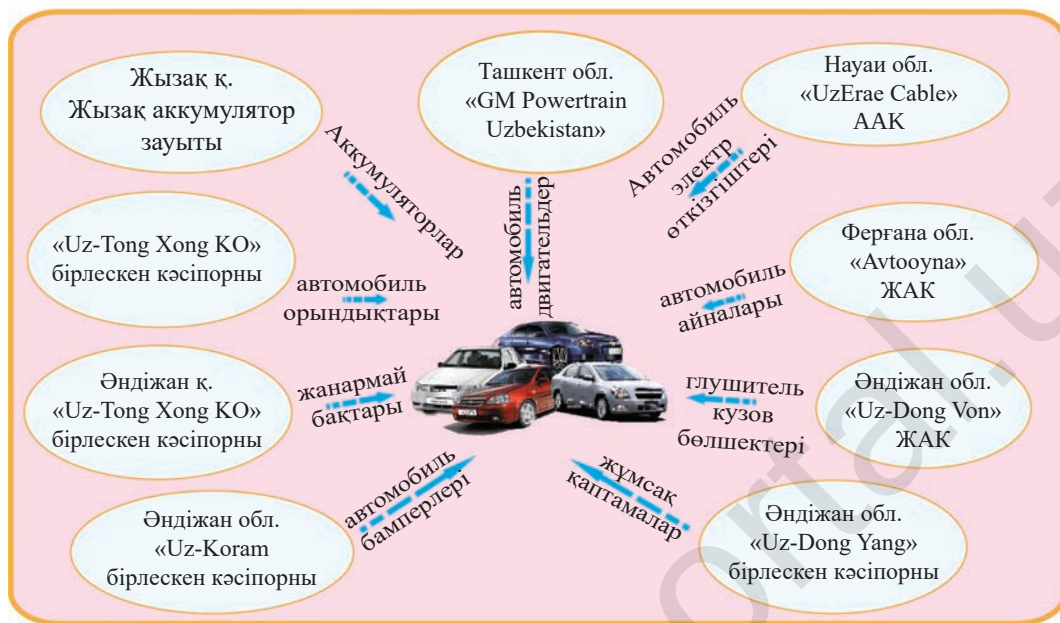

АВТОМОБИЛЬ ЖАСАУ

Автомобиль жасап шығару Өзбекстанда тәуелсіздіктен кейін қалыптасты. 1992 жылы Өзбекстан Республикасы Оңтүстік Кореяның «**DAEWOO**» компаниясымен ынтымақтастықта Әндіжан облысының Асака қаласында мақта таситын тіркемелер зауыты негізінде жеңіл автомобильдер шығаратын «**Uz-Daewoo Avto**» (бүгінгі күнде «GM Uzbekistan») автомобиль зауыты құрыла бастады. 1996 жылы алғашқы «**Damas**», «**Tico**», «**Nexia**» маркалы жеңіл автомобильдер зауыт конвейерінен шыға бастады. Бұл жас және болашағы бар сала мұнай-химия, электроника сияқты басқа ұлттық экономиканың жоғары технологиялық салаларының өзіне тән локомотиві болды.

Кореялық, италиялық, голландиялық және америкалық әріптестерімен бірге жұмыс істеп, компания әрдайым республикада өндірілетін жинақтау бөлігінің үлесін арттырып келуде. Бастапқы жылдары автомобиль бөлшектерінің 20 %-ды Өзбекстанда дайындалған болса, 5 жыл өткеннен кейін бұл көрсеткіш 60 %-ды. Бүгінгі таңда бұл көрсеткіш 85 пайызды құрап, автомобиль жасау кәсіпорындарының мемлекет шеңберіндегі **кооперациясы** жоғары дәрежеге көтерілді. Бүгінгі күнде республиканың 250-ден астам кәсіпорындары өз өнімдерін Асака қаласындағы автозауыт конвейеріне жеткізіп беруде (44-сурет).

44-сурет. Асакадағы автомобиль зауытының басқа кәсіпорындармен байланыстары

Бейімделу жобаларын жүзеге асыру кәсіпкерліктің жай-күйін дамытуға көмек беріп, қосымша жұмыс орындары жасалды.

Өзбекстан дүние жүзінде автомобиль жасап шығаратын 28-ші мемлекет болып табылады. «**GM Uzbekistan**» зауыты «**Damas**», «**Nexia**», «**Lacetti**», «**Chevrolet Captiva**», «**Spark**», «**Malibu**» автомобильдерін жасап шығаруда.

Республиканың жалпы ішкі өнімінің жалпы көлемінде автомобиль жасаушылардың үлесі жылдан-жылға артып баруда.

Дүние жүзі базарында күшейіп бара жатқан бәсекелестік компаниядан тұрақты түрде, заманауи технологияларды, ғылыми және дизайнерлік үлгілерін қолдануды талап етуде. Болашақта жас мамандарды даярлау, маманданған кәсіптік-мамандық колледждерін ашу, әлеуметтік жобаларға қатысу, жұмысшылардың интеллектуалды мүмкіндіктерін ынталандыру басты міндет болып табылады.

Өзбекстанда жасап шығарылған автомобильдердің экспорт көлемі артып, географиясы кеңейіп баруда (45-сурет). Бір ғана Ресей Федерациясында 750 мыңнан астам бізде жасалған автомобильдер жүреді. Өзбекстан Ресейге автомобиль сату бойынша Чехия, АҚШ, Украина, тіпті Франциядан да алдында тұрады.

Жеңіл автомобильдерден тыс Өзбекстанда Жапонияның ISUZU және Германияның MAN кәсіпорындарымен бірге құрылған бірлескен кәсіпорындарда автобустар, жүк машиналары, түрлі арнайы техникалар жасап шығару жолға қойылды (46-сурет). Қазіргі кезде аталмыш кәсіпорындар автотранспорттың 30-дан астам түрін жасайды. Жобаны жасау кезінде «SamAvto» бірлескен кәсіпорнының қамсыздандырушысы болуы мүмкін болған кәсіпорындар анықталды. Олардың арасында: лак-бояу, орындық пен детальдар тағы көптеген басқа бұйымдарды өндіру бойынша Өзбекстан – Оңтүстік Корея бірлескен кәсіпорындары бар. Болашақта жергілікті өндіру үлесі автобустардың 56 және жүк машиналардың 44 пайызын құрауы керек. Бұл мемлекетіміздің машина жасау өнеркәсібі өзінің мықты дәуірі мен жарқын болашағына ие екендігінен дерек береді.

Өзбекстанда автомобиль жасап шығару өнеркәсібі дами түсер екен, түрлі өңірлерде өнеркәсіп кәсіпорындары құрыла бастады. Соның ішінде, «GM Uzbekistan» акционерлік қоғамының Хорезм облысы филиалы мен Ташкенттегі «GM Powertrain Uzbekistan» автомобиль двигательдері зауыттары іске қосылды.

45-сурет. Өзбекстан автомобильдерінің экспорты.

ЎЗБЕКСТАН АВТОМОБИЛЬ ЗАУЫТТАРЫ

БҮГҮНГІ КҮНДЕ ЎЗБЕКСТАН АВТОМОБИЛЬ ӨНЕРКӘСІБІ
ӨНДІРЕТІН КӘСІПОРЫНДАР САНЫ **250** -ГЕ ЖЕТІ

46-сурет. Ўзбекистандағы автомобиль жасаудың ірі кәсіпорындары.

Хорезм облысы филиалы мемлекетіміз автомобиль жасау өнеркәсібі құрамында экономикамыздың дамуына салмақты үлес қосып жатқан кәсіпорындар болып табылады. Филиал жылына 40 мың автомобиль жасап шығару қуатына ие болып «Damas», «Labo», «Orlando» маркалы автомобильдер жасап шығарылады.

Мемлекетімізде автомобиль өнеркәсібін дамытуда 2017 жыл тағы бір қадам қойылды. «Узавтосаноат» АҚ және Францияның «Pejo Sitroen» тобы арасында Ўзбекистанда жеңіл коммерциялық автомобильдерін жасап шығаратын бірлескен кәсіпорын құру бойынша келісімге қол қойылды. Оған сәйкес, жаңа кәсіпорын «Жызак» еркін экономикалық зонасында құрылады. Зауыт «Peugeot» және «Citroen» брендтері негізінде жолаушы және жүк тасуға арналған жеңіл коммерциялық автомобильдерін жасап шығаруға мамандандырылады. Бірлескен кәсіпорын әр екі тараптың тең үлесі негізінде қызмет жүргізеді.

Құрылысы жоспарланып жатқан бірлескен кәсіпорында жылына 16 000 автомобиль жасап шығарылады. Оларды Ўзбекистанда, сондай-ақ ұзақ және жақын шет елдердегі экспорт базарларында сату жоспарлануда.

1. Асакада жасап шығарылып жатқан автомобиль бөлшектерін бүкіл мемлекетімізде жасап шығарумен қандай ділгірліктердің шешіміне жол ашылады?
2. Автомобиль үшін бөлшектердің мемлекет аумағында шағын кәсіпорындарда даярланғандығы дұрыс па, әлде барлық бөлшектерді Асака қаласында шығарған дұрыс па? Жауабыңды негіздеп бер.

АҒАШТЫ ҚАЙТА ӨНДЕУ ӨНЕРКӘСІБІ

11-сабақ тақырыбынан ағашты қайта өңдеу өнеркәсібінің жалпы өнеркәсіп өніміндегі салмағын анықта.

Орман өнеркәсібі ағаш даярлау және ағашты қайта өңдеу тармақтарына бөлінеді. Ағашты қайта өңдеу қолөнершіліктің түрі ретінде ертеден белгілі. Қолөнершілер ағашты өңдеп, одан арба, ертоқым, шарбақ-қоршаулар, сандық, есік, бесік, терезе секілділерді жасаған, үйлерді құрған. Ағаш өндіру жылдар барысында жетілдіріліп, одан жаңа-жаңа өнеркәсіп тармақтары пайда болды (47-сурет). Әсіресе, ағашты химиялық қайта өңдеуде ағаш өндірісінде түбегейлі (төңкерістік) өзгеріс жасалды.

Мемлекеттің ағаш-тақта шикізатына болған жылдық талабы 10 млн. текше метрден асуда. Бірақ ағаш шикізаты болатын табиғи ормандар бізде қатаң шектелген. Сондықтан әр жылы миллиондап көшеттер отырғызылады, «көгалдандыру айы» өткізіледі. Ормандарда жарату және ағаш байлықтарынан тиімді пайдаланумен арнаулы орман шаруашылықтары шұғылданады. Республикамызда 100-ге жуық орман шаруашылығы кәсіпорындары, қорықтар және ұлттық бақтар бар.

Орман өнеркәсібі өнімдерінен машина жасау, химия өнеркәсібі, жеңіл өнеркәсіп, көлік және құрылыста пайдаланылады. Сонымен қатар орман өнеркәсібі де басқа тармақтардан лактар, бояулар (мебель жасау үшін), сода, натрий, ағартушы химикаттар (қағаз дайындау үшін), автокөліктер, тракторлар, станоктар (ағаш әзірлеу және өңдеу үшін) алады. Басқаша айтқанда, орман өнеркәсібі мен басқа тармақтар арасында кең тармақтараралық байланыстар бар.

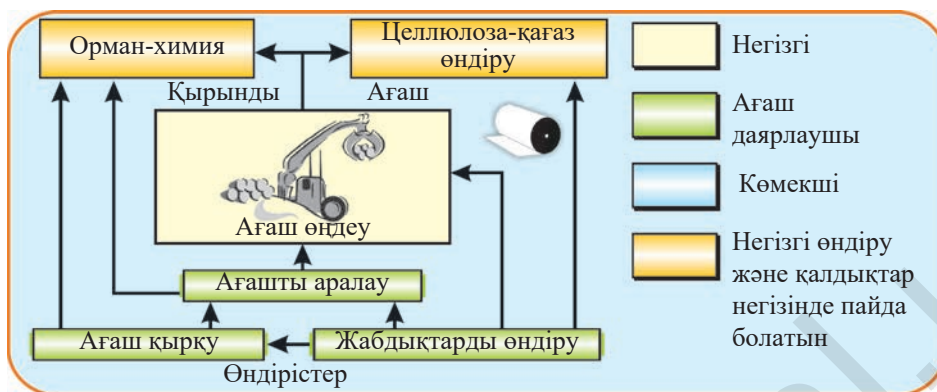
Тәуелсіздік жылдарында Ташкент пен Асакада **ағаш шеберлігі бұйымдарының зауыттары**, ал Ташкенттегі күннен қорғау жабдықтары зауытында пластмассадан терезе рамдарын жасайтын цех іске қосылды. Ташкентте Өзбекстан – Греция бірлескен кәсіпорны «Уз Эллас» сіріңке зауыты өнім бере бастады.

Ағаш шикізатының тапшылығы өнеркәсіпте қатаң қиыншылықтар туғызып отыр. Ағаштардан үнемді пайдалану мақсатында целлюлоза өнеркәсібі де дамып келеді.

Целлюлоза – ұсақталған және химиялық жолмен алынатын ағаш массасы, ол жасанды талшық пен қағаз жасау үшін шикізат болады.

47-сурет. Ағаш жасау өнеркәсібінің тармақ шеңберіндегі байланыстары.

Мемлекетіміздің түрлі бұрыштарында целлюлоза мен қағаз жасап өндіретін шағын кәсіпорындар іске қосылуда. Соның ішінде, Қарақалпақстан Республикасы Кегейлі ауданында жергілікті шикізат қамыс, бидай, салы сабаны, мақта қоза сабағынан целлюлоза мен қағаз өнімдерін өндіруге мамандандырылған шетелдік капиталдың қатысуындағы кәсіпорын құрылады.

Министрлер Кабинетінің 1994 жылы 8 ақпандағы «Өнеркәсіптік терек егуді дамыту және басқа тез өсетін ағаштарды өсіруге байланысты іс-шаралар туралы» арнаулы Қаулысы орман өнеркәсібіне шұғыл өзгеріс енгізді. Қаулыға сәйкес теректер егілген аудандар әр жылы 10 мың гектарға кеңейіп баруда. Таяу болашақта әр жылы 5 млн. текше метр өнеркәсіптік ағаш даярланады. Ағаш даярлау кәсіпорындары тақтаны кесу зауыттарына бөрене ағаш даярлап береді. Кесілген ағаш, яғни тақта мебель өнеркәсібі үшін шикізат болады. Ағаш даярлау мен ағаш өндіру қалдықтарынан (бұталар, қырындылар, жаңқа, қабық) орман-химия өнеркәсібінде спирт, майлар, бояулар өндіріледі. Сондықтан орман-химия комбинаттарын құру өте тиімді. Ағаш шикізаты тапшы болған Өзбекстанда қалдықтарды толық қайта өңдейтін ағаш жасау комбинаттары аса маңызды болып саналады.

1. Атластың «көлік» картасынан облысыңда ағаш қайдан және қай көлік түрінде тасымалданатынын анықта.
2. Ағаш тапшылығын жою мақсатында ауданыңда қандай шаралар жүзеге асырылуда?
3. Терек ағашының сапасы мен экологиялық мәніне қарай қандай артықшылықтары бар екендігін ботаника сабақтарынан есіңе түсір.

11-сабақтағы тақырыптан құрылыс материалдары өнеркәсібінің жалпы өнеркәсіп өніміндегі салмағын анықта.

Құрылыс материалдары өнеркәсібі ұлттық экономиканың дерлік барлық тармақтарымен байланысты. Зауыт пен фабрикалар, тұрғын үйлер, жолдар мен ирригациялық құрылымдардың көптеп құрылуымен құрылыс материалдарына деген талап та арта береді.

Құрылыс үшін қажет болған **цемент** Қувасай, Ахангаран, Ангрен, Науаи және Бекабад қалаларында және Зафарабат қалашығында өндірілуде. Ахангаран және Науаи цемент комбинаттары ең ірі комбинаттар болып саналады. Ангреннің ақ балшығының негізінде безендіруде қолданылатын ақ цемент өндіріледі.

2018 жылы Сұрхандарияда тағы бір ірі цемент зауыты іске қосылды. Шерабад ауданында «Olmaliq kon-metallurgiya kombinati» акционерлік қоғамы тарапынан құрылған цемент зауыты пайдалануға тапсырылды (48-сурет). Бұл цемент зауыты алқапта құрылыс өнеркәсібін заман талаптары дәрежесінде дамытуда, заманауи құрылыс материалдарын көбейттіру және өндіріліп жатқан өнімдерді экспортқа шығаруда қажетті маңызға ие болады.

Технологиялық бөлігі туркиялық әріптестер тарапынан жүзеге асырылған аталмыш зауыттың Шерабад ауданында құрылуының өзіне тән артықшылықтары бар. Себебі ең ірі, яғни 708 миллион тонна цемент шикізаты, соның ішінде 530 миллион тонна әк тас және 178 миллион тонна топырақ (глина) болған кендер дәл сол аумақта орналасқан. Бұл инвестиция жобасының жүзеге асырылуы нәтижесінде бұл жерде жылына 1,5 миллион тонна жоғары сапалы портландцемент өндіру қолға алынды.

Сұрхандария облысының географиялық орналасуы тек қана өлкемізде ғана жүзеге асырылып жатпай, бәлкім көрші мемлекеттер, соның ішінде Ауғанстан Республикасында да кең көлемдегі құрылыс жасампаздық жұмыстары үшін қажет болған цемент өнімінің ішкі және сыртқы базарда өз сатушысын табу мүмкіндігін береді.

Өзбекстан әдемі және қатты мәрмәрге бай. Елімізде табылған 34 мәрмәр кенінің 5-еуінен мәрмәр қазып алынууда.

48-сурет. Шерабад цемент зауыты.

Гозгон кені – мәрмәр қорының көптігі, жоғары сапалылығы жағынан әлемдегі ең әйгілі кендердің бірі. Одан қазып алынған мәрмәр бұрынғы Одақ дәуірінде басқа өнімдер секілді Орталыққа тасып әкетілетін. Мәскеу, Санкт-Петербург қалаларындағы метрополитендердің көптеген бекеттері мен басқа ғимараттар Гозгон мәрмәрімен безендірілген. Ташкенттегі Әлішер Науаи атындағы Опера және балет театры, «O‘zbekiston», «Tashkent Palace» секілді қонақ үйлер, Ташкент метрополитені және басқа маңызды мәдени-тұрмыстық ғимараттардың құрылысында да сол кеннің мәрмәрлары пайдаланылған. Ташкент қаласынан 74 км солтүстік-шығыста орналасқан Оркутсай кенінде қара, ақ және күлгін мәрмәр кездеседі. Ташкент және Ғазалкент мәрмәр зауыттарында мәрмәрге әшекей беріледі.

Безендіруші тастардың жалпы қорлары 85 млн. текше метрден асады. Олар тасты қайта өңдейтін кәсіпорындарды жүздеген жылдар бойы шикізатпен қамтамасыз ете алады.

Шыршық қаласының маңында жергілікті шикізат негізінде жұмыс істейтін **терезе әйнектерін шығаратын** зауыт жұмыс істеуде. Сондай-ақ Жызақ облысында Қытай компаниясының қатысуында басталған айна зауыты құрылысының бірінші басқышы соңына жетті (49-сурет). Зауыт қызметінің толық жолға қойылуы 2019 жылға жоспарланған. Солайша Жызақ айна зауыты Орталық Азияда бұл түрдегі өнімдерді өндіретін ең ірі кәсіпорынға айналады.

Құрылыс негіздерінің бірі **темір-бетон**. Ташкент, Ферғана, Самарқанд және Бұхара облыстарында темір-бетон бұйымдары өндірілуде. Хорезм, Бұхара және Ферғана облыстарында **силикат блоктары** өндіретін зауыттар құрылған. Жызақтағы силикат зауыты Мырзашөл қожалықтары, қалалары мен қалашықтары үшін қабырға блоктары, панельдер, қабырғалар, баспалдақтар және басқа силикат бұйымдарын даярлайды. Ғимарат, көпір, жол және басқа ғимараттар үшін барша бөліктер арнайы зауыттарда даярланады.

Құрылыста дайын бөліктерді құрылыс ғимаратына тасымалдау біраз қиын болғандықтан, оларды өндіретін кәсіпорындарды орналастыруда екі жолдың бірі сақталады. Үлкен және ауыр бөліктерді даярлайтын кәсіпорындарды негізінен құрылыс кең көлемде жүргізілетін ірі қалалардың, өнеркәсіп аудандарының маңында құрылғаны жөн. Немесе шикізат тікелей ғимарат құрылатын

49-сурет. Жызақ айна зауыты.

50-сурет. Ауылда қурылған ғимараттар.

жерге әкелініп, үлкен құрылыстар құйма әдісінде де тіктеледі. Мұнда құрылыс материалдары үнемделеді, техникадан тиімді пайдаланылады және құрылыс қарқыны жеделдейді.

Тәуелсіздіктің арқасында барлық облыстарда құрылыс жұмыстары болып көрмеген дәрежеде жеделдей түсті. Жаңадан жаңа әлеуметтік нысандар, өндіретін кәсіпорындар, автомобиль мен теміржолдар құрыла бастады. Қала мен қыстақтарда заманауи ғимараттар бой көтеруде (50-сурет). Әсіресе, еліміздің

астанасы танымастай дәрежеде көркейді.

Мемлекетімізде қыстақ елді мекендерінің көрінісін түбегейлі өзгерту, үлгілі жобалар негізінде жаңа тұрғын үйлер құру, қыстақта жаңа инфрақұрылымды қалыптастыру есебінен қыстақ тұрғындарының тұрмысын одан әрі жақсартуға ерекше көңіл бөлінуде. Сол мақсатта 2009 жылдан бастап ауылдық жерлерде қолайлы және коммуналдық жағдайларына ие болған жеке тәртіптегі тұрғын-үй мөлтек аудандарын кешенді құру жұмыстары басталды.

Мемлекетіміздің барлық қыстақ аудандарында үлгілі жобалар негізінде 1200-ден астам **жаңа үй-жай мөлтек аудандары** құрылды, 117,5 мыңнан астам жеке тәртіптегі тұрғын үй пайдалануға тапсырылды.

Құрылыс жұмыстарының дами түсуі құрылыс материалдары өнеркәсібінің өркендеуіне себеп болуда.

1. Құрылыс материалдары өнеркәсібіне шикізат ретінде тағы нелерді қосымша етесің?
2. Құрылыс материалдары кәсіпорнын орналастыруда табиғи жағдай, шикізат, жұмысшы күші, көлік алғышарттарының қайсысы маңызсыз екендігін түсіндір.
3. Өзбекстанның табиғи байлықтары картасында құрылыс материалдары кендері қай жерлерде орналасқанын анықта.
4. География дәптеріңе құрылыс материалдары өнеркәсібінің басқа өнеркәсіп тармақтарына байланыстылық жобасын сыз.

23-сабак

ӨНЕРКӘСІП ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАР

Өнеркәсіп табиғатқа үлкен әсер ететін, қоршаған ортаны ластайтын қожалық тармағы болып саналады. Себебі өнеркәсіп табиғи шикізатты алу және оны қайта өңдеуден соңғы өнімге ие болғанға дейінгі үдерісті өз ішіне алады, сондай-ақ бұл үдеріске өнеркәсіп қалдықтарын қоршаған ортаға тасталуы да кіреді.

Өнеркәсіп тармақтарының қоршаған ортаға әсері бағытына қарай ерекшеленеді:

- атмосфераның ластануына әсер ететін тармақтар: жылулық энергетикасы, металлургия, мұнайды қайта өңдеу, цемент өндіру;

- су ресурстарының ластануына әсер ететін тармақтар: химия, мұнай-химия өнеркәсібі, ағашты қайта өңдеу, көмір, ет-сүт өнеркәсібі;

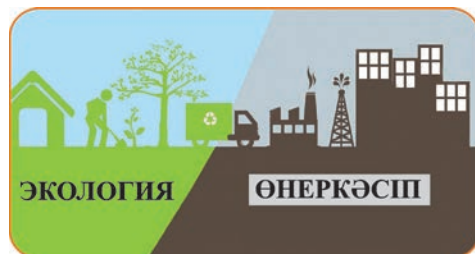
- жер ресурстарының ластануы мен бұзылуына әсер ететін тармақтар: тау-кен өнеркәсібі мен құрылыс материалдарын өндіру өнеркәсібі және басқалар.

Бүгінгі күнде қоршаған ортаны сақтап қалуға қаратылған барша шаралар өнеркәсіптің экологизациясы деп атала басталған.

Өнеркәсіп кәсіпорындарын орналастыруда экологиялық алғышарттарды есепке алу. Әдетте, өнеркәсіп кәсіпорындарын орналастыруда шикізат, жанармай, көлік, энергетика, су және еңбек ресурстары сияқты бірқатар дәстүрлі алғышарттар ескеріледі.

Соңғы 10 жылдықтарда олардың қатарына ең қажетті алғышарт ретінде экологиялық алғышарт та қосылды. Аталмыш алғышарттың талаптары төмендегідей болады: құрылысы жоспарланып жатқан өнеркәсіп кәсіпорны өз қызметі барысында атмосфера мен қоршаған ортаға жеткізілетін зияны алдыннан қарастырылады; су және жер ресурстарына жеткізілетін зиян, өнеркәсіп кәсіпорны қызметі барысында шығаратын қалдықтардың мөлшері, мұндай қалдықтардың утилизациясы мәселелері мен утилизация үдерісінде атмосфера, су, жер ресурстарына жеткізілетін зиянның көлемі анықталады.

Экологиялық алғышарт белгілі бір аумақта белгілі бір саладағы өнеркәсіп түрін іске қосу яки іске қоспауға толық негіз бола алады. Себебі экономикалық тұрғыдан белгілі өнеркәсіп кәсіпорны аумақты дамытуы мүмкін болса да,

51-сурет. Өнеркәсіп және экология

52-сурет. Экологияға өнеркәсіп кәсіпорындарының әсері.

экологиялық тұрғыдан ол қатаң кері нәтиже беруі мүмкін. Әрбір өнеркәсіп кәсіпорнын орналастырудан алдын ол жерде экологиялық экспертиза өткізілуі шарт болады. Экологиялық экспертиза нәтижелеріне қарай құрылысы жоспарланып жатқан өнеркәсіп кәсіпорнынан алынатын пайда бұзылған табиғатты тіктеу және бұл кәсіпорын қызметі нәтижесінде жүзеге асқан ділгірліктерді шешуге кететін қаражаттардан жоғарырақ

болғанда ғана, мұндай кәсіпорынға қызмет етуіне рұқсат беріледі.

Металлургияның қоршаған ортаға әсері. Metallургия кешені мемлекетімізде жедел дамып келе жатқан салалардың бірі болумен қатар қоршаған ортаға кері әсер етушілердің бірі болып та саналады. Metallургия табиғи кешендердің барлық құрамдық бөліктеріне әсер етеді. Тау-кен өнеркәсібі топырақ қатпарларын бұзып, ландшафтардың «жоғалуына» себеп болады. Аталмыш өнеркәсіптің арқасында үлкен карьерлер мен жер астында шұқырлар пайда болуда. Олар басып қалу және антропогендік жер сілкіну қаупін төндіреді. Көп жерлерді металлургия қалдықтары алып жатыр.

Байыту фабрикаларында пайдаланылған суды ағынды суларға тастау бұл суларды жарамсыз күйге алып келуде. Metallургия зиянды заттардың көп мөлшерін атмосфераға шығарады. Газ қалдықтары (алтынкүкірт және басқалар) құрамында металл болған тозаң және басқа элементтер өте қауіпті.

Бұлардың барлығы айнала ортада темір, қорғасын, мыс, сынап мөлшерінің көбеюіне алып келеді. Олар топырақ, өсімдік пен жануарлардың денесінде жиналып, адам ағзасына өткеннен кейін ақырын оны уландыра бастайды.

Ауыр металдар адамдар ағзасындағы иммунитетті төмендетіп, дертке шалыну дәрежесінің жоғары болуына әсер етеді, халық пен табиғат үшін үлкен қауіп-қатер төндіреді.

Metallургия өнеркәсібінің қалдықтарының қоршаған ортаға кері әсер етуінің алдын алу үшін бұл қалдықтарға толық өңдеу беріп, оларды пайдалы өнімдерге (мәселен, шлакты құрылыс материалына) айналдыру, залалсыздандыру, атмосфераға және су бассейндеріне шығатын қалдықтарды тазалау керек.

1. Қайсы өнеркәсіп тармағы атмосфераның ластануына көбірек кері әсер етеді?
2. Metallургия кешеніне байланысты кәсіпорындардың қайсысы экологиялық ділгірлікті өте шиеленістіруде? Бұл кәсіпорын табиғатты ластамауы үшін қандай шараны ұсынасың?

24-сабақ

АГРОӨНДІРІСТІК КЕШЕНІ

Агроөндірістік кешені – Өзбекстанда тармақтараралық кешендердің алғашқысы және жетекшісі. Ол ауыл шаруашылығы негізінде қалыптасқан.

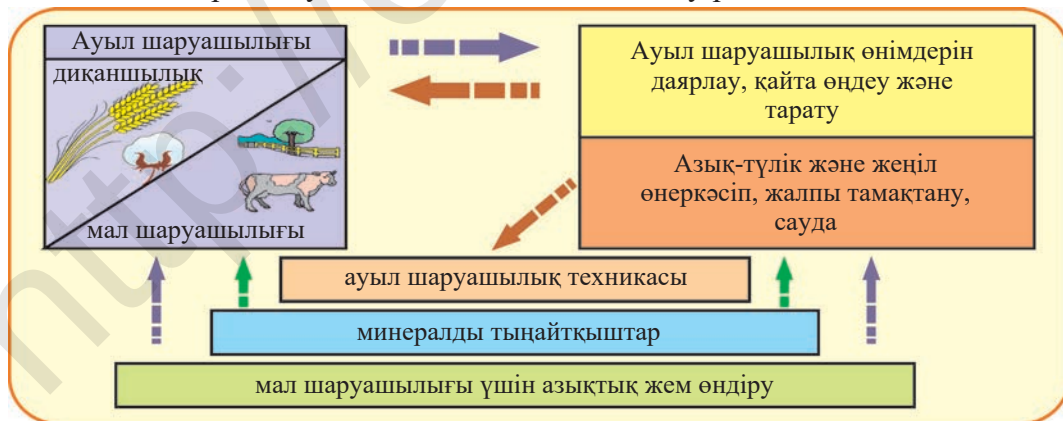

Агроөндірістік кешені (АӨК) — ауыл шаруашылық өнімін өндіру және оны тұтынушыға жеткізу үдерісінде тиісті барлық тармақтардың үйлесімділігі болып табылады.

Ауыл шаруашылығы мен ол өндірген өнімдерді қайта өңдейтін жеңіл және азық-түлік өндірісінің тармақтары да тікелей АӨК құрылымын құрған. Бұларға қосымша түрде ауыл шаруашылығында пайдаланылатын механизмдерді жасап шығаратын және оларды жөндейтін кәсіпорындар, минералдық тыңайтқыш пен өсімдік зиянкестеріне қарсы қолданылатын заттар шығаратын химия өндірісінің тармақтары да АӨК-ке кіреді. Бұл тармақтар негізінде ауыр өнеркәсіпке тиісті болса да, бірақ олар өндіріс көлемі мен тиімділігінің белгілейтін алғышарты екендігінен АӨК-те бірінші топты, ауыл шаруашылығы екінші, ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдейтін тармақтар үшінші топты құрайды (53-сурет).

Экономикада халықтың басым бөлігі АӨК тармақтарында еңбек етеді. Көтерме сауданың негізгі бөлігін ауыл шаруашылығы өнімдері немесе сол өнімдерді қайта өңдеп даярланған тауарлардың саудасы құрайды. Демек, халқымыздың жақсы тұрмысы, дастарханымыздың молшылығы, одан да маңыздысы, халықтың жұмыспен қамтамасыз етілуі АӨК жағдайына байланысты.

Өкінішке орай, тәуелсіздікке дейін болған дәуірде Өзбекстанда мақтаны

53-сурет. Агроөнеркәсіп кешені құрамы.

жеке басқару үстемдігі ауыл шаруашылығы тармақтарын үйлесімді дамыту мүмкіндігін бермеді. Нәтижеде өнеркәсіп өнімдерінің қатары кейбір азық-түлік өнімдері де сырттан әкелінді. Қазіргі күнде бұл тиімсіздік екі жолмен жойылып жатыр.

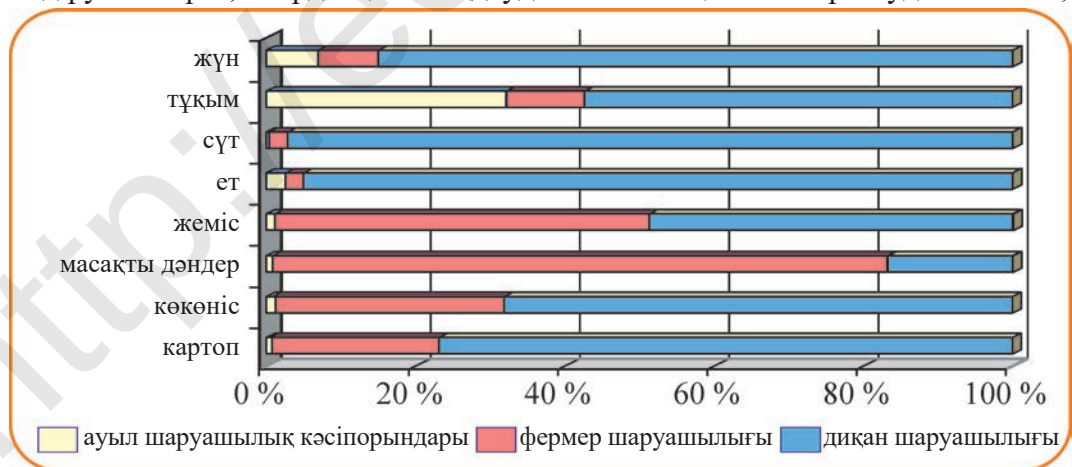
Біріншіден, ауыл шаруашылығында егін майдандарының құрамы түбегейлі өзгертілді. Егін майдандарын оңтайландыру және ауыл шаруашылығы егіндерін аудандастыру барысында жан-жақты ойластырылған саясат жүргізіліп жатқандығы ең қажетті шикізат пен экспортқа арналған өнім болған мақтаны өсірудің тұрақты көлемін сақтаған күйде басқа ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіруді бірнеше есе көбейттіру мүмкіндігін берді. Ең маңыздысы, халқымызды азық-түлік өнімдерімен толық қамтамасыз етуге негіз жасалды.

2017 жылда 2000 жылға қарағанда астық өндіру 2 есе, картоп – 4 есе, көкөніс – 4,3 есе, жүзім – 2,7 есе, ет пен сүт – 3 есе, жұмыртқа – 4,8 есе артты.

Екіншіден, жер иеленудің түрі өзгертілді. Тәуелсіздіктен алдыңғы кезде диқандар жерге ие емес еді. Нәтижеде ауыл шаруашылығында жұмыс істеуге қызығу төмендеп, кәсіпкерлік күйзеліске ұшырады. Енді диқан шаруашылығы, фермер шаруашылығы секілді мүлікшіліктің сан алуан түрлері орнады және ауыл шаруашылығында өндіріліп жатқан өнімдердің негізгі бөлігі олардың үлесіне тиіп отыр (54-сурет).

Көп тармақты фермер шаруашылықтары ауыл шаруашылық өнімдерін өндірумен бірге, оларды қайта өңдеуде нәтижелі қызмет көрсетуде. Өйткені,

54-сурет. Ауыл шаруашылық өнімдерін өндірушілердің құрамы және үлесі.

өнеркәсіпсіз ауыл шаруашылығын дамытып болмайды. Ауыл шаруашылығы өнеркәсіптен (өндіріс құралдары, пайдалы тыңайтқыштар өндіруден) басталып, (жетістірілген шикізатты қайта өңдеу) өнеркәсіппен аяқталады. Бұл екі тармақ арасындағы байланыс агроөндіріс интеграциясы деп аталып, ол барған сайын тереңдей түседі.

1. Қандай алғышарттар ауыл шаруашылығын өнеркәсіппен интеграциялануын көрсетуде?
2. АӨК-дегі негізгі тармақтарды айт және негізгі екендігінің себебін сипатта.
3. Ауданыңдағы АӨК-ге тиісті кәсіпорындарды дәптеріңе жаз.

25-сабақ

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ

Алдыңғы тақырыптан белгілі болғандай, ауыл шаруашылығы АӨК-нің екінші тобын құрайды. Ауыл шаруашылығының екі маңызды тармағы – диқаншылық пен мал шаруашылығында адамдардың әрдайымғы қажеттілігі болған азық-түлік, өнеркәсіп үшін шикізат өндіріледі.

Шикізаттар өнеркәсіпте еңбек предмети, ал оларға өңдеу берілетін машиналар еңбек құралы болып есептелсе, ауыл шаруашылығында **еңбек предмети** де, **еңбек құралы** да жер болып есептеледі. Ауыл шаруашылығында өнімділік көп тұрғыдан жердің жағдайына байланысты. Сол себепті **мелиорация** шаралары өткізіледі.

Мелиорация – жердің жағдайын жақсарту үшін тегістеу, суару, сортаңды жуу, көшет отырғызу, топырақтың құнарлылығын арттыру сияқты шаралар жиынтығы.

Өсімдіктердің өсуі мен жануарлардың дамуы табиғат заңдарына бойсұнады. Сол үшін ауыл шаруашылығында көп жұмыстар маусымдық болады.

Мемлекетімізде ауыл шаруашылығы техникамен жақсы қамтамасыз етілген. Диқаншылық пен мал шаруашылығындағы көп еңбекті қажет ететін жұмыстарды машиналар орындауда. Көп жұмыс үдерістері электрлендірілген, химиялық тыңайтқыштардан, өсімдік зиянкестеріне қарсы улы химиялық заттардан және мал ауруларына қарсы күрес құралдарынан кең пайдаланылуда. Сондай-ақ картоп пен көкөністердің өнімді, тасымалдауға шыдамды сұрыптары егіле басталды. Бақ өсіруде өңдеу және теруге қолайлы жеміс сұрыптары жасалды. Нәтижеде ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен даярлау технологиясында түпкілікті өзгерістер болды, еңбек өнімділігі артты. Бұл құбылыс **«Жасыл төңкеріс»** деп бағаланды.

«Жасыл төңкеріс» – ауыл шаруашылығын ғылым, техника жетістіктері негізінде түпкілікті өзгерту.

Егер ауыл шаруашылығының жалпы өнімі егістік жерлерін кеңейтіру және шаруашылық малдарының санын арттыру есебінен көбейсе, бұл **экстенсивтік ауыл шаруашылығы** делінеді. Керісінше, ауыл шаруашылығының жалпы өнімі майдан бірлігімен агротехника құралдарынан тиімді пайдалану есесіне өнімділікті арттыруға қол жеткізу және малдың заттары жақсартудың есебіне оның өнімділігі артса, ол **интенсивті ауыл шаруашылығы** деп аталады.

Тың жерлерді игеру және рекультивация жұмыстарының нәтижесінде ауыл шаруашылығында пайдаланылатын жер майданы артады. Қазіргі уақытта өнеркәсіп пен көліктің дамуы, тұрғын үй массивтерінің көбеюімен ауыл шаруашылығында пайдаланылып жатқан жерлер қысқарады. Жерден пайдалану ережелері сақталмаса, ежелден пайдаланылып келе жатқан жерлердің сортаңдауы, тіпті шөлге айналуына алып келеді (55-сурет). Өйткені, ауыл шаруашылығында пайдаланылатын жерлердің кеңеюі және дәл қазір қысқаруы да мүмкін.

Ауыл шаруашылығы мақсаттарында ғана пайдаланылатын жерлер **ауыл шаруашылық жерлері** деп аталады.

Ауыл шаруашылығындағы басты міндет — өндірісті интенсивтендіру, яғни құнарлылық пен мал шаруашылық өнімділігін арттыру. Жер мен су ресурстарының шектелгенін есепке алып, мемлекетіміз ауыл шаруашылығын дамытудың бірегей және дұрыс жолы — ауыл шаруашылығын интенсивтік дамыту, жерлердің мелиоративтік жағдайын түпкілікті жақсарту, селекция жұмыстарын тереңдету, жоғары агротехнологияларды енгізу және судан тиімді пайдалану болып табылады.

55-сурет. Жерден пайдалану динамикасы.

Мемлекетімізде ауыл шаруашылығының өнімдерін өндіру көлемі артып баруда. Сонымен қатар біізді жоғары өрлеу қарқындарының нәтижесінде, жалпы ішкі өнім көлемінде ауыл шаруашылық өнімдері үлесінің азаю тенденциясы өткізілуде. Бұл мемлекетіміз экономикасындағы құрамдық құрылымындағы оңды өзгерістердің, яғни аграрлық республикадан өнеркәсібі дамыған индустриалды мемлекетке айналып бара жатқанының дерегі.

1. Ауыл шаруашылығын дамытудың негізгі жолдарын айтып бер.
2. Өзбекстанның жер байлығы диқаншылық пен мал шаруашылығы арасында қалай бөлінген?
3. Сенің ауданыңда қандай мелиоративті шаралар жүзеге асырылуда?

26-сабақ

ДИҚАНШЫЛЫҚ

Ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің жартысынан астамы диқаншылықтан, ал қалғаны мал шаруашылығынан алынады. Диқаншылықта топырақ-ауа райы жағдайы қатаң есепке алынады.

Диқаншылық **диқан шаруашылығы, бақ шаруашылығы** және **жүзім шаруашылығынан** құралған. Егіннің түрлері бойынша дөнді дақылдар, техникалық егіндер, жем-шөп, көкөніс, картоп пен бақша егіндері шаруашылықтарына бөлінеді.

Егіндердің өніміне өсімдіктің вегетация кезеңі, жарықтық, жылулық пен ылғалдылықтың жалпы мөлшері әсер етеді. **Вегетация кезеңі** – тәуліктік орташа температура +5 дәрежеден төмен болмаған күндер.

Өзбекстанда суармалы диқаншылық кең таралған. Суармалы жерлер мемлекет жер байлықтарының 9,2 пайызын құрағанмен, ауыл шаруашылығында өндірілетін жалпы өнімнің 98,5 пайызы осы жерлерде өсіріледі.

Диқаншылықта мақташылық үлкен орынға ие (56-сурет). Өзбекстанда негізгі **техникалық егін** болған мақта ауыл шаруашылығының дерлік барлық салалары мен өнеркәсіптің көптеген тармақтары дамуының басты алғышарты болып табылады (57-сурет). Мақта барлық техникалық егін майдандарының үлкен бөлігін қамтиды.

Мақташылық дамыған сайын экономиканың түрлі тармақтарымен оның өндірістік байланысы кеңейіп, мақташылық кешені пайда болды. Мақта, жоңышқа, жүгері мен күріш алмастырылып егілсе, топырақтың құрамы жақсарады, оның сортандығы азаяды, мақта ауруға шалдықпайды. Жоңышқа, жүгері егілгенде малдар үшін азық та алынады.

Қазіргі кезде **дәнді дақылдарды** егуді дамытуға үлкен мән берілуде. Тәуелсіздікке дейін жалпы егін майданының 20 пайызына жуық бөлігінде дәнді дақылдар егілсе, енді дәнді егін майдандарының үлесі 50 пайыздан асты. Нәтижеде мемлекетіміз астық тәуелсіздігіне ие болды. Астықтың негізгі бөлігін бидай, арпа, күріш, жүгері және ақ жүгері кұрайды. Бидай мен арпа көбірек қолдан суармайтын қырлы жерлерге егіледі. Қыстың жұмсақ және ылғалды келуі және көктемгі жауын-шашындар күзгі астық үшін қолайлы жағдай жаратады. Бидайдың күзгісі қолдан суарылмаған бидайға қарағанда өнімді болады (58-сурет).

[illegible]

алқаптарында көп егіледі. Әмударияның төменгі ағысы жағалауларындағы тың жерлерді игеру және оларды суару үшін су байлығынан пайдалану көбірек күріш өсіру мүмкіндігін беруде. Қазіргі кезде өндірілген күрішті шетке экспорт жасау мүмкіндігі туды. Өзбекстанда көп жылдық таран (тері илеуде қолданылатын шикізат), кенеп, зығыр, күнжіт, максар, темекі де өсірілуде.

58-сурет. Бидай ору науқаны.

Көкөніс, картоп және бақша шаруашылығы дерлік барлық облыстарда дамыған. Ол Ташкент, Самарқант, Әндіжан сияқты ірі қалалардың төңірегінде үлкен алаңдарды алып жатыр. Өзбекстан қауындары хош иісі және дәмділігімен ежелден белгілі. Олар Хорезм, Бұхара, Жызак және Сырдария облыстары мен Қарақалпақстанда көптеп өсіріледі.

Бақ және жүзім шаруашылығы табиғи жағдай, халықтың ғасырлар бойы жинаған бай тәжірибесіне сәйкес әрбір облыста жеке тармақ ретінде маманданған. Кува (Ферғана облысы) мен Дашнабадтың (Сұрхандария облысы) анарлары, Әндіжанның жүзімі, Самарқанттың мейізі ежелден танымал. Алтыарықта жүзім мен қияр өсіру, Ферғана облысының қыр-адырларында (Оқшы, Риштан, Шымған, Миндан) өрік, шабдалы өсіру, Аққорғанда (Бувайда) әнжір жетілдіру дамыған. Хорезм, Бұхара облыстары мен Қарақалпақстанда бақ пен жүзім майдандары біраз аздау.

Көкөніс-бақша егіндері, жеміс пен жүзімдер мемлекетімізден солтүстікте орналасқан аумақтарына қарағанда 60–70 күн ерте піседі. Демек, бұл салада да Өзбекстан бірталай экспорт мүмкіндіктеріне ие. Өзбекстанда бақ пен жүзім шаруашылығына маманданған көптеген шаруашылықтар бар. Олардың көпшілігі өздері өндірген өнімді сол жерде қайта өңдеп, шәрбат пен консерві даярлайды. Міне, сондай өнеркәсіп кәсіпорындары болған шаруашылықтар негізінде агроөндірістік бірлестіктер жүзеге келуде.

1. Күріш, кенеп, майлы егіндер, темекі егілетін жерлерді картадан тап.
2. Сен жасайтын аудан яки облыстан қандай жемістер қайсы облыстарға жіберіледі?
3. Сен жасайтын ауданда қайсы тармақтар мақташылықпен байланысқан?

Ауыл шаруашылығының **шаруашылық тармағы:** ірі қара мал, қой, жібек, жылқы және құс шаруашылығына бөлінеді. Оған омарташы, шошқа шаруашылығы мен балық шаруашылығы да жатады.

Ауыл шаруашылық жерлерінің $\frac{2}{3}$ бөлігінен мал шаруашылығында пайдаланылады. Мемлекетіміздің қыр мен шөл далаларындағы шалғындық пен бұталы жерлер қаракөл қойлары мен түйе бағуға қолайлы. Тау мен тау алды өлкелерде шөпке бай жайлаулар көп. Бұл аймақтарда қой, биязы жүнді ешкі, ет-сүт үшін ірі қара мал бағылады және жылқы бағу дамыған.

Мал шаруашылығы мақташылықпен жан-жақты байланысты. Мұны фермер шаруашылықтарында мақташылықтан алынатын (күнжара, дәннің қауызы сияқты) азық жемнен пайдалануда көруге болады. Мақтаны жоңышқа және жүгерімен алмастырып егу ет-сүт шаруашылығын жем-шөппен де қамтамасыз етеді.

Мемлекетімізде **қой мен ешкілердің** жалпы саны 16 млн-нан астам, олардың негізгі бөлігі қаракөл қойлары болып табылады (59-сурет). Қаракөл қойлары (Ташкент, Әндіжан, Ферғана, Наманган облыстарынан тыс) барлық облыстарда бағылады. Олардан негізінен тері, жүн және ет алынады. Ешкілер республиканың дерлік барлық облыстарында, негізінен биязы түбіт пен жүн үшін бағылады (60-сурет).

Ірі қара мал да барлық облыстарда бағылады. Ірі қара малдар ет пен сүт өнімдерін алу мақсатында бағылады. Мемлекетімізде ірі қара малдардың жалпы саны 9,6 млн. бастан астам.

Жылқылар Самарқанд, Қашқадария, Хорезм облыстары мен Қарақалпақстанда бағылады. Олардың саны 150 мың басқа жуық. Бұрын мақташылықтағы көптеген жұмыстарды (жүк тасу, мақтаны өңдеу және басқа) орындауда жылқыдан пайдаланылған. Сондықтан жылқышылық пен мақташылық өзара байланысты болған. Бұл жұмыстар енді техникалық құралдармен орындалғандығынан бүгінгі күнде жылқылар түрлі спорт ойындары, жеке шаруашылықта пайдалану, ет пен қымыз алу мақсатында бағылуда. Шөлдерде түйе бағылады. Түйеден жұмыс жануары ретінде пайдаланылады, сондай-ақ олардан жүн, сүт алынады.

59-сурет. Қаракөл қойлары.

Жібек шаруашылығы да мемлекетіміз ауыл

60-сурет. Өзбекстанның мал шаруашылығы кең таралған аудандары.

шаруашылығының ең көне тармақтарының бірі болып, мақташылықпен байланысты. Жібек құртының азығы – тұт ағашы мақта далаларының шеттерінде, арық пен каналдар және жолдың жағаларында өсіріледі. Тұт ағашы қозаны күшті желден, арық пен канал жағалауларының жуылып кетуінен сақтайды. Жібек шаруашылығы мақташылықпен байланыстылығы мұнымен шектелмейді. Жібек құрты негізінен сәуір-мамыр айларында бағылатындығы бізге белгілі. Бұл уақытта мақташылықта жұмыстар азайып, қолы бос жұмысшы күшінен құрт бағуда пайдаланылады.

Құс шаруашылығы инкубатор станциялары, ет пен жұмыртқа өндіруге мамандандырылған құс шаруашылығы фермаларында құрылған.

Ташкент, Бухара және Хорезм облыстарында, Қарақалпақстан Республикасының көл және су қоймаларында балық өсіріледі және су құстарының фермалары құрылуда. Су бассейндерінде, өзен жағалауларында бағалы терілі ұсақ аңдар – нутрия мен ондатра қорықтары құрылған.

1. Мал шаруашылығының қайсы тармақтарын білесің?
2. Өзбекстанның қайсы аймақтарында негізінен ірі қара мал бағылады?
3. Жібек пен құс шаруашылығы қай жерлерде дамып жатыр?
4. Сен жасайтын аудан мен облыста шаруашылықтың қайсы тармағы жақсы қолға қойылған? Мұның себебі неде?

ЎЗБЕКСТАНДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫ- ҒЫНЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТИПТЕРІ

Ауыл шаруашылығы тармақтары мемлекеттің барша бөліктерінде бірдей емес, себебі халықтың және өнеркәсіптің қажеттілігі мен табиғи жағдайы түрлі жерде әр түрлі болады. Сол себепті ауыл шаруашылығы да өнеркәсіп тармақтары сияқты белгілі салаларға маманданады. Өдетте, маманданған ауыл шаруашылық тармағы басқа тармақтармен байланыста дамиды. Нәтижеде табиғи жағдайдан және халықтың еңбек тәжірибелерінен тиімді пайдалану мүмкіндігін береді.

Өзбекстан ауыл шаруашылығы тәуелсіздікке дейін Ресейдің тоқымашылық кәсіпорындарын мақтамен қамтамасыз етілуін көздеп, негізінен мақташылыққа маманданды. Ауыл шаруашылығының барша тармақтары мақташылықты ғана дамытуға бойсұндырылған көмекші тармақтар болып саналатын. Қазірде өлкемізде мақта жеке билігі аяқталды. Оның орнына астық, картоп, жеміс-көкөніс

61-сурет. Өзбекстанның диқаншылық тармақтары.

сияқты диқаншылықтың түрлі тармақтарының жақсы дамуына үлкен мән берілуде (61-сурет).

Ауыл шаруашылығының ай-мақтар бойынша мамандануы.

Өзбекстанда табиғат аймақтары көп мемлекеттердегіден айырмаланып, солтүстіктен оңтүстікке емес, бәлкім батыстан шығысқа, яғни тегістіктен тауларға қарай өзгереді.

Не үшін табиғат аймақтары батыстан шығысқа қарай өзгеруін 7-сынып география сабақтарынан есіңе түсір.

Соған сәйкес, ауыл шаруашылығының мамандануы да шөл, қыр, тау, жайлау өлкелері бойынша бір-бірінен ерекшеленеді. Мақта тек қана суару мүмкін болған сулы жерлерде өсіріледі. Сондай-ақ дәнді дақылдармен дала егіндерінің де талай бөлігі суарылатын майдандарда өсіріледі.

Мемлекетімізде ең үлкен суарылатын жерлер Ферғана алқабы, Мырзашөл, Қашқадария облысы, Зарафшан алқабы және Хорезм алқабы болып табылады (62-сурет). Алқап пен оазистерде жібек шаруашылығы, жүзім шаруашылығы, бау-бақша мен дала егіндерімен шұғылданады.

Шөлдерде қой бағу мен түйе бағу дамыған. Олар күз бен көктемде шөлдерде, жазда тау жайлауларына айдап барып бағылады, күзде тағы шөлге қайтарып келінеді.

Өнеркәсіп өндірісі жиналған жерлерде, қалалар айналасында қала маңы ауыл шаруашылығы пайда болады. Мұндай шаруашылықтарда қала халқын жаңа азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету үшін көкөніс, жемістер өсіріледі, қара мал, құс бағылады, қауыздарда балық өсіріледі.

62-сурет. Суармалы жерлер.

1. Бір өлкеде көп тармақты ауыл шаруашылығының жүргізілуіне не себеп?
2. Облысында мамандандырылған ауыл шаруашылығы басқа салалармен қандай байланыстылығын оқу атласынан пайдаланып түсіндір.
3. 61-сурет бойынша диқаншылық өнімдерін өсіру өлкелерін талдау жаса және қорытынды шығар.

29-сабак

ЖЕҢІЛ ӨНЕРКӘСІП

11-сабақ тақырыбынан жеңіл өнеркәсіптің жалпы өнеркәсіп өніміндегі салмағын анықта.

24-сабақтың тақырыбы бойынша жеңіл өнеркәсіп азық-түлік өнеркәсібімен бірге Өзбекстан АӨК-нің үшінші тобын құрайды. Ол негізінен мақта мен жібек шаруашылығының негізінде қалыптасты. Мақта тазалау, тоқымашылық, трикотаж, аяқ киім, былғары, жібек өндірісі жеңіл өнеркәсіптің маңызды тармақтары болып саналады (63-сурет).

Мақта тазалау өнеркәсібі өндірістік үдерісі бір-біріне байланысты болған мақта тазалау кәсіпорны, мақта кептіру цехтары мен көлік қожалығынан құралады. Ол ауыл шаруашылық өнімдерін бастапқы өңдейтін тармақ болғандықтан оның кәсіпорындары мақталы аудандарда орналастырылады. Сондай-ақ теміржол яки автомобиль жолдарынан пайдалану қолайлығы да ескеріледі.

Мақта тазалау зауыттары көбінесе машина жасау, жанармай-энергетика кешендері және тоқымашылық, май, киім-кешек сияқты өнеркәсіп кәсіпорындарымен өндірістік байланыста болады.

Алғашқы мақта тазалау зауыты Ташкентте 1874 жылы құрылған. Сол дәуірдегі зауыт бір маусымда көбімен 3 мың тонна мақта тазалаған. Ал жабдықтар су күшімен істетілген. Сондықтан алғашқы уақыттарда мақта тазалау кәсіпорындары қалаларда да орналасқан. Заманауи мақта тазалайтын зауыттар жыл бойы 100 мың тоннаға дейін мақта тазалайды.

XX ғасырдың басындағы шағын, жартылай қолөнершілік (210) кәсіпорындарының орнына қазірде механизацияланған 120-дан астам құдіретті

63-сурет. Жеңіл өнеркәсіп тармақтары.

кәсіпорындар жұмыс істейді (64-сурет).

Тәуелсіздіктен кейін Оңтүстік Корея, Түркия және басқа шет мемлекеттерінің фирмаларымен ынтымақтастықта Қарақалпақстан Республикасы және Хорезм, Қашқадария мен Ферғана облыстарында мақтаны қайта өңдеуден дайын тоқымашылық өнімін шығаруға дейінгі үдерістерді қамтитын кәсіпорындар құрылды.

64-сурет. Өзбекстанның жеңіл өнеркәсіп пункттері.

Өзбекстанда луб егіндері егіле бастағаннан соң, XX ғасырдың 30 жылдарында **кенеп зауыттары** пайда болды. Соңғы он жылдықтарда қызметі тоқтаған бұл сала қайта тіктелді. Кенеп қап-қанар, арқан, брезент және басқа өнімдерді өндіруде қолданылады.

Жібек мата тоқу үшін алдымен жібек құрты оралып, шикі жібек әзірленеді. Жібек өндірілген жерінде оралғаны жөн. Оны алысқа тасу қымбатқа түседі (50 тонна жүк көтеретін вагонға ең көбі 4 тонна жібек орналастыруға болады).

Жібек фабрикаларында негізінен әйелдер еңбек етеді. Әрбір фабрикада мыңға жуық адам істеуге болады. Соған орай, жібек фабрикалары жібек құрты бағылатын аймақтардағы шағын және орта қалаларда орналастырылады.

Былғары-аяқ киім жасап шығару да жеңіл өнеркәсіп тармағы болып табылады. Ташкент және Самарқант қалаларында тері өндіріледі. Аяқ киім фабрикалары Ташкент, Ферғана, Шыршық, Жаңа жол және басқа қалаларда орналасқан.

Гыждуан, Бұхара, Риштан, Үргіт, Шахрисабз сияқты қала мен аудан

65-сурет. Тоқымашылық өнеркәсібі.

орталықтары көркем қолөнершілік пен қыш-құмырашылық, ал Хиуа кілем тоқу орталықтары болып саналады.

Тоқымашылық жеңіл өнеркәсіп құрамындағы ең маңызды тармақ болып саналады. Өзбекстанда жіп және жібек маталарды тоқу ежелден болған. Атлас, занданашы, мақпал, беқасам, алаша секілді маталар Ұлы Жібек жолы арқылы Еуропа мен Таяу Шығыс мемлекеттеріне шығарылған. XX ғасырдың бастарында 30 мың қолөнерші мата тоқумен шұғылданған.

Мол шикізаттан тыс халықтың тарихи қалыптасқан дағдылары мен көліктің қолайлығына сүйеніп, XX ғасырдың орта шенінде Ташкент, Ферғана, Өндіжан және Бұхара қалаларында тоқымашылық кәсіпорындары құрылды. Мемлекетте жіп мата шығару жылына 453 млн. шаршы метрден асты. Бірақ халықтың жан басына есептелгенде бұл көрсеткіш 18 метрден, яғни әрбір адамға белгіленген мөлшердің жартысына да тура келмейтін. Бұл мол шикізат пен адам

факторының мүмкіндігіне қарағанда анағұрлым аз еді.

Тәуелсіздікке қол жеткізілгеннен кейін дүние жүзі базарында бәсекеге шыдамды мата шығаруды кең жолға қою мақсатында АҚШ, Италия, Түркия, Пәкістан, Үндістан, Корея Республикасы және басқа мемлекеттермен бірлескен кәсіпорындар құрылуда (65-сурет). Соның ішінде, АҚШ-пен ынтымақтастықта Ташкент қаласында «Супертекстиль» мақта жібін иіретін бірлескен кәсіпорны, Бұхара мен Самарқантта «Ауған-Бұхара-Самарқант» бірлескен кәсіпорындары іске қосылды. Тоқымашылық өнеркәсіп кәсіпорындары шетелде шығарылған өнімі мол жабдықтармен қайта жабдықталуда. Жасанды талшықтардан тоқылатын маталардың сапасы жақсарды.

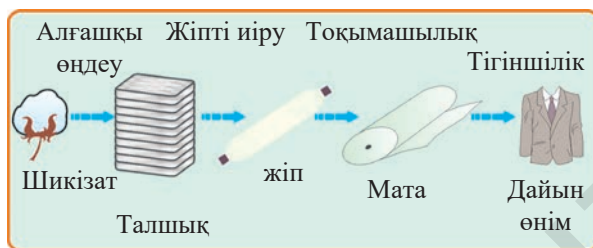

Тоқымашылық кәсіпорындарында жіп мата, жүн мата, жібек және зығыр талшықты маталар тоқылады.

Мата тоқып шығару үдерісі жеке-жеке орналасқан иіру, тоқу яки өндеу фабрикаларында кезең-кезеңмен жүзеге асырылады (66-сурет). Көлік қаражаты, жүк тиеу-түсіру қаржылары дайын өнімнің құнына қосылады. Демек, тоқымашылық өндірісін ірі кәсіпорында (комбинатта) шоғырландыру пайдалы болады.

Ўзбекистанда даярланатын шикі жібектің қайта өндіруден артып қалған бөлігі шет мемлекеттерге экспорт жасалуда.

Сөйтіп, тоқымашылық өнеркәсібі кәсіпорындарын орналастыруда тұтынушылар, жұмысшы күші мен шикізат алғышарты ескеріледі.

66-сурет. Тоқымашылық өнеркәсібінің тармақ шеңберіндегі байланыстары

1. 8-сынып география атласынан «жеңіл өнеркәсіп» кәсіпорындары орналасқан қалаларды анықта.
2. Ауданында өсірілген жібек қай жерде қайта өңделеді?
3. Мақта тазалау зауыттары санының азайғанын қалай түсіндіресіз?
4. Өзбекистанда тоқымашылық өнеркәсібін одан әрі жетілдірудің болашақтары нелерге байланысты?
5. Контурлы картаға ең ірі тоқымашылық орталықтарын белгіле.

30-сабақ

АЗЫҚ-ТҮЛІК ӨНЕРКӘСІБІ

11-сабақ тақырыбынан азық-түлік өнеркәсібінің жалпы өнеркәсіп өніміндегі салмағын анықта.

Бұл өнеркәсіп диқаншылық пен мал шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу негізінде қалыптасқан. Оның кәсіпорындарының географиялық орналасуын қайта өңделетін шикізаттың ерекшелігі белгілейді. Шикізат тез бұзылатын және қайта өңделгенде қалдық көп шығатын, алысқа тасуға шыдамсыз болған жағдайда, кәсіпорын шикізат өндіретін жерде орналастырылады (көкөніс, ет, консервілер, шекер өндірісі, жеміс шәрбаттарын дайындау). Қазір азық-түлік өнеркәсіп кәсіпорындары жоғары механизацияланған өндіріс тармағына айналған. Бұрын тек шикізатқа, ауыл шаруашылығына ғана байланыс тығыз байланысты. Демек, азық-түлік өнімдерін шығаруда шикізат қаражатынан тыс түрлі машина механизмдері мен жанармай қаражаттарының үлесі артып отыр. Мәселен, бидай аз қаражатпен өндірілсе де, ұн тарту мен нан дайындаудағы (машина механизмдерге, отын-энергетикаға) қаражаттарына байланысты дайын нанның бағасы өзгермеуі және қымбаттауы мүмкін.

Ұн-жарма өнеркәсібі кәсіпорындарында бидай қайта өңделеді.

Бидайды тасу ұн тасудан біраз оңай. Бірақ бидай өсірілетін майдандар тұтынушылар жасайтын жермен дерлік қатар орналасқандықтан бидай өңдейтін кәсіпорындар (элеваторлар) бидай өсірілетін жерде де, ірі қалаларда да кездеседі.

Өзбекстан **өсімдік майын** өндіретін ірі мемлекеттер қатарына кіреді. Өсімдік майы бізде, негізінен мақта тазалайтын зауыттарда шиттен алынады (67-сурет). Енді май өндіретін кәсіпорындардың экономикалық географиялық орналасуына көңіл бөлейік. Бұл кәсіпорындардың баршасы, алдымен шикізатқа жақын жерде, халық тығыз орналасқан аумақтарда орналасқанын көреміз.

Азық-түлік өнеркәсібінің маңызды тармағы – **ет кәсіпорындары**. Қазіргі күнде көліктің жылдамдығы мен арнаулы тоңазытқыштар еттің сапасын бұзбай алыс жерлерге тасу мүмкіндігін беруде. Сол үшін ет өнімі көп пайдаланылатын Ташкент, Өндіжан, Наманган, Ферғана, Ахангаран сияқты қалаларда ет комбинаттары жұмыс істеп тұр. Нан зауыттары, макарон, тәттілер фабрикалары секілді кәсіпорындар ірі елді мекендерінде орналастырылады (68-сурет).

Жақын күндерге дейін Самарқанттағы **шай қадақтау фабрикасы** тек мемлекетімізде ғана емес, тіпті бүкіл Орталық Азияда осы түрдегі бірегей фабрика еді. Қазіргі күнде шай Ташкентте де қадақталады. Орта азиялықтардың негізгі бөлігі көк шай ішеді. Осыған сәйкес, бұл жерде қадақталатын шайдың 80 пайызын көк шай құрайды. Ташкент, Ферғана, Самарқант пен Бұхарада минералды су дайындап, ыдыстарға құятын арнаулы зауыттар бар. Үргітте темекі-ферментация зауыты іске қосылған.

67-сурет. Май комбинаты май экстракциясы цехы.

68-сурет. Азық-түлік өнеркәсіп кәсіпорындары.

Сөйтіп, азық-түлік өнеркәсібінің дамуы мен орналастырылуы;
 а) халықтың саны мен орналасуы, яғни тұтынушылармен; б)
 ауыл шаруашылығының мамандануы, яғни шикізат бұлағымен;
 в) дайын өнімді тасу жағдайларымен белгіленеді.

Шикізаттың түрлілігі мен азық-түлік өнімдерінің барша жерде пайдаланылуы азық-түлік өнеркәсібінің барша жерде таралуына мүмкіндік береді. Азық-түлік өнеркәсібі сол ерекшелігімен басқа тармақтардан ерекшеленеді. Бірақ бұл өнеркәсіп кейбір жерлерде тек жергілікті қажеттіліктерді ғана қанағаттандырса, басқа жерлерде мемлекеттің көптеген аудандарына өнім береді.

1. Азық-түлік өнеркәсібінің дамуы нелерге байланысты?
2. Азық-түлік пен тоқымашылық өнеркәсіптерін орналастыру қағидаттарын салыстыр. Олардың ұқсас жақтары мен айырмашылықтарының себептерін түсіндіріп бер.
3. Далалардан теріп алынған мақта арнайы мақта зауыттарына тапсырылады. Ол жерде мақта қайта өңделіп, шит пен талшыққа ажыратылады. Талшық тоқымашылық кәсіпорындарына жіберіледі және шетелге экспортқа шығарылады. Ал шит азық-түлік кәсіпорнына (май комбинатына) жіберіледі. Мақта зауытын қай жерге құрса пайдалырақ болатынын айтып берші?

31-сабақ

ӨНЕРКӘСІПТІ АУМАҚТЫҚ ҚҰРУ ЖӘНЕ ОРНАЛАСТЫРУ ТҮРЛЕРІ

Өнеркәсіп географиясын үйрену үдерісінде өнеркәсіп кәсіпорындары арасында жақын байланыстар бар екендігін біліп алдың.

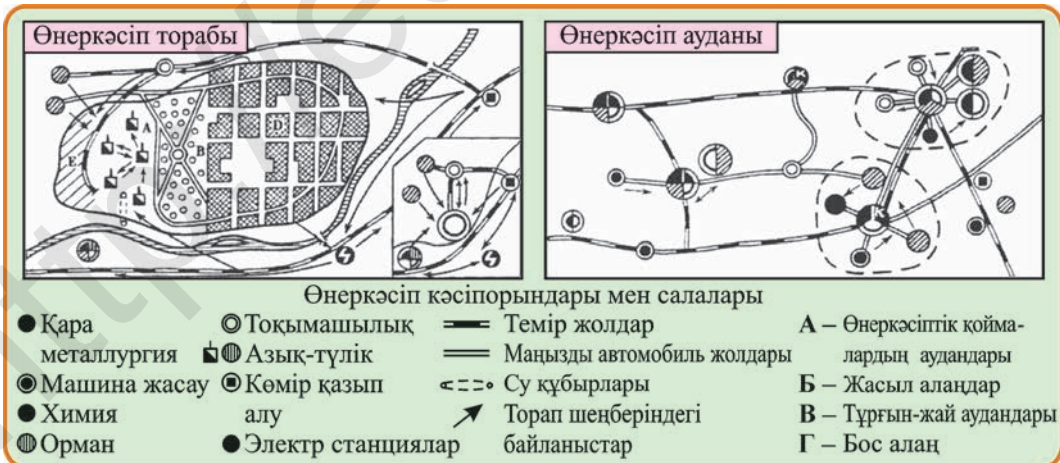
Өндіру үдерісі өзара байланысты болған кәсіпорындарды бір-біріне жақын орналастыру – бір қалада яки қатар тұрған қалашықтарда құру нәтижесінде **өнеркәсіп тораптары** пайда болады (69-сурет).

Өнеркәсіп торабы құрамындағы кәсіпорындар дара көлік тармақтарынан, энергия мен су бұлақтарынан бірге пайдаланады (кейде шикізат байлықтары да жалпы болады), жұмысшы күштерді өндіруге толық жұмылдырады. Бұлардың баршасы еңбек өнімділігін арттыруға, қаражаттарын үнемдеуге, кәсіпорындар иелейтін майданды қысқарттыруға алып келеді. Өнеркәсіп тораптары – өнеркәсіп кәсіпорындарын орналастырудың ең тиімді түрлерінің бірі болып саналады.

Өнеркәсіп тораптары, орталықтары мен пункттері жиналған аумақтар **өнеркәсіп аудандары** делінеді.

Өнеркәсіп аудандарының үлкен-кішілігі әр түрлі болады. Ангрен-Алмалық, Ташкент-Шыршық үлкен өнеркәсіп аудандары болып табылады. Демек, кәсіпорындары аз санды болған қалашық **өнеркәсіп пункті** болып саналады. Бірнеше кәсіпорындары болса да, бірақ өндіру үдерісі байланысты болмаған, су және энергия жабдығы жалпы болмаған қала **өнеркәсіп орталығы** делінеді.

69-сурет. Өнеркәсіп өндіруді жайғастыру формалары.

Ўзбекстан базар экономикасына кезең-кезеңмен өтіп жатқандығы, мұнда бірінші кезекте шағын және орта бизнесті дамытып жатқандығынан мемлекетімізде өнеркәсіптің аумағын құрудың еркін экономикалық зона, шағын өнеркәсіп зонасы сияқты жаңа түрлері пайда болды.

Бүгінгі күнде мемлекетімізде 14 еркін экономикалық зона қызмет көрсетуде. «Науаи», «Ангрен», «Жызақ», «Үргіт», «Ғиждиуан», «Қоқан» және «Хазорасп» еркін экономикалық зоналарында 62 жоба жүзеге асырылған. Фармацевтика саласына маманданған «Нукус-фарм», «Замин-фарм», «Касансай-фарм», «Сырдария-фарм», «Байсун-фарм», «Бостандық-фарм», «Паркент-фарм» сияқты 7 жаңа еркін экономикалық зонаны дамыту бойынша жүйелі жұмыстар жүргізілуде.

Еркін экономикалық зона – мемлекет пен шетел капиталын, болашағы бар технология және басқару тәжірибесін жұмылдыру мақсатында түзілетін, анық белгіленген әкімшілік шекаралары мен жеке құқықтық жосығы болған арнаулы ажыратылған аумақ болып табылады.

Ташкент қаласының аудандары, Қарақалпақстан Республикасы мен облыстардағы бос тұрған яки тиімсіз жұмыс жүргізіп жатқан өндіру ғимараттарынан тиімді пайдалану, жаңа кәсіпорындар құруды ынталандыру мақсатында бұл ғимараттардың негізінде шағын өнеркәсіп зоналары құрылды. Мемлекетіміздегі шағын өнеркәсіп зоналары 96-ға жетті.

Бүгінгі күнге дейін бұл зоналарда мыңнан астам кәсіпорындар құрылды. Олдарда тек қана ішкі емес, бәлкім сыртқы базарда да сатып алушысы болған жеңіл өнеркәсіп, химия, азық-түлік өнімдері, электр техникасы заттары, заманауи құрылыс материалдары, мебель және басқа дайын өнімдер өндірілуде.

1. Төмендегі алғышарттардың қайсысы өнеркәсіп торабы пайда болуында шешуші рөл атқарады:
өнеркәсіп кәсіпорындарының жалғыз көлік тармағына бірігуі;
жасап шығару үдерісіне тікелей байлынысты кәсіпорындардың бір-біріне жақын орналасуы;
ірі қала маңында қалашықтардың пайда болуы;
кәсіпорынның су және энергиядан жалпы пайдалануы;
жасап шығару үдерісін алдыңғы қатарлы технология негізінде құру.
2. Мемлекетімізде құрылған еркін экономикалық зоналарды контурлы картаға түсір.

32-сабак

КӨЛІК ГЕОГРАФИЯСЫ

Көлік жолаушыларды және жүктерді тасымалдаумен мемлекетті бойлап та, дүние жүзін бойлап та географиялық еңбек бөлінісінің тереңдеуіне мүмкіндік жаратады. Ол мемлекеттераралық экономикалық, мәдени байланыстардың өркендеуінде маңызды рөл атқарады.

Өлкеміз әлем өркениетінің көне мемлекеттерінің бірі екендігін тарих сабақтарынан жақсы білесің. Мұнда сол дәуірде Еуропа мен Азияны байланыстырып тұрған – Ұлы Жібек жолының дәл біздің мемлекетіміздің аумағынан өткендігі жеке орынға ие.

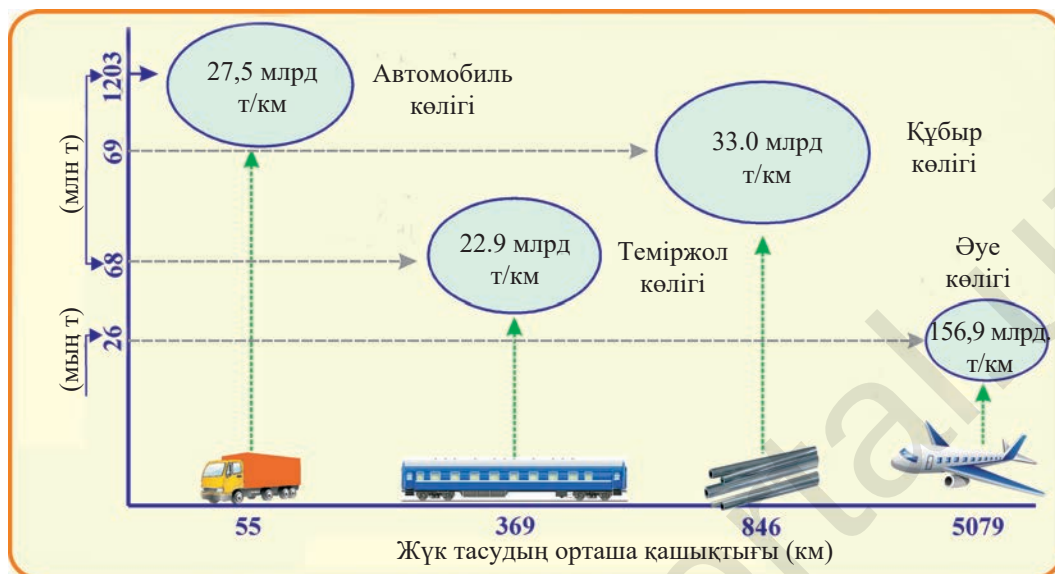

Өзбекстанда **құрлық** (темір жол, автомобиль көлігі), **су** (өзен), **әуе, құбыр** (мұнай мен табиғи газ тасу) және **электрондық** (электр тармақтары) **көлік түрлеріне** ие.

Жүк пен жолаушы тасуда белгілі мекеніне барғанша көліктің екі, үш және тіпті, төрт түрінен пайдалануға тура келеді. Айталық, шетелге сапарға шығу үшін теміржол вокзалы яки әуежайға дейін автомобильмен,

70-сурет. Өзбекстанның негізгі көлік тораптары және байланыс бағыттары.

71-сурет. 2017 жылы Өзбекстан көлік түрлері орындаған жұмыс.

соң пойыз немесе ұшақпен көзделген мекенжайға жетеміз. Өзбекстанда қазіргі заман көлігінің (су көлігінен басқа) барлық түрлерінен кеңінен пайдаланылуда (70-сурет).

Барлық көлік түрлерінің қызмет көрсету үдерісінің өзара байланыстылығы негізінде көлік кешенін құрайды. Әрбір көлік түріне сай жүкті тиеу-түсіру алаңы, әрекет бағыты, вокзал, аэродром, аялдама және байланыс құралдары болады.

Теміржол, автомобиль жолының құрылысына көптеген қаражат пен уақыт керек болады. Ал құбыр көлігіне мыңдаған тонна құбыр жұмсалады. Бірақ су, әуе көлігі бағытын (трасса) өз қаражатымен жолға қойылады.

Көліктің түрлері жұмысшы күшін жұмыспен қамтамасыз етуі бойынша да айқын ерекшеленеді. Жүк құбыр, су, теміржол көліктерімен тасымалданғанда қаражаты автомобиль яки әуе көлігінде тасымалданған жүктің қаражатынан анағұрлым аз болады. Мұнай немесе ағаш тиелген көптеген вагондарды бір локомотив тартып бара жатқанын байқаған шағарсың? Сол локомотивті 2-3 адам ғана басқарады. Не бары 125 тонна жүк көтеретін ең үлкен автомобильді де сонша адам басқарады.

Үлкен көлемдегі 100 мыңдаған тонна жүктерді су көлігінде (танкермен) тасымалдағанда жол қаражаты одан да арзанға түседі. Су көлігі басқа көліктерден баяу қозғалғанымен, алыс қашықтықты тоқтаусыз басып өтеді. Сол үшін жылдамдығы жоғары болса да, станцияларда тоқтап-

тоқтап әрекеттенетін пойызбен бәсекелесе алады. Жүкті теміржол мен су көлігінде тікелей иесіне жеткізу мүмкіндігі анағұрлым шектелген. Ал автомобильде қалаған жерге жеткізіп беруге болады.

Көліктің ісі оның жүк тасу көлеміне қарай белгіленеді. Жүк тасу көлемі – белгілі уақытта белгілі қашықтыққа тасылған жүк мөлшері. Ол тонна, километрмен көрсетіледі (71-сурет).

Көліктің түрлері қандай жүк тасуына, әрекет жылдамдығына, сондай-ақ қанша жүк көтере алуына қарай топтарға бөлінеді.

Көлік өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығының өндірістік байланыстарын, түрлі аумақтар арасындағы өнім айырбастауды және сыртқы сауданы қамтамасыз етеді. Жаңа аймақтарды игеруден алдын оларға көлік жолдары өткізіледі. Қазіргі заман қалаларының тіршілігін көліксіз елестетуге болмайды. Көліктің қорғаныс мәні де өте үлкен. Көлік экономиканың осындай қажетті алғышарты болуының нәтижесінде оған көп мөлшерде электр, жанармай, металл, ағаш жұмсалады.

1. Мемлекет тіршілігінде көліктің рөлі қандай? Көлік материалдық өндіріс саласының басқа тармақтарынан несімен ерекшеленеді?
2. Көлік кәсіпорнына мысалдар келтір.
3. Оқу атласынан мемлекетіміздегі теміржолдарды және әуежайларды қарастыр.

33-сабақ

ӨЗБЕКСТАН КӨЛІГІНІҢ ЗАМАНАУИ ДАМУЫ

Теміржол көлігі ауа райының жағдайы мен жыл мезгілдерінің қандай болуына қарамай барлық уақытта жұмыс істейді. Оның жылдамдығы жоғары, жүк тасу құны біршама төмен. Теміржол **магистральдарын** түрлі бағытта құруға болады.

Магистраль – (латынша *magistralis* - негізгі) – негізгі бағыт, негізгі көлік жолы.

Тәуелсіздік жылдары мемлекетімізде теміржолдардың құрылысына үлкен мән берілді және қазіргі кезге келіп олардың жалпы ұзындығы 7 мың километрден асты.

Қазіргі кезде мемлекетіміз теміржолдарының жалпы ұзындығы 6 мың километрден асады.

Бұрындары мемлекетіміз астанасынан Хорезм яки Сұрхандария

облысына бару үшін көрші мемлекет Түрікменстан аумағынан өтуге тура келген. Дәл сондай Ферғана алқабына Тәжікстаннан өтілген. Бұл жайт жолаушы және жүк тасуда артықша уақыт және қаражатты талап еткен. Қазіргі кезде мемлекетімізде біркелкі теміжол жүйесін жүзеге асыру, Өзбекстанның шет аумақтарының дамуын жеделдету мақсатында Науаи-Үшқұдық-Нөкіс, Сұрхандария мен Қашқадария облыстарын байланыстыратын Ғұзар-Байсын-Құмқорған, Ташкентті Ферғана алқыбымен байланыстыратын Ангрен-Пап теміржолдары құрып аяқталды. Мемлекетіміздің дерлік барша теміржолдары жазықтардан, теңіз аңғарларынан өтсе де, дәл Ангрен-Пап және Ғұзар-Байсын-Құмқорған бағытындағы теміржолдар биік таулардың араларынан өтеді.

72-сурет. «Афросиёб» электропоезды

Өзбекстан теміржолдарының мемлекетіміз ішіндегі жолаушы мен жүктерді тасудан тыс, Азия және Еуропа мемлекеттерінің транзит жүктерін тасуда да маңызы артып баруда.

Транзит — жүк немесе жолаушылардың аралықтағы станция, облыс, мемлекет арқылы өтуі.

Теміржолдар жолаушыларды тасуда да қажетті орынға ие. Жыл барысында теміржолдан 15-20 млн-нан астам жолаушы пайдалануда.

Өзбекстанда теміржолдар көрші мемлекеттердегіге (Қырғызстан, Тәжікстан, Ауғанстан, Түрікменстан) қарағанда көп және техникалық тұрғыдан олардан алда тұрады. Соңғы он жылдықтарда Өзбекстанда теміржолдардың құрылысы мен электрлендірілуіне өте үлкен мән берілді.

Теміржолдардың электрлендірілуі және электровоздардың қолданылуымен пойыздардың қатынау жылдамдығы, **жолдардың өткізу мүмкіндігі**, демек, еңбек өнімділігі артты.

Жолдың өткізу мүмкіндігі — теміржолдардан бір тәулікте өтуі мүмкін болған пойыздар мөлшері. Екі жолды теміржолдардың өткізу мүмкіндігі бір тәулікте 150 жұп пойызға, ал бір жолды теміржолдарда 30 жұп пойызға жетуі мүмкін.

Теміржолдардың дүние жүзі талаптары дәрежесінде техникалық жабдықталуының арқасында Ташкент-Самарқант бағытында жолау-

73-сурет. Тау жолдары.

шыларды тасымалдауға арналған заманауи «Afrosiyob» жүрдек пойыздарының қатынауы жолға қойылды (72-сурет). Орталық Азияда тұңғыш рет құрылған жүрдек теміржолдарды пайдалануға тапсырылу нәтижесінде туризмнің дамуы барысында автомобиль жолдарындағы тығыздық жойылды. Қазірде «Afrosiyob» электропоездары «Ташкент-Бұхара», «Ташкент-Қаршы-Шахрисабз» бағыттары бойынша да қатынауда.

Автомобиль көлігі жүктерді (басқа көлікке қайта тиемей) тікелей тұтынушыға жеткізіп бере алады. Автомобиль көлігі өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын магистральдық көлікпен байланыстырады, қалалардағы және қалалар айналасындағы аумақтардағы жүктердің негізгі бөлігін тасымалдайды.

Қысқа (100 км-ге дейін) және орташа аралықтарға жолаушы және жүк тасуда теміржолдарға қарағанда автомобиль тиімдірек болады. Мемлекетіміздің таулы аудандарында автомобиль көлігінің маңызы, әсіресе, үлкен (73-сурет).

1940 жылдары құрылған Ташкент, Сырдария, Жызақ, Самарқанд, Қашқадария және Сұрхандария облыстары арқылы өтетін Үлкен Өзбек тракты қажетті маңызға ие. Оның ұзындығы 700 км-ден асады.

1959 жылы Ташкент–Ангрен–Қоқан автомобиль жолы (248 км) құрылды. Құрама тау жотасындағы Қамшық асуынан (теңіз деңгейінен 2270 м биіктікте) өтетін осы жол арқылы Ташкенттен Ферғана алқабына тасымалданатын жүктер теміржолдарда тасылатын жүктерге қарағанда 3-4 есе тез жеткізіледі. Бұл жол кеңейтіліп, Қамшық асуының маңында екі туннель іске қосылды (74-сурет). 2012 жылы ұзындығы 116 км Гүлстан–Ахангаран автомобиль жолы пайдалануға тапсырылды.

Мемлекет облыстарының Қазақстан және Қырғызстанмен көлік-экономикалық байланыстары Ташкент қаласы арқылы жүзеге асырылатын. Қалада көлік қозғалысын азайту мақсатында қала сыртында айналма жол құрылған. Оның ұзындығы 64 км, Өзбекстанда осындай мақсатта құрылған жалғыз жол болып саналады.

Ўзбекстанның тәуелсиз-
дікке қол жеткізуі шет мемле-
кеттермен байланыстыратын
жолдарға қажеттілікті күшейт-
ті. Мемлекетіміз осы мақсат-
пен Қытай мен Пәкістанға шы-
ғу мүмкіндігін беретін Әнді-
жан-Ош-Иркештам-Қашқар
автомобиль жолы мен Үнді
мұхитына шығуға мүмкіндік
беретін Терміз-Герат-Карачи
автомобиль жолы құрылысында және оларды қайта құруда өз үлесімен
қатысып жатыр.

74-сурет. Қамшық асуындағы туннель.

Су көлігінде табиғи су жолдарынан пайдаланылады. Сол үшін су жолының бағыты көбінесе қажетті бағыттарға тура келе бермейді. Оған жанармай көп жұмсалмайды және үлкен көлемді жүктерді де таси береді. Бірақ қозғалыс жылдамдығы төмен. Өзбекстан материктің ішінде орналасқан мемлекет болғаны үшін су көлігінің маңызы үлкен емес.

Қазіргі күнде су көлігі негізінен Әмудария кеме шаруашылығынан құралған. Республикада «Терміз теңіз порты», «Хорезм теңіз флоты», «Қарақалпақстан теңіз флоты» бірлестіктері құрылған. Мемлекеттің теңіз флотында 150-ге жуық теплоход, сондай-ақ баржалар, көмекші кемелер мен басқа техника құралдары бар. Жүктер негізінен Терміз-Хайратон, Шарлауық-Төрткөл, Хожейлі-Төрткөл, Хожейлі-Беруни, Қаратау-Тақиятас бағыттарында тасылады.

Болашақта Өзбекстан да дүние жүзі мұхитында өзінің флотына ие болады. Қазірше сыртқа шығарылатын және сырттан келтіріліп жатқан жүктердің белгілі жол ақысын – **фрахттың** есесіне басқа мемлекеттердің кемелері тасып беруде.

Фрахт — су жолында жүк тасудың ақысы. Бұл ақы жүктің салмағы, қанша қашықтыққа тасымалдануы, көлемі, кемеде тасымалдау уақытының мөлшеріне қарай белгіленеді. Өзбекстан шетке сатқан тауарларын шетелдің кемелерінде тасып, көп қаржы жұмсауға мәжбүр болып отыр.

Әуе көлігі көліктің ең қымбат және сонымен бірге ең тез әрекеттенетін және жер рельефіне аз байланысты болған түрі. Жолаушыны алыс қашықтыққа, атап айтқанда, шетелге тасуда, әуе көлігінің орнын ешқандай көлік түрі баса

75-сурет. Өзбекстан әуе жолдарына карасты ұшақ

Әуе көлігі жолаушы (әр жылы 2 млн-нан астам адам) тасу тұрғысынан ғана емес, бәлкім әр түрлі жүк тасу тұрғысынан да маңызды болады. Жергілікті әуе жолдарының жалпы ұзындығы 60 мың км-ден асты. Ташкент мемлекетіміз әуе көлігінің ең ірі торабына айналды.

Құбыр көлігінен негізінен газ бен жартылай мұнай тасуда пайдаланылады. Газ құбырларының ішінде Жарқақ–Бұхара–Самарқант–Ташкент, Мүбәрак–Ташкент трассалары өте маңызды (оларды 70-суреттен тап). Өзбекстаннан Оралға (2100 км), Мәскеуге (3500 км) өткізілген газ құбырлары диаметрінің үлкендігі мен ұзындығы жағынан дүние жүзінде алдыңғы орында тұрады. Құбыр көлігінің жұмыс өнімділігі құбырдың диаметрінен тыс газ немесе мұнайдың қандай қысыммен әрекеттенуіне де байланысты. Ғылым мен техника жетістіктері 120 атмосфералық қысыммен газды жіберу мүмкіндігін беріп отыр. Бірақ мемлекетіміздің құбыр көлігінде қазірше қысым 40 атмосферадан аспайды. Өзбекстан жағдайында мұнай мен газды құбырлармен тасу солтүстіктегі мемлекеттерге қарағанда біршама қолайлы. Мұнай, газ суықта қоюланады және құбырдан өтуі баяулайды. Мұның шарасы ретінде құбырлар белгілі аралықта арнаулы пештермен жылытып тұрылады. Өзбекстанның қысы оншалықты суық болмайтындығынан мұндай пештерге қажеттілік жоқ. Демек, қосымша қаражаттың жоқтығынан тұтынушыға арзанға түседі.

Мемлекетімізде электр жүйесінің пайда болуы және оның Орталық Азия жүйесіне қосылуымен көліктің жаңа түрі – **электрондық көлік** пайда болды. Облыстараралық және мемлекеттераралық өткізілген жоғары кернеулі электр желілері арқылы электр қуаты беріледі.

1. 71-суретті пайдаланып автомобиль және теміржол көлігі арқылы жылына неше млн тонна жүк тасылуы мен жүк тасудың орташа қашықтығын анықта.
2. Көлік торабы деген не? Атлас картасынан көлік тораптарына мысалдар келтір.
3. Өзбекстанда көліктің қайсы түрлері дамыған?
4. Контурлы картадағы көлік тақырыбына тиісті тапсырмаларды орында және тәуелсіздік жылдары құрылған теміржолдарды белгіле.

34-сабақ

ХАЛЫҚҚА ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САЛАЛАРЫ

Мемлекетімізде үкімет бюджеті қаражаттарының 60 пайызы әлеуметтік саланы дамытуға бағытталады. Ол негізінен материалдық өнім шығармайтын салаларды қамтиды.

10-сабақ тақырыбынан материалдық өнім шығармайтын салаларға нелер жататынын есіңе түсір!

Сондай-ақ оған байланыс қызметтері де кіреді. Аталмыш сала қызмет көрсету саласы деп те жүргізіледі. Экономикамызды тұрақты дамытуда қызмет көрсету саласы үлкен рөл атқаруда. Қызмет көрсету салаларының құрамы сан алуан әрі күрделі (76-сурет). Экономиканың барлық салалары халықтың материалдық-рухани қажеттіліктерін қанағаттандырса да, мұнда қызмет көрсету салаларының орны шексіз. Оның басты міндеті халыққа тұрмыстық қызмет көрсетуді көбейту және олардың түрі мен сапасын жақсарту болып табылады.

Экономиканың кез келген саласына мән берсең, онда қызмет етіп жатқан білікті кадрлардың қызмет көрсету саласында (тәлімде) дайындалғанына куә боласың. Сондай-ақ еңбекшілердің демалысы, емделуі қызмет көрсету мекемелерінде өтеді. Осы сала арқылы кадрлардың ауруы, яғни жұмыс күндерінің жоғалуы азаяды. Бұл сонымен қатар әлеуметтік еңбек өнімділігінің артуына себеп болады.

Қызмет көрсету саласы адамның мәдени-ағарту көңіл-күйін дамытумен үлкен әлеуметтік маңызға ие.

Қызмет көрсету мекемелерінің орналасуында біраз алғышарттар рөл атқарады. Біріншіден, қызмет көрсету салалары кәсіпорын мен

76-сурет. Қызмет көрсету салаларының құрамы.

мекемелері халық, негізінен қай жерде көп болса, сол жерде құрылады. Бірақ кез келген елді мекенінде барша қызмет көрсету мекемелері бола бермейді. Өйткені, бұл саланың қызметіне белгілі мөлшерде сұраныс болуы шарт. Атап айтқанда, халқы аз, шағын қыстақтарда ірі мамандандырылған сауда кәсіпорындары жеткілікті нәтиже бермейді.

Екіншіден, қызмет көрсету мекемелерін орналастыруда қызметке талаптың кезеңдігі де күрделі ықпал етеді. Кейбір қызмет түрлеріне талап үздіксіз болады. Оларға тұрғын үй коммуналдық қызметі, мектепке дейінгі және жалпы орта білім беретін мекемелері, сауда қызметі кіреді. Орташа мерзім (бір айда бірнеше рет) пайдаланылатын қызмет түрлері де бар, оларға шаштараз, әсемдік үйі, химиялық тазалау қызметі, кинотеатр және басқалар кіреді. Одан басқа жыл бойында бір рет, тіпті, одан да аз пайдаланылатын қызмет түрлері де бар. Атап айтқанда, ұзақ мерзімге пайдаланылатын бұйымдарды сатып алу немесе оларды жөндеу, саяхаттық қызмет, мұражайға бару сияқтылар.

Демек, қызмет көрсетудің кезеңдігінен қызмет көрсету кәсіпорындарын **орналастыру қағидаттары** пайда болады.

Күнделікті қызмет көрсету кәсіпорны үй немесе жұмыс орнының маңында болуы керек. Ұзақ мерзім аралығында қажет болатын қызмет үшін сапа мен қызметтің сан алуандығы маңызды. Автомобиль, телевизор сатып алу яки маман дәрігер керек етіп, арнаулы осы салаға маманданған едәуір алыстағы мекемеге де барады.

Ақпараттарды тарату, сондай-ақ мемлекет экономикасын басқаруда **байланыс қызметі** маңызды орынға ие болады.

Байланыс қызметі екі түрлі болады. **Почта байланысы** түрлі почта жөнелтулерін (хат, бандерол, сәлемдеме және басқаларды) қабылдау, жөнелту және жеткізіп беруді өз ішіне алады. Почта байланысына ұқсас қызмет елімізде бұдан 2,5 мың жыл бұрын да болған. Ол дәуірлерде шабармандар патшаның жарлықтарын аймақ бастықтарына және бекіністегі хабарларды мемлекеттің астанасына жеткізіп тұрған. Екіншісі – **электрондық байланыс** болып, ол телефон, телеграф, радио, теледидар, электрондық почта сияқтыларды өз ішіне алады. **Телеграф байланысы** XIX ғасырдың 80-жылдарында теміржол құрылуымен бір мерзімде пайда болған. Алғашқы телеграф станциясы бұдан 1 ғасыр алдын Ташкентте іске қосылған. Республикамызда **мобильдік байланыс** қызметі жедел дамып келуде. Қазіргі күнде одан пайдаланушылардың саны 19 миллионнан асты.

1985 жылы іске қосылған **Ташкент телемұнарасы** Ұлы мұнаралар халықаралық федерациясы тізіміне енгізілген, биіктігі бойынша дүние жүзінің жетекші он мұнараның қатарында тұрады (77-сурет).. Мемлекет халқы үкімет пен сауда телерадиобағдарламалары және цифрлы теледидармен қамтамасыз етілген. Қазірде оннан астам телеканалдар қызмет атқаруда.

Қызмет көрсету салаларының ішінде **баспа** да маңызды рөл атқарады. Сен оқып жүрген оқулық, кітап, журнал, газет және басқалар баспахана кәсіпорнында даярланады. Алғашқы баспахана XV ғасырдың орта шенінде Германияда құрылған болса, бізде бірінші баспахана XIX ғасырдың соңында іске қосылған. Бүгінгі күнде мемлекетімізде 120-дан астам баспаханалар қызмет етуде. Тәуелсіздіктен соң баспаханалар түпкілікті қайта жабдықталды. Бүгінгі таңда оларда мәтін мен суреттер заманауи компьютерлерде теріледі және басып шығарылады.

Халық ағарту. Экономиканың тұрақты және жедел дамуында адам факторы шешуші екендігін білесің. Бірақ мұнда мамандардың білім дәрежесі, руханияты одан да аса маңызды (78-сурет). Мемлекетімізде 10 мыңға жуық жалпы білім беретін мектептері, көптеген академиялық лицей мен кәсіптік колледждері қызмет көрсетуде. Соңғы жылдарда мемлекетімізде жоғары білімді мамандарға қажеттіліктің көптігінен жаңа жоғары оқу орындары,

77-сурет. Биіктігі 375 метр болған Ташкент телемұнарасы.

78-сурет. Тәлімге ілтипат – болашаққа ілтипат.

79-сурет. Қызмет көрсету саласында денсаулықты сақтау жеке орын тұтады.

олардың филиалдары мен дамыған шетел мемлекеттерінің беделді институт пен университеттерімен бірлескен оқу орындары ашылуда. Бүгінгі күнде мемлекетте сауаттылықтың дәрежесі 99,3 пайыз болып, бұл дүниедегі ең жоғары көрсеткіштердің бірі болып табылады.

Денсаулықты сақтау. Елімізде жүзеге асырылып жатқан кең көлемді реформалар, атап айтқанда, денсаулықты сақтау саласын реформа жасау нәтижесінде азаматтарымыздың орташа өмір сүру дәрежесі

1990 жылдағы 67 жастан 2017 жылда 74 жасты құрады және бұл жөнінде Өзбекстан дамыған мемлекеттердің қатарынан орын алды.

Денсаулықты сақтау саласында реформалардың нәтижесінде заманауи медицина жабдықтарынан тиімді пайдаланылуда (79-сурет).

Халықтың тамақтануын жақсарту, ұн мен тұзды қажетті микроэлементтермен тойындыру, аналар мен балаларды дәруменге бай дәрі-дәрмектермен қамтамасыз ету бойынша жүзеге асырылған іс-шаралардың арқасында бүгінгі күнде балаларымыздың 92 пайызы даму көрсеткіштері бойынша Дүниежүзі денсаулықты сақтау ұйымының стандарттарына сай келеді.

1. Қызмет көрсету саласының дамуы нелерге байланысты?
2. 8-сынып атласының жалпы білім беретін мектептер, жоғары және орта арнаулы оқу орындары, денсаулықты сақтау, мәдениет тақырыбындағы карталардан пайдаланып, олардың орналасуын облыстар бойынша салыстырмалы талдау жаса.
3. Махалладағы қызмет көрсетуге тиісті өндіріс немесе қызмет түрлерін география дәптеріңе жаз.
4. Контурлы картадағы қызмет көрсету салаларына тиісті тақырып тапсырмаларын орында.
5. Сенің пікіріңше, қызмет көрсетудің қайсы жағы қанағаттандырып жатыр, қайсы жағы талапқа жауап бермейді?
6. Мәтінмен танысып шығып, төмендегі кестені дәптерге сызып, оны толтыр:

р/с	Барлық қызмет түрлері	Содан ауданымызда бары
1		

35-сабақ

ЎЗБЕКСТАНДА РЕКРЕАЦИЯ ЖӘНЕ ТУРИЗМ

Қызмет көрсету салаларының арасында рекреация қызметі соңғы жылдарда кеңінен дамып келуде. *Рекреация қызметі* еңбек ету барысында жұмсалатын күш, энергияны қайта қалпына келтіруде қажетті алғышарт болып саналады.

Рекреациялық қызметтің дамуы үшін қажетті болған алғышарттар:

- күнделікті қажеттіліктерінен арттырған қаржы;
- рекреация ресурстары;
- рекреациялық шаруашылықтың болуы.

Рекреациялық ресурстары екі түрлі, яғни табиғи рекреация және мәдени-тарихи рекреацияға бөлінеді. Табиғи рекреация ресурстарына табиғи жағдай мен табиғи байлықтар негізінде пайда болған сарқырамалар, үңгірлер, бұлақтар, көркем тау баурайлары кіреді. Табиғи ортасы шұғыл өзгерген, тығыз инфрақұрылым жағдайында халықтың табиғат құшағында, арнаулы демалыс орындарында демалуға талабы күшейе түседі. Шыжыған ыстық жаз айларында жазықтықтарда жасайтын халық таулы жерлерге асығады. Тауларымыз қоңыржай ауасы, ғажайып өсімдік пен жануарлар әлемі және сауықтыру бұлақтарымен табиғи-рекреациялық аудан ретінде шетелдіктерді де өзіне тартып отыр.

Таулардың табиғаты шипалы және тартымды жерлерінде емделетін және демалатын орындар бар. Ташкент облысындағы «Шымған», Ферғана алқабындағы «Шахмардан», «Чодак», «Нанай», «Қувасай», «Боғи шамол», «Шартақ» демалыс зоналары және Бұхара облысындағы «Ситораи Мохи Хоса», Қашқадария облысындағы «Мироқи» секілді шипажайлары шетелдерде де әйгілі.

Сонымен қатар көне қалалар, кесенелер, қамалдар, сәулеткерлік ғимараттары, мұражайлар мемлекетіміздің мәдени мұрасын қамтиды.

Тартымдылығы және көрнектілігімен миллиондаған адамдарды таң қалдырған тарихи мұраларымыз шетелдік саяхатшыларды елімізге қызықтырады. Міне, осындай тарихи-мәдени объектілер негізінде пайда болған аудандар, негізінен, Самарқанд, Бұхара, Хиуа, Шахрисабз, Ташкент, Қоқан сияқты қалаларда орналасқан (80-сурет). Өкінішке орай, ата-бабаларымыз құрған 36 мың тарихи мұрадан 7 мыңы ғана сақталған. Қалғандарын отаршылдар әр түрлі жолдармен қиратқан. Қазіргі күнде олар үлкен қаржы мен еңбек жұмсалудың арқасында жөнделіп жатыр.

80-сурет. Ўзбекистанның ең ірі туристік орталықтары.

Дегенмен, саяхатшылық (туризм) саласы дүние экономикасының ең жедел дамып жатқан салаларының біріне айналды. Оның кең көлемді өркениеті көптеген мемлекеттер үшін үлкен пайданың көзі болып баруда.

БҰҰ-ның Дүние саяхатшылық ұйымы мәліметінде 2015 жылы дүние бойынша 1,184 млрд. саяхатшы тіркелген болса, 2016 жылдың қорытындысы бойынша бұл көрсеткіш 1,235 млрд-қа, яғни 3,9 пайызға асқан. Саяхатшыларға көрсетілген экспорт қызметтерінің құны 2015 жылы 1,5 триллионға жуық АҚШ долларын құраған. 2016–2017 жылдарда да бұл сандарда үлкен айырмашылықты көруге болады.

Сол үшін дүниенің көптеген мемлекеттері бұл саланы одан әрі дамыту, бұл жөнінде тиісті инфрақұрылымды әлем стандарттары дәрежесінде жарату және саяхатшылар ағымын асыру бойынша барлық іс-шараларды жүзеге асыруда.

2015 жылы ең көп шетелдік қонақтарды қабылдауда Франция (83,7 миллион), АҚШ (74,8 миллион), Испания (65,0 миллион), Қытай (55,6 миллион) және Италия (48,6 миллион) күшті бестікті иеленді. Өкінішке орай, Өзбекстан бұл салада әлі де әлдеқайда артта екендігін көруге болады. Негізінен, Бүкіл дүние жүзі туризм және саяхаттар бойынша кеңесі (БТСК) тарапынан берілген баға бойынша Өзбекстан саяхатшылар келуі бойынша дүние жүзі мемлекеттері арасында 150-орында тұрады.

Өлкеміз дүние жүзі туристік базарында өз орнына ие болуына қарамай, туристерге қолайлы жағдай жарату, сервис қызметін жақсарту, туристік ескерткіштерінің көркемдігін асыру және жарнаманы күшейттіру дәрежесі жеткілікті емес еді.

Бүгінгі күнде мемлекетімізде туризмді дамыту бойынша кең көлемді жұмыстар жүзеге асырылуда.

Соның бірі, туризм саласында қызмет көрсетпек болған кәсіпкерлерге жеңілдетілген кредиттерді беру және жерді сатып алу жұмыстары жеңілдетіліп, дүние жүзі талаптарына жауап беретін қонақ үйлер санын көбейту, сол арқылы бәсекелестікті күшейту, қонақ үй бағаларын арзандатуға мән берілуде.

81-сурет. Өзбекстанға саяхатшылардың келуі.

Тағы бір маңызды бағыт – туристерге қызмет көрсету бойынша шетел тілдерін және тарих пен географияны жақсы білетін мамандарды даярлау жүйесін жетілдіру. Гидтер, қонақ үй мүшелері, туристік қызметтер көрсетудің тағы да анық стандарттарын орнату солардың қатарынан. Самарқантта ашылған «Жібек жолы» Халықаралық Туризм университеті қызметі де сол мақсаттар үшін қызмет етуде. Бұған қосымша түрде шетелдік жоғары оқу орындарымен ынтымақтастықтағы бірлескен факультеттер, шетелдік ЖОО-лар филиалдары да сала мамандарын даярлауда көмек беруде. Қазірде бұл жөнінде әсіресе, Ресей, Корея, Түркия Туризм академиясы, Еуропа-жоғары оқу орындарымен белсенді жұмыс жүргізілуде. Нәтижеде мемлекетімізді бойлап саяхат жасаушылардың саны жылдан-жылға артып баруда.

Жалпы алғанда, болашақта туризм саласына ұлттық экономикаға жоғары пайда келтіретін болашағы бар тармақтардың бірі ретінде қаралуда. Дегенмен, мемлекетіміздегі тарихи ескерткіштердің дерлік 200-і мәдени мұра объектілері ретінде ЮНЕСКО тізіміне енгізілген.

Рекреация қожалығы құрамына қонақ үйлер, демалу үйлері және базалары, санаториялар, турбазалар, туристік көлік және басқалар кіреді.

1. Қызмет көрсету мекемелерінің қайсы бірі елді мекендерінен ұзақта болғаны мақұл?
2. Аудан немесе қыстақтарымыздағы қызмет көрсету мекемелерін үйреніп, бұл саладағы жетістік пен кемшіліктерді анықта.
3. Табиғаттың тартымды орындары қай облыстарда көп (7-сынып «Өзбекстанның табиғи географиясы» курсынан есіңе түсір)?

36-сабақ

СЫРТҚЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАР

Сен меншікті жерінде немесе жеке фермерлік шаруашылығында өндірген өнімді өзінде болмаған өнімге айырбастауға яки базарға апарып сатуға мұқтаждықты сезесің. Мұндай жағдайды мемлекеттераралық қатынастарда да байқаймыз. Шындығында, Өзбекстанда өндіріліп жатқан белгілі бір өнімге, бұйымға сұраныс шетелде үлкен болса, оны мемлекет қажеттілігінен артық шығару мақсатқа сай болады. Керісінше, өзімізде өндіргеннен шетелден әкелінсе, арзанға түсетін тауарларды сатып алған жөн.

Өзбекстан – машиналар, химиялық өнімдер, қара және түсті металл, электр энергия, газ, мақта талшығы, азық-түлік тауарлары, жібек, қарақөл сияқты өнімдерді экспорт жасайтын мемлекеттердің бірі. Сонымен қатар Өзбекстан өзінде жетпейтін азық-түлік пен өнеркәсіп тауарларын, сондай-ақ халық тұтынатын бұйымдарды импорт жасайды.

Өзбекстан халықаралық экономикалық ынтымақтастыққа белсенді кіріскен. Бүгінгі күнде 140-тан астам мемлекетпен сауда байланыстарын жүргізеді. Әсіресе, дүние жүзінде жетекші болған Германия, АҚШ, Ресей, Жапония, Франция, Италия, Корея Республикасы, Түркия, Қытай сияқты мемлекеттермен ынтымақтастығы жедел қарқынмен дамып отыр. Өзбекстанға экспорт және импорт жасалып жатқан өнімдердің ең көбі Қытайға тура келеді (82-сурет).

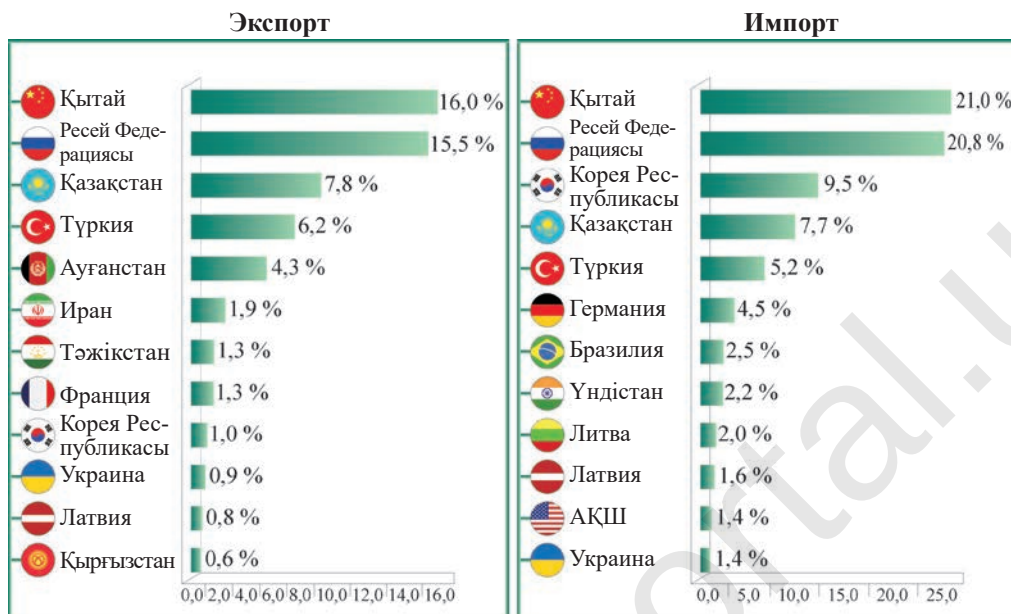

Тауарлардың сыртқы саудаға, шетелге шығарылуы **экспорт** деп аталады. Керісінше, шет мемлекеттерден қажетті өнімдерді, тауарларды әкелу **импорт** деп аталады.

2018 жылы экспорт 14,3 млрд, ал импорт 19,6 млрд. АҚШ долларын құрады. Өзбекстанның сыртқы саудасының жылдан-жылға арта түсуінің нәтижесінде мемлекетіміз халықаралық еңбек бөлінісінде белсенді қатысып келуде.

Мемлекетіміздің сыртқы сауда саясатының негізі ұлттық экономиканың бәсекеге шыдамдылығын арттыру мен мемлекеттің экспорт икемділігін кеңейту және құрамын жетілдіру. Соңғы жылдарда экспорт құрамында үлкен оңды өзгерістер болып жатыр. Атап айтқанда, шикізат өнімдерінің экспорты азайып, жоғары сапалы дайын өнімдер экспортының үлесі артып отыр.

Келешекте экспортқа арналған автомобильдер, жоғары кернеулі агрегаттар, тұрмыстық электр аспаптары, медицина мен құрылыс және тоқымашылық пен тігіншілікке байланысты қымбат бағалы өнімдерді өндіру күшейеді. Әсіресе, мемлекетімізде өндірілетін жеміс пен көкөністердің экспортын күшейту керек. Тағы бір маңызды міндеттердің бірі – бұл дикан және фермер

82-сурет. Өзбекстанның шет мемлекеттермен сыртқы саудасы (жалпы өлшемге қарағанда пайыз есебінде, 2017).

шаруашылықтарына сыртқы базардан тұрақты сатып алушыларды табу.

Өндірістің дамуына үйлесімді көптеген өнімдердің, соның ішінде жанармай, азық-түлік пен халық тұтыну бұйымдарының импорты қысқаруда (83-сурет). Жалпы импорттың $\frac{3}{4}$ бөлігін техникалық және өндірістік жиһаздар мен құрал-жабдықтар құрайды. Бұл мемлекет экономикасының даму болашағына сай келеді.

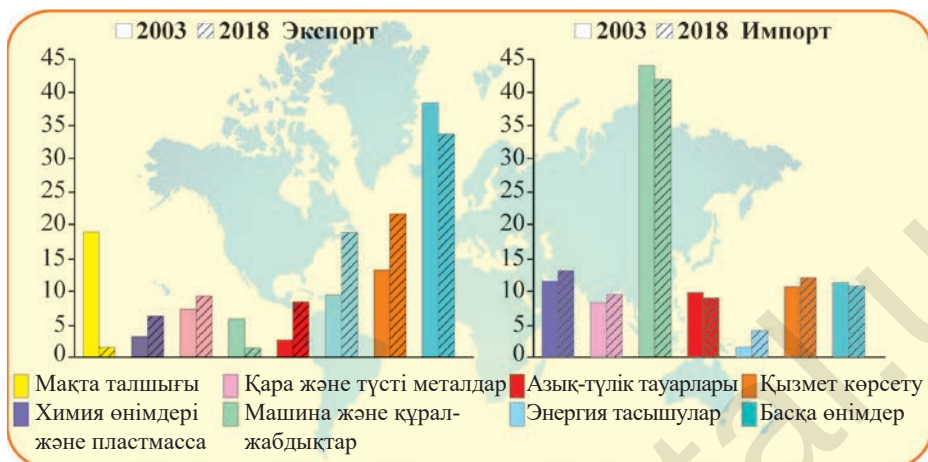
Өзбекстанда 4200-ден астам шетелдік кәсіпорындар қызмет атқаруда. Қазіргі кезде Өзбекстан Әлем Банкі, Азия Даму Банкі, Ислам Даму Банкі, ОПЕК Халықаралық Даму Қоры, Саудия Өркендеу Қоры секілді халықаралық қаржылық ұйымдармен жақын ынтымақтастық жасап отыр.

Халықаралық қаржылық ұйымдармен ынтымақтастық жасап, мемлекеттік өндіріс күштерін модернизация жасау мен жаңарту үшін шетел инвестициясын енгізу түрі **инвестиция** деп аталады.

Мемлекеттің өркендеуін жеделдету үшін инвестицияларды одан да көбірек енгізу мақсатқа сай болады.

Сыртқы экономикалық байланыстарды дамытудың алдағы талаптары ретінде мемлекетіміз аумағында арнаулы, ерікті экономикалық зоналар құрылып жатқандығынан алдыңғы сабақтардан хабарың бар. Олардың алғашқысы Өзбекстан аумағының географиялық орталығы – Науаи облысында

83-сурет. Шет мемлекеттермен сырткы сауда шеңбері (пайыз есебинде).

құрылған еді. Ол барлық түрдегі ұшақтарды қабылдайтын халықаралық әуежай және онымен байланысты болған түрлі қызмет көрсететін кәсіпорындарынан және мекемелерінен құралған үлкен кешен болып табылады.

Тауарлар саудасынан тыс, шетел мемлекеттерімен ынтымақтастықта көлік жүйелері орнатылып жатыр, табиғатты қорғау және өзгерту мәселелері шешілуде. Мұнда Өзбекстан дүние жүзінің жетекші халықаралық ұйымдарымен ынтымақтастық жасап, дәуірдің көкейкесті ділгірліктерін шешуге де қатаң мән беріп келеді. Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ), Еуропа Одағы (ЕО), Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД), Еуроазия экономикалық ынтымақтастығы (ЕЭЫ), Ислам Конференциясы Ұйымы (ИКҰ) және басқа халықаралық ұйымдар солардың қатарынан болып табылады.

Өзбекстанның дүние жүзілік шаруашылығындағы орнын, оның басқа мемлекеттермен экономикалық байланыстарын 9-сыныпта «Дүние жүзінің экономикалық және әлеуметтік географиясы» сабақтарында одан да тереңірек үйренесің.

1. Өзбекстанмен экономикалық байланыста болған мемлекеттерді дәптеріңе жаз.
2. Импортқа қарағанда экспорттың көптігі қандай қолайлықтар туғызады?
3. Импорттың ең көп бөлігі қандай өнімдерге тура келеді?
4. Сыртқы экономикалық байланыстар қандай алғышарттарға байланысты?
5. Инвестиция ұғымын түсіндір.
6. Ерікті экономикалық зона неліктен дәл Науаи облысында құрылған?
7. 83-суретте Өзбекстанның соңғы жылдардағы экспорт және импорт құрамын өзгеруін бақыла. Жақын жылдарда мемлекетіміз сыртқы сауда айналымында қандай өзгерістер болуы бойынша пікірле. Жауабыңды негіздеп беруге әрекет жаса.

37-сабақ

ПРАКТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУ

1. Елді мекенде 1 жыл барысында туу 768 шақты, өлім 154 шақты болса, сондай-ақ оған көшіп келген 28 шақтыны, көшіп кеткенде 50 шақтыны құраса, ондағы халық саны қаншаға өзгергенін есепте.

2. Ауыр өнеркәсіптің құрамын сызбада көрсет.

3. Өндірісті мамандандыру, кооперативтендіру және комбинаттандырудың мәнін түсіндір, өндірістің ұйымдастыру түрлеріне анық мысалдар келтір.

4. Өнеркәсіп салаларын орналастыруға қандай алғышарттар ықпалын тигізеді?

5. Қара және түсті металлургия мен агроөндірістік кешендерінің маңызды аудандарын айтып бер (тапсырманы контурлы карта мен атлас көмегінде орындауға да болады, онда өнеркәсіптің ірі орталықтары, аудандардың шикізат, жанармай және дайын өнім бойынша өндірістік байланыстары көрсетіледі).

6. Өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығы мен көліктің табиғатқа ықпалын мысалдар арқылы суреттеп бер.

7. Төмендегі кестені толтыр:

Тармактараралық кешеннің аты	Кешеннің құрамындағы тармақтар	Жедел дамып жатқан тармақтар	Қайсы облыста нашар дамыған
1.			
2.			
3.			
...			

8. Оқулықтың қосымшасындағы 2-кесте мәліметтеріне талдау жаса. Өзбекстан Республикасы егін майдандарының құрамында гектар есебінде берілген картоп, мақта, көкөніс, бақша егіндері мен дән егіндері майдандарын пайызға айналдырып, шеңберлі диаграмма сызыңдар.

9. 8-сынып оқу атласында «теміржол», «жылулық электростанциялары», «электр ұзату линиялары» қандай шартты белгілерде көрсетілгенін дәптеріңе жаз.

IV БӨЛІМ. ӨЗБЕКСТАННЫҢ АЙМАҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

ӨЗБЕКСТАН ЭКОНОМИКАСЫН АЙМАҚТЫҚ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Мемлекетіміз аймағының әрбір бөлігі географиялық орнының өзгешелігінен, бірінші кезекте, табиғи жағдайы мен байлықтары, халықтың еңбек етуі мен тұрмыс салтының өзіне тәнділігі қалыптасқан. Экономика, негізінен жердің жергілікті табиғи байлықтарына байланысты дамыған. Көліктің жетілдірілуіне қарай экономика кейбір жерлерде сырттан тасымалданған шикізат негізінде қалыптасқан. Білікті кадрлар негізінен ірі қалалардағы оқу орындарында даярланады. Соған сәйкес біліктілікті талап ететін өндірістер қалаларда дамыса, басқа жерлер ауыл шаруашылығын немесе өнеркәсіп шикізатын жеткізіп береді.

Мемлекеттің кейбір бөлігінің арасында еңбектің осылай үлестірілуі *географиялық* яки *аумақтық еңбек бөлінісі* делінеді.

Аймақтың еңбек бөлінісі төмендегі жағдайларда ғана пайда болады:
өндіріліп жатқан өнім жергілікті қажеттіліктен біршама көп болуы;
оны шығару мемлекеттің басқа бөліктерінен арзанға түсуі;
өндірістің шикізат қорлары көп жылдарға жеткілікті болуы;
өнім айырбасталғанда көлік қаражатының арзан болуы.

Белгілі уақыт өткен соң аймақтардың мамандануында өзгерістер болуы мүмкін. Мәселен, Қашқадария аймағында мұнай мен газ кендері ашылып, іске қосылған соң, бұл аймақта жаңа маманданған өндіріс қалыптасты. Өзбекстан тәуелсіздікке қол жеткізгеннен соң астық өнімдерімен өзін-өзі қамтамасыз ету міндеті қойылды. Нәтижеде облыстарда астық көбірек егіле бастады. Сөйтіп, бұл облыстар мақташылықтан тыс астық өсіруге де маманданды.

Еңбектің географиялық үлестірілуінің негізінде өз мамандануына қарай бір-бірінен өзгешеленетін аймақтар — *экономикалық аудандар* пайда болады. Экономикалық аудандар (аймақтар) үшін бүкіл мемлекет бойлап мамандану өзіне тән болып, өнім алмасуы кең көлемде жүзеге асады. Мұндай аудандардың бірнеше маманданған тармақтары болуы да мүмкін.

Мемлекет шеңберінде маманданған тармақты қалай анықтауға болады? Мұның үшін ізделіп жатқан мамандану коэффициентін K деп алып, төмендегі формуланы түземіз:

$$K = \frac{\Theta}{X},$$

мұнда: Θ – аудан өнімінің тармақ бойынша мемлекеттегі салмағы, X – мемлекет халқының санында аудан халқының салмағы. Егер K көрсеткіш бірден үлкен болса, аудан бұл тармаққа маманданған болады. Мамандану көрсеткішінің (K) үлкен-кішілігіне қарай экономикалық, ауданның мамандану дәрежесін білуге болады. Бұдан тыс, мамандану мүмкіндігі көлікке және өнімді тасу қаражаттарына да байланысты.

Аудандағы өндіріс кәсіпорындардың белгілі бөлігі ғана **маманданған тармақтарға** кіреді. Ал қалғандары маманданған тармаққа қызмет ететін көмекші тармақтарды құрайды (мәселен, мақта өсіруге маманданған шаруашылықтарда көмекші сала ретінде жоңышқа, жүгері, картоп та өсіріледі, малдардың белгілі түрі бағылады немесе машина жасауға маманданған тармақ болса, металл құю кәсіпорындары, жергілікті энергетика сияқтылар көмекші кәсіпорын болып саналады). Аудан халқын азық-түлік өнімдерімен, бас-киім, мәдени-тұрмыстық бұйымдарымен қамтамасыз ететін кәсіпорындар **қызмет көрсету тармағын** құрайды. Бұл барлық тармақтар үшін энергетика және сумен қамтамасыз етілуі, көлік тармақтары мен аумағы ортақ болып, өндіріс барысында өзара байланыста болады. Демек, экономикалық аудандар мамандануымен де, шаруашылықтың кешенді дамуымен де ерекшеленеді.

Экономикалық ауданның даму дәрежесін онда қандай **аймақтық-өндірістік кешендердің (АӨК)** болуы мен қай дәрежеде қалыптасқанынан білуге болады. Ол мемлекет шеңберінде қаржыларды

84-сурет.
Өзбекстанның
экономикалық
аудандары.

үнемдейді, әлеуметтік еңбек өнімділігін арттырады, табиғатты қорғауды, халқымыздың тұрмысы, еңбек, демалу жағдайларының жақсаруын қамтамасыз етеді.

АӨК – өндіріс саласындағы барлық тармақтарға қарасты әр түрлі кәсіпорындардың бір жалпы аумақтағы өзара байланысқан үйлесімділігі.

Бұған өзара байланысқан кәсіпорындарды бірыңғай көлік, энергетика және құрылыс базаларымен үйлесімді (кооперативтеу, комбинаттау негізінде) орналастырудың есебінен, сондай-ақ табиғи байлықтардан және жұмысшы күштерінен, қосымша шикізат және қалдықтардан тиімді пайдалану есебінен қол жеткізіледі.

АӨК-тердің табиғи байлықтары көп аймақтарды жедел әрі үнемді игеруге мүмкіндік береді. Әрбір АӨК иелеген аудан мен тармақтарының құрамына қарай басқасынан өзгешеленеді. Тармақтараралық кешендер даму дәрежесі бойынша да бір-бірінен ерекшеленеді. Мәселен, агроөнеркәсіп кешені барлық облыстарда қалыптасып болған. Түсті металлургия кешені тек қана Ташкент облысында дамыған. Ал Самарқант пен Бұхара облыстарында ол қалыптасудың төменгі басқышында, Хорезм облысы мен Қарақалпақстан Республикасында дерлік жоқ. Аймақтық өндірістік кешендерінің өзара байланыстылығынан экономикалық аудан қалыптасады.

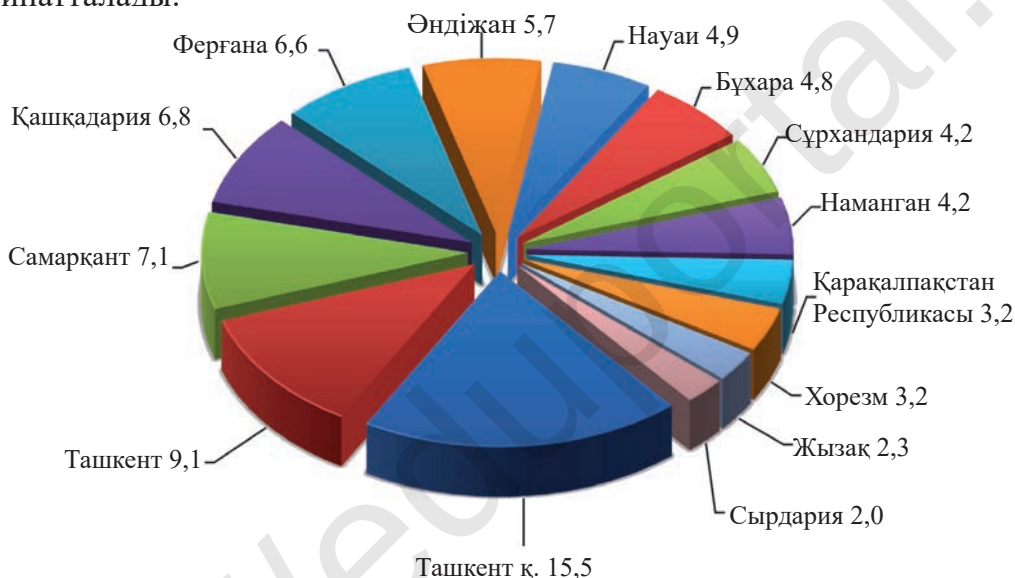
Экономикалық аудан: а) географиялық орны өзіне тән; б) мемлекет деңгейінде маманданған; в) кешенді шаруашылық қалыптасқан; г) табиғи байлықтар және жұмысшы күшімен қамтамасыз етілуінде басқа аудандардан өзгешеленетін аймақтар.

Экономиканың өрлеуімен тармақтараралық кешендер жетілдіріле түседі. Нәтижеде аймақтық байланыстар да жетілдіріліп, экономикалық аудандар қайта түзілуі мүмкін. Қазіргі кезде мемлекетіміздің аумағын шартты түрде алты экономикалық ауданға бөлуге болады (84-сурет). Аталмыш экономикалық аудандар Өзбекстанның 2 және одан артық әкімшілік бірлестіктерінен тұрады. Мәселен, Ташкент экономикалық ауданы Ташкент қаласы мен Ташкент облысынан, Мырзашөл экономикалық ауданы Сырдария мен Жызақ облыстарынан құралған.

Тәуелсіздік жылдарында ұлттық экономиканың аймақтық тұрғыдан тепе-теңдігін қамтамасыз ету және өлкелераралық сәйкессіздігін азайту Өзбекстанда мемлекет саясатының үстем міндетіне айналды. Кейінгі

жылдарда мемлекетте болып жатқан құрамдық өзгерістерде аймақтардың рөлі сезілерлі дәрежеде асты. Аймақтардың экономикалық дәрежесі мен бәсекелестігін асыруға бағытталған бірқатар шаралар жүзеге асырылды.

Өзбекстан аймақтарының әлеуметтік-экономикалық даму дәрежесі мен экономикалық өсу қарқындарындағы айырмалар бірқатар объективті себептер – базар реформаларының алғашқы дәуіріндегі аймақтық даму дәрежесі, аймақтың инвестициялық тартымдылығы, экономикалық географиялық дамуы, инфрақұрылымның дамығандық дәрежесі, инновациялық қабілеттілігі мен басқа көптеген алғышарттармен сипатталады.

85-сурет. ЖІӨ-ні қалыптастыруда аймақтардың қатысуы (ЖІӨ-ге қарағанда %-да, 2017 ж.)

Республика ЖІӨ-ні қалыптастыруда ЖІӨ-нің үлесі бойынша Ташкент қаласы 15,5% көрсеткішпен жетекшілік етеді (85-сурет). Ташкент пен Самарқант облыстары сай түрде 9,1 және 7,1% көрсеткішпен кейінгі орындарды иелейді. ЖІӨ-нің ең аз үлесі Сырдария, Жызақ, Хорезм облыстарында және Қарақалпақстан Республикасында тіркелген. Кейінгі сабақтарда аталмыш аймақтарды бірім-бір үйренеміз.

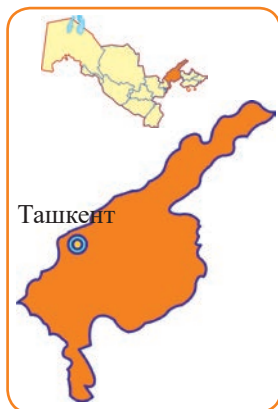

1. Мұғалімнің көмегімен ауданың қандай өнім өндіруге маманданғанын анықта.
2. Ауданның мамандануы деген не?
3. Экономикалық аудан деген не? Мемлекетіміздің аумағын қандай экономикалық аудандарға бөліп үйреніледі?

39-сабақ

ТАШКЕНТ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АУДАНЫ

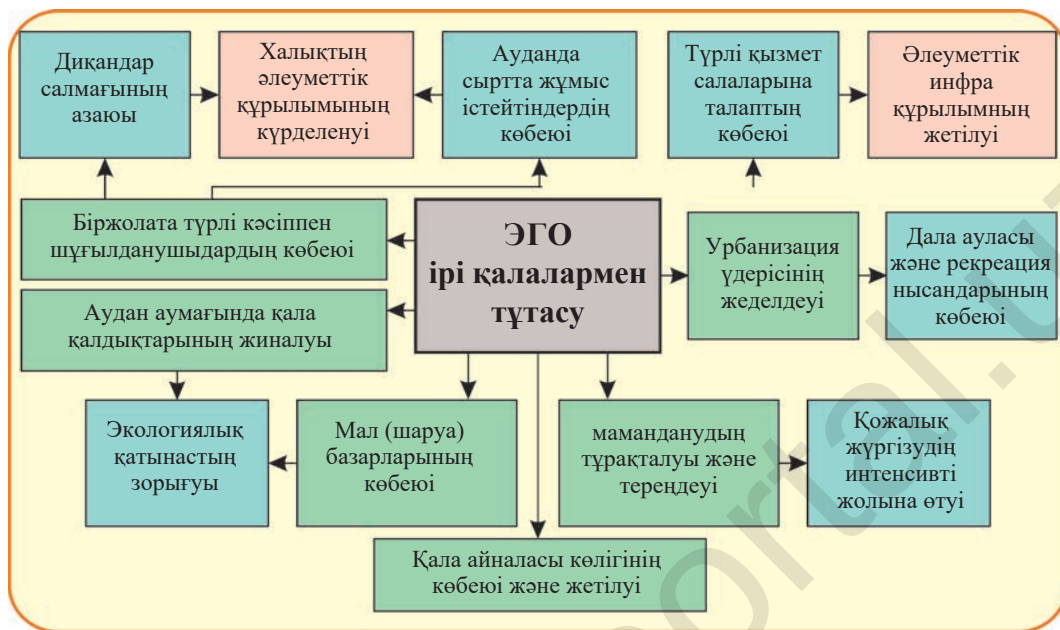
Экономиканың географиялық орны мен табиғи байлықтары.

Ташкент экономикалық ауданы әкімшілік тұрғыдан Ташкент қаласы мен Ташкент облысынан тұрады. Бұл ауданның екі жағы Ферғана мен Мырзашөл экономикалық аудандарымен шектескен, қалған тараптары Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан мемлекеттерімен шекаралас. Географиялық орнындағы қолайлылықтан Ташкент 1930 жылдан бері Өзбекстанның астанасы мәртебесіне ие болып келуде. Ташкент облысы қыстақ аудандарының дерлік жартысының (Жаңа жол, Қыбырай, Бостандық, Паркент, Ахангаран, Орта Шыршық, Ташкент және

Зеңгіата аудандары) шаруашылығының мамандануы мен әлеуметтік-экономикалық дамуында астананың ықпалы басым болып саналады. Өйткені, ол ірі қаламен шектескен аудандарда экономикалық әлеуметтік өзгерістер жедел болады. Мұны қала төңірегіндегі аудандары мысалында айқын көруге болады (86-сурет).

Экономикалық ауданның аймағы рельефтің сан алуан көріністерінен құралған. Бұл өнеркәсіп үшін де, ауыл шаруашылығы үшін де қолайлылықтар тудырады. Ауданның Шыршық және Ахангаран алқаптары Сырдарияға дейін 100-150 км-ден астам қашықтыққа төмендеп отыруынан жасанды суару үшін өте қолайлы. Шыршық пен Ахангаран өзендері таулардағы жауын суына (500–700 мм) қанып, далаларды суарудан тыс, электр энергиясын алуда да маңызды рөл атқарады. Экономикалық аудан таза сумен жақсы қамтамасыз етілген. Судан одан да тиімдірек пайдалану мақсатында Шыршық өзенінің жоғары ағысында сыйымдылығы 2,0 млрд текше м. болған Шарбақ су қоймасы орнатылған. Сондай-ақ Ахангаран өзенінің жоғары ағысында Ахангаран, ал орта ағысында Түйемойын су қоймасы («Ташкент теңізі») құрылған.

Қазба байлықтардың сан алуандығы жағынан бірде-бір аудан Ташкент экономикалық ауданына тең келе алмайды. Ангрен көмір бассейні мемлекеттегі ең ірі көмір кені саналады (көмір қоры көлемін еске түсір). Көмір қатпарлары жер бетіне жақын орналасқан болып, қатпарлар арасында алюминий, цемент пен керамика алуда қолданылатын бентонит көп кездеседі (атластан пайдаланып, қазбалы кендерді анықта). Экономикалық ауданда тек мұнай мен табиғи газ жоқ. Қажет болған мұнай өнімдері теміржол және автомобиль көлігімен, ал газ құбырмен жеткізіліп жатыр (олардың қайдан жеткізілуін атластан анықта).

86-сурет. Астанаға тұтас аудандарда ірі қала ықпалының көрінісі.

Халқы. Мемлекетіміз халқының дерлік 1/5 бөлігі осы ауданда жасайды. Ауданда қала халқының салмағы Ташкент қаласының халқын қоспағанда 50 пайызға жетеді. Жалпы халық санындағы еңбекке жарамдылардың салмағы бойынша экономикалық аудан бірінші орында тұрады. Сондай-ақ еңбекке жарамды халықтың білім дәрежесінің жоғарылығымен де ерекшеленеді. Бұлар бұрыннан жоғары оқу орындары, Ғылымдар Академиясы, оның көп санды ғылыми-зерттеу институттары Ташкентте (астанада) орналасқанынан абыройлы болып табылады. Бұдан тыс, ғылым мен тәжірибені талап ететін кәсіпорын мен мекемелердің көптігі де негізгі алғышарттардың бірі болып есептеледі (Ауданда халықтың тығыздығы қанша?).

Шаруашылығы. XX ғасырдың басында Ташкент экономикалық ауданы өркендеу тұрғысынан Ферғана алқабынан кейін тұратын еді. Ауданда сан алуан пайдалы қазбалардың табылуы нәтижесінде тау-кен өнеркәсібі пайда болып, ауыр өнеркәсіптің жедел өркендеуіне мүмкіндік туды. Өнеркәсіптің дамығандығы тұрғысынан аудан республикада бірінші орынға шығып алды.

Қазірде экономикалық аудан қожалығы көп тармақты болып, Өзбекстандағы өнеркәсіп тармағының дерлік баршасы бар. Жалпы өнеркәсіп өнімінің 2/3 бөлігі ауыр өнеркәсіпке тура келеді. Жеңіл және азық-түлік өнеркәсіптері де дамыған.

Ташкент экономикалық ауданының **дамуына негізгі себептер:** а) ауданның қолайлы экономикалық географиялық орны; б) республика астанасы Ташкенттің осы ауданда екендігі; в) пайдалану қолайлы болған гидроқуат бар екендігі; г) сан алуан пайдалы қазбалар табылып, олардан пайдаланудың жолға қойылуы; д) екінші дүние жүзілік соғыс жылдарында бұрынғы Одақтың батыс аудандарынан Өзбекстанға көшіріп әкелінген кәсіпорындардың жартысынан көбі Ташкент облысына орналастырылғандығы; е) шеттен білікті мамандардың көптеп жұмылдырылуы және басқалар.

Жанармай-энергетика-химия кешені біршама қуатты. Оның негізін электроэнергетика өнеркәсібі құрайды. Мемлекетте өндірілетін электр энергияның дерлік жартысы осы ауданда өндіріледі. Бұл көрсеткішті аудандағы үш қуатты ЖЭС және Шыршық–Бозсу гидроэнергетика каскады қамтамасыз етеді. Ташкент ЖЭС-і толық, Ангрен ЖЭС-і жартылай газбен, ал жаңа Ангрен ЖЭС-і жергілікті көмірмен істейді.

Сыртқы экономикалық қызметі. Аудан 100-ден астам алыс және жақын шет мемлекеттерімен сауда байланыстарын жасайды. Шет елге мақта, жібек, мақташылық үшін қажетті машина және жабдықтар, тоқымашылық машиналары, кабель, экскаваторлар, көтермелі крандар, электр энергиясы, қаракөл терілері, түсті металл концентраттары, жіп және жібек маталар, кенеп пен кенеп өнімдері және жеміс жіберіледі. Аудан қажеттілігі үшін ағаш, мұнай өнімдері, табиғи газ, әр түрлі өнеркәсіп өнімдері, машинаның қосалқы бөлшектері, кеңінен тұтыну тауарлары әкелінеді. Ішкі экономикалық байланыстарда автомобиль мен жартылай теміржол көлігінен пайдаланылады.

Көлігі. 1930–1940 жылдардан ауданда автомобиль жолдары пайда болды, асфальт және тас жолдары құрылды. Үлкен Өзбек тракты (700 км) Ташкентті Термізбен байланыстырады. Ташкент-Ангрен-Қоқан тау жолы қайта құрылып, дүние жүзі талаптары дәрежесіндегі халықаралық жолға айналдырылды. Ташкент-Шыназ-Гүлстан автотрассасы мемлекетте бірінші дәрежелі жол болып саналады. Ташкент-Ангрен, Ташкент-Шарбақ және Мырзашөлді кесіп өткен Ташкент-Сырдария-Жызақ теміржолдарының маңызы үлкен.

1. Ташкенттің экономикалық ауданы халқының саны, орналасуы мен ұлттық құрамына қандай тарихи және географиялық алғышарттар ықпал еткен?
2. Ташкенттің экономикалық ауданы республиканың индустриялануында қандай рөл атқарғанын түсіндіріп беріндер.
3. Ташкенттің географиялық орнына тән қолайлықтар қандай алғышарттардың нәтижесі болып табылады?
4. Экономикалық ауданда өнеркәсіптің қай тармақтары дамыған? Себепін түсіндір.

Облыстың географиялық орнын атластан белгілеңдер. Халқының саны мен майданының үлкендігі қосымшадағы 1-кестеден анықтаңдар.

Өнеркәсібі. Экономиканың көптеген салаларында шикізат даярлаудан дайын өнім өндіруге дейінгі барша басқыштар облыстың өзінде іске асады.

Өнеркәсіптің негізгі тармақтары: электроэнергетика, қара және түсті металлургия, машина жасау, химия, құрылыс материалдары, жеңіл (мақта тазалау), азық-түлік (87-сурет).

Металлургия кешені де дамыған. Өндірістік байланыстары мен географиялық орналасуына сәйкес Ташкент–Шыршық, Ташкент–Жаңажол, Ангрен–Алмалық өнеркәсіптік аудандары пайда болған. Ангрен–Алмалық өнеркәсіптік ауданында мемлекет түсті металлургия өнеркәсібі өнімінің негізгі бөлігі даярланады. Мыс рудасының құрамында молибден, алтын және күміс те кездеседі. Бұл жерде Алмалық тау-металлургия комбинаты жұмыс істеп тұр.

Түсті металлургияның екінші орталығы – Шыршық. Қалада қиын еритін және отқа шыдамды қорытпалар комбинаты бар. Комбинаттың өндірістік үдерісі Ингичка, Қойтас және Алмалық руда кендерімен байланысты. Комбинат 100 түрден астам өнім шығаруда.

Бекабад қаласындағы Өзбекстан металлургия зауыты – **қара металлургияның** ірі кәсіпорны. Шикізат орнына темір қалдықтары пайдаланылады.

Машина жасау кешені алғаш агроөндірістік кешені талабымен пайда болған. Бүгінгі таңда машина жасау агроөндірістік кешеніне қызмет етуден тыс, көптеген түрдегі күрделі машиналар да шығарылуда. Ауданда өндіріліп жатқан әр түрлі жабдықтар мен құрал-саймандар осыларға жатады.

Құрылыс материалдары өнеркәсібі облыста құрылыс көлемінің үлкендігі мен түрлі шикізат негізінде дамыды. Бекабад, Ангрен және Ахангаранда цемент, Ғазалкентте айна мен мәрмәр, сондай-ақ Ахангаранда шифер шығарылып жатыр. Өнеркәсіптің жедел дамуы экологиялық жағдайдың нашарлауына себеп болып отыр.

87-сурет. Ташкент облысы.

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: мақташылық, астық өсіру, көкөніс, бақ шаруашылығы, ет-сүт шаруашылығы.

Ауыл шаруашылығы көп тармақты болып, көкөніс пен жеміс өсіруде басқа облыстардан алдында тұрады. Жаңажол, Қыбырай, Бостандық, Паркент, Ахангаран, Ташкент және Зеңгіата аудандары астанаға тұтас жеке

аймакты құрап, негізінен көкөніс пен жеміс өсіруге маманданған. Оларда мыңдаған гектар жылыжайлар салынған. Суарылатын жерлерде мақтадан тыс, кенеп пен күріш те өсіріледі. Жалпы, облыстың ауыл шаруашылығы интенсивті жолмен дамып отыр. Өнеркәсіп тораптарының айналасында ет-сүт өндіретін шаруашылық кешендері, құс шаруашылығы өркендеп, жасанды су бассейндерінде балық көбейтілуде. Мақта өсіруге үйлесімді тәрізде жібек құрты бағылады.

Облыста **әлеуметтік сала** да жақсы жолға қойылған. Ташкенттің айналасында «Қыбырай» және «Ташкент минерал суы» шипажайлары орналасқан. Бостандық ауданының Шарбақ, Шымған және Паркент ауданының Кумушкон аймақтарында да демалыс орындары бар.

Ташкент облысындағы өнеркәсіп орталықтарының көпшілігі астанамен тікелей тығыз байланыста қызмет етеді. **Өндіріс орталықтары** мамандандырылуы бойынша бір-бірінен өзгешеленіп тұратын жеке аймақтарда шоғырланған. Бұлар: Ташкент-Шыршық, Ташкент-Жаңажол және Ангрен-Алмалық өнеркәсіп аудандары болып табылады. Ташкент-Шыршық пен Ташкент-Жаңажол өнеркәсіп аудандарының негізі Ташкент қаласы болып, оның құрамына Шыршық, Жаңажол өнеркәсіп тораптары мен Ғазалкент, Піскент, Нурафшон, Шыназ, Келес секілді шағын және орта қалалар кіреді. Ал Ангрен-Алмалық өнеркәсіп ауданының негізін Алмалық пен Ангрен өнеркәсіп тораптары құрайды. Оған Ахангаран, Янгиобод секілді қалалар да кіреді. Бекабад өнеркәсіптік торабы бұл екі өнеркәсіп ауданынан біраз шеттеу, облыстың оңтүстігінде орналасқан.

Қалалары. Ташкенттен 30 км солтүстік-шығыста химиктер және машина жасаушылардың қаласы **Шыршық** орналасқан. Қаладағы отқа шыдамды және қатты қорытпалар зауыты металлургия кешенінің маңызды кәсіпорны саналады. Шыршықтан жоғарыда жас **Ғазалкент** қаласы бар. Ол – курорт қаласына айналууда.

Ташкенттен 30 км оңтүстік-батыста өндіріс торабы – **Жаңажол** орналасқан. Қаласы көне қыстақ (Қауыншы) орнында қалыптасып, жеңіл және азық-түлік өнеркәсібіне маманданды. Өнеркәсіп кәсіпорындарының ішінде мақта тазалау, май, сабын, сүт, вино және консерві зауыттары, ет комбинаты ажыралып тұрады.

88-сурет. Өзбекстан Республикасында Ташкент облысының салмағы (пайыз, 2017 жыл).

89-сурет. Өзбекстандағы алғашқы «Ақылды қала» – Нурафшон

Ангрен – облыстың маңызды өнеркәсіп торабы. Ангрен теміржол және автомобиль жолы арқылы Ташкентпен байланысқан. Қала 1940 жылдары көмір қазып алатын өнеркәсіп пункті ретінде пайда болған. Бүгінгі таңда Ангрен қаласы кен қазып алуға тиісті кәсіпорындарды біріктірген өнеркәсіп торабына айналды. Қала өнеркәсібінде ЖЭС ерекше орынға ие.

Облыстың екінші өндіріс торабы – **Алмалық**. Бұл қала 1951 жылы түсті металл руда кені негізінде өнеркәсіп пункті ретінде қалыптасты.

Қала өнеркәсібінде толық циклды түсті металлургия комбинаты үлкен маңызға ие. Комбинат қалдығынан (алтынкүкірт газы) аммофос зауытында минералдық тыңайтқыш өндіріледі.

Ахангаран өндіріс орталығы Алмалыққа жақын жерде орналасқан. Ахангаранда үлкен цемент зауыты бар. Ангрен сияқты Ахангаран қаласы да көмір қатпарларының үстінде екені белгілі болған соң, қаланың алдыңғы орнынан 15 км алыста алқапты бойлай «Үлкен Ахангаран» қаласы құрылған.

Облыстың оңтүстігінде **Бекабад** қаласы орналасқан. Қала металлургия зауыты және Фархад ГЭС-інің құрылысы кезінде пайда болған. Қазіргі кезде цемент, мақта тазалау және кірпіш зауыттары, ет комбинаты, тас-шағал карьері де бар. Бұл кәсіпорындардың өндіріс үдерісі өзара байланысты. Қала жел күшті есетін жерде орналасқан. Сондықтан қаланы желден сақтайтын ихота ағаштары егілген.

Нурафшон (бұрынғы Тойтөбе) – 2017 жылдан бастап Ташкент облысының әкімшілік орталығы. Оған дейін облыстың әкімшілік орталығы Ташкент қаласы болып саналатын. Нурафшон Өзбекстандағы бірінші «Ақылды қала» болады, онда әкімшілік ғимараттары, заманауи және қолайлы мекен жайлар, бизнес орталықтары, қонақ үйлер, спорт кешендері, көп тармақты емхана құрылады (89-сурет). Ташкент пен Нурафшонды жүрдек автомобиль жолы байланыстырады.

1. Ташкенттен Бекабадка баратын ең қысқа автомобиль жолын картадан тап.
2. 87-суреттен Ташкент облысындағы бақ және жүзімдіктердің қалай орналасқанын анықтап, бұлайша орналасуының себептерін түсіндіріп бер.
3. Облыс ауыл шаруашылығының көп тармақтылығы қандай алғышарттардың нәтижесі екендігін ойлап көрші.
4. Жаңажол өнеркәсіп торабын Ангрен, Алмалық өнеркәсібі тораптарымен салыстырып, ең маңызды айырмашылықтарын көрсет.

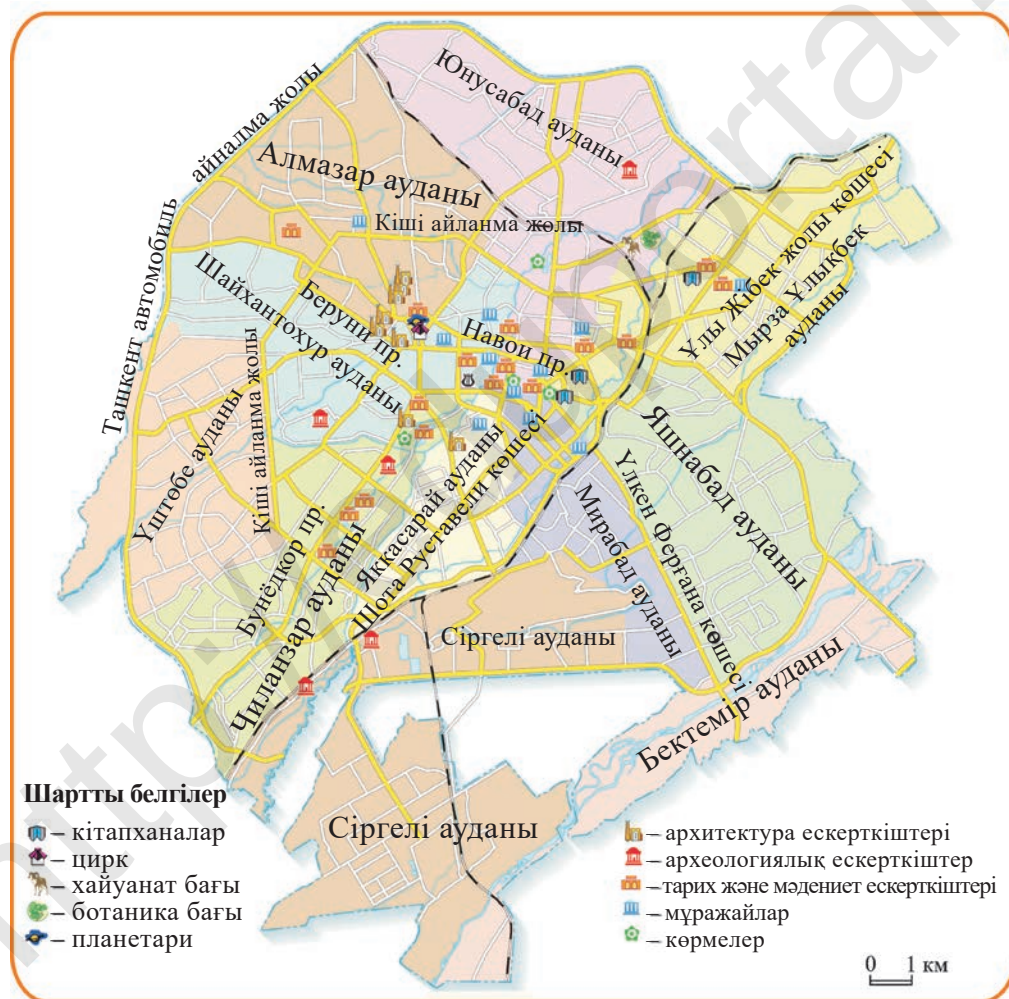
41-сабақ

ТАШКЕНТ ҚАЛАСЫ

Ташкент – Ўзбекстанның астанасы, Орталық Азиядағы ең ірі саяси-экономикалық және мәдени орталық болып, онда 2,5 млн-ға жуық адам жасайды. Бүгінгі күнде Ташкент тек стратегиялық халықаралық беделі бар саяси орталық қана емес, сонымен бірге Орталық Азияның ірі көлік торабындағы маңызды экономикалық мегаполис болып табылады (90-сурет).

Ўзбекстан Президентінің сарайы, Ўзбекстан Республикасының Олий Мәжілісі, Министрлер Кабинеті, сондай-ақ шетел елшіліктері, БҰҰ және

90-сурет. Ташкент қаласының жоспары.

оның құрамындағы халықаралық ұйымдардың өкілдіктері Ташкентте орналасқан. Қала шығыстық сәулеткерлік үлгі бойынша қайта құрылып жатыр.

Ташкент қаласы мемлекет экономикасының түрлі салаларында жетекші орынға ие. Атап айтқанда, республикада өндіріліп жатқан жалпы ішкі өнімнің ең үлкен бөлігі астананың үлесіне тура келеді.

Астана экономикасының жетекші тармағы саналған өнеркәсіптің орны әдеттегідей салмақты болып отыр. Өнеркәсіп кәсіпорындары үлкен қуатқа ие болумен қатар өндіріс технологиясы да жоғары.

Қала энергетикасы Шыршық-Бозсу гидроэлектростанциялар жүйесі мен Ташкент ЖЭС-іне сүйенеді. Олар мемлекеттегі бірыңғай энергетика жүйесіне жалғанған.

Ташкент маңызды көлік торабы болып табылады. Орталық Азия мемлекеттерін басқа мемлекеттермен байланыстыратын теміржол, автомобиль жолдары Ташкент арқылы өтеді. Қала айналасындағы аудандармен электропайыз арқылы да байланысқан. Ташкент әуе жолы арқылы шет мемлекеттердің 40-тан астам қалаларымен байланысқан. Қалада 2 теміржол вокзалы, 3 әуежай және метрополитен бар (91-сурет). Жалпы ұзындығы 36 км-ден артық болған метрополитен арқылы жылына 60 млн-нан астам жолаушы тасымалданады.

91-сурет. Ташкент метрополитені.

Ташкент – бүкіл Орталық Азияда ең ірі ғылыми-мәдени орталық болып саналады. Ташкентте Өзбекстан Ғылымдар академиясы, ондаған ғылыми-зерттеу институттары, көптеген жоғары оқу орындары бар. Қалада заманауи мектеп, академиялық лицей мен кәсіптік-мамандық колледждері, көптеген театр мен концерт залдары, цирк, заманауи стадион және басқалар бар. Ташкенттің ықпалымен, астанаға тұтасқан аудандарда **урбанизация** үдерісі жеделдеп отыр.

Урбанизация – қалалар мен қала халқының өсуі, мемлекет өмірінде қалалар рөлінің күшеюі.

Қазірде қала ауданы 330 шаршы км-ден артып, Ташкент автомобиль айналма жолынан сырттағы аумақтарды да қамтып отыр.

Астананың экономикалық және әлеуметтік ықпалының негізінде одан

92-сурет. Ташкент агломерациясы.

60–70 км радиустағы аумақ бойымен 10 қала және ондаған қалашықтардан құралған **Ташкент агломерациясы** пайда болған (92-сурет).

Агломерация – қалалардың ірі қала айналасында шоғырлануы.

Бұл елді мекендер негізінен Шарбақтан Сырдарияға дейінгі болған аралықтағы жолдар төңірегінде орналасқан. Олар Ташкенттің өркендеуін реттеу үшін маңызды қолайлықтар туғызады.

Қазіргі уақытта мемлекетіміз астанасында жаңа және заманауи «Tashkent City» кешені құрылуда. Құрылыс үдерісіне жергілікті және шетелдік эксперттер жұмылдырылған.

«Tashkent City» құрылысы үдерісінде бизнес өкілдері үшін қолайлық жарату мақсатында барша жағдайлар жаратылуда (93-сурет). Жасыл аумақтардан бастап заманауи дизайн және көрініске де көңіл бөлінуде. Жерлерде арнайы алаңдар мен келушілер үшін демалу орындары құрылуда. Осы жердің өзінде де бизнес қызметімен шұғылданып, демалуға болады. Кәсіпкерлікті дамыту үшін барша жағдайлар бар.

Қабырға мен ғимараттардың жер сілкінісіне шыдамдылығы үшін, Сан-Франциско, Истанбул және Токио сияқты қалалар тәжірибесі үйренілді. Өзбекстан сейсмологиялық аймақта орналасқандығы белгілі. Соның

93-сурет. «Tashkent City».

үшін де мамандар қауіпсіздік пен ғимараттардың бекемдігіне жеке мән беруде. Соның ішінде, әрбір бұрыш пен деталдар тәжірибелі архитектор және дизайнерлер тарапынан үйренілуде.

Конгресс-хол, қонақ үй мен жерасты автомобиль тұрағының құрылысы да жоспарланған. Конгресс-холдың жалпы майданы 33 мың м². Бұл ғимарат шетел мемлекеттері басшылары мен жоғары мәртебелі қонақтардың кездесулері үшін қызмет етеді.

«Tashkent City» қонақ үйі туралы да ұмытқан жоқ. Бұл кешенде дүниеге атақты болған қонақ үйлердің бірі ашылады.

Қазіргі уақытта бұл кешенде «Hilton Hotels & Resorts» қонақ үйінің құрылысы бойынша келіссөздер жүргізілуде. Мәлімет үшін, бірінші «Hilton Hotels & Resorts» қонақ үйі 1919 жылы АҚШ-тың Техас штатында құрылған еді. Қазіргі кезде бұл бренд бойынша дүниенің 103 мемлекетінде 5 мыңнан астам қонақ үйлер қызмет көрсетуде.

Соны атап өту қажет, яғни «Tashkent Cityде» конгресс-хол және басқа ғимараттардың құрылысы мемлекетімізге шетел инвестициясын алып кіруге көмектеседі, себебі жерлерде бизнесті дамыту үшін барша жағдайлар жаратылуда.

1. Ташкент қаласының жоспарымен танысып, микро, мезо және макро географиялық орнының шекараларын белгілеңдер.
2. Шыршық өзені мен Ташкент қаласы ішінен өткен анхар каналының астана экономикалық және әлеуметтік дамуындағы маңызын сипаттап бер.
3. 90-суреттен Ташкент қаласында қандай мәдени ескерткіштер, мұражай, театр және саябақтар бар екенін белгіле.

42-сабак

МЫРЗАШӨЛ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АУДАНЫ

Оқулық қосымшасындағы 1-кестеден аудан халқының санын және ауданын анықта.

Экономикалық орны және табиғи байлықтары.

Мырзашөл экономикалық ауданы Сырдария мен Жызак облыстарынан құралған.

Аудан аймағы өркендеген Ташкент және Зарафшан экономикалық аудандарымен шектесіп тұрады. Ауданның экономикалық орнын қолайлы деуге болады. Экономикалық географиялық орнының қолайлылығы ауданның көлік-географиялық жағдайында да айқын көзге түседі.

70-суреттен теміржол, автокөлік жолы және құбыр көлігі қайсы аймақтардан өткенін қарап шық.

Ауданды, негізінен Сырдария мен Санғзар өзендері сумен қамтамасыз етеді. Жазықтық заманауи көлік және ирригация құрылымдарымен тығыз қамтылған. Ауданда анықталған вольфрам, қорғасын, мырыш, мыс, боксит және алтын кендері өнеркәсіпте өте маңызды. Құрылысқа қажетті шағыл, құм, гипс және әк тас көп.

Көбінесе Арктиканың суық ауасы солтүстіктен аудан аймағына кіріп келіп, кейде өте суық болады. Сол кезде жеміс ағаштары қатты зақымданады. Ал Ферғана алқабынан есетін күшті желден топырақтың ылғалы қашып, егіндер қурайды және өнімділік төмендейді.

Халқы. Бұл жердің халқы, негізінен басқа жерлерден жоспар бойынша көшіріп әкелінген. Аудан халқының жалпы саны бойынша мемлекеттің экономикалық географиялық аудандарының арасында ең соңғы орында тұрады. Аймақтың жаңа игеріліп жатқаны қала мен қыстақтардың географиялық орналасуы, көлемі және халықтың ұлттық құрамынан айқын байқалады.

Елді мекендері, негізінен үлкен жолдың бойларында орналасқан. Халықтың 45 пайыздан астамы қалаларда жасайды.

Ауданға Ташкент және Самарқанд қалаларының жоғары оқу орындары да мамандар дайындап беруде. Бірақ ауданның даму болашақтарын көздеп, бұл жерге Зарафшан, Ферғана, Ташкент секілді экономикалық аудандардан білікті мамандарды жұмылдыру жөн болар еді.

Шаруашылығы мен оның аймақтық құрылымы. Мырзашөлдің игерілуі негізінен, XX ғасырдың 50-60-жылдарына тура келеді. Жаңа жерлерді игеру суару құрылымдарын, жолдарды, электр берілу тармақтарын,

мәдени-тұрмыстық мекемелерді біржолата құру әдісінде жүргізілді. Жаңа жерлерді игерудің бұл әдісі шетелде де кеңінен қолданылуда.

Мырзашөл экономикалық ауданы мемлекетте өндірілетін **мақтаның** жалпы өнімінің $\frac{1}{4}$ бөлігін береді. Ауданда агроөнеркәсіп кешені жоғары дәрежеде дамыған. Жалпы егін ауданының 45 пайызына мақта, дерлік сонша майданға дәнді дақылдары егіліп жатыр.

Бақша шаруашылығы дұрыс жолға қойылған. Мырзашөл қауындары Өзбекстаннан сыртта да әйгілі (94-сурет).

94-сурет. Мырзашөл қауындары.

Шаруашылықта қаракөл қойларының салмағы үлкен. Қаракөл қойлары ауданның солтүстік батысындағы шөл жайлауларында бағылады. Шаруашылықтың одан әрі дамуы жем-шөп егіндері, әсіресе, жоңышқа мен жүгерінің майданының кеңеюіне байланысты. Дәнді дақылдар өсірілетін жерлерде құс шаруашылығы дамыған.

Бүгінгі таңда ауданда өнеркәсіп жедел дами бастады. Электроэнергетика, құрылыс материалдары, жеңіл, азық-түлік өнеркәсіптері дамыды. Сырдария ЖЭС-інің электр қуаты экономикалық ауданнан сыртқа да шығарылып жатыр.

Көлігі. Автокөлік жоғары дәрежеде дамыған. Автокөлік жолдарының жалпы ұзындығы 12 мың км-ден асады, содан 10 мың км-ге жуығы қатты қапталған жолдар болып табылады. Үлкен Өзбек трактының экономикалық аудан аймағынан өтуі оның дамуына сезілерлі дәрежеде ықпал етеді.

Теміржол аймақты бойлай үшбұрыш пішінінде құрылған. Үшбұрыштың Жызақ, Сырдария және Хавас нүктелерінен жолдар басқа облыстарға таралып кеткен. Аймақты бойлай магистральдық газ құбырлары кесіп өткен. Жоғары кернеулі электр тармақтары аймақты қаптаған (*картадан негізгі жолдарды анықта*).

1. Экономикалық ауданның географиялық орны мен табиғи жағдайына тән ерекшеліктердің экономикалық маңызын түсіндіріп бер.
2. Экономикалық ауданның аймағы таяуда игерілгендігін неден білуге болады? Мысалдар келтір.
3. Аудан шеңберінде және оның басқа аудандармен байланысында қандай көліктен пайдаланылады? Себепін түсіндір.

43-сабақ

СЫРДАРИЯ ОБЛЫСЫ

1-қосымшадағы 1-кестеден облыс халқының саны мен ауданын анықта.

Сырдария облысы Мырзашөлдің игерілген бөлігін өз ішіне алады. Облыста диқаншылыққа жарамды жерлер көп. Бірақ табиғатының қолайсыздығынан диқаншылықта көп еңбек, қаржы жұмсауға тура келеді. Табиғат қолайсыздықтарын жоюға ихота ағаштарын егу, жер асты суларын жыраларды қазып ағызу және топырақты жуып тұру талап етіледі.

Сырдария облысында мемлекет **халқының** 2,5 пайызы жасайды. Халық бүтіндей суарылатын аймақтарда орналасқан. Жаңа жерлерді игеру мақсатында басқа облыстардан жұмысшы күштері жұмылдырылған. Қазіргі күнде облыс өзінің жұмысшы күштерімен белгілі дәрежеде қамтамасыз етілген.

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: мақташылық, астық, бақша егіндерін өсіру, ет-сүт шаруашылығы. **Өнеркәсіптің негізгі тармақтары:** электроэнергетика, жеңіл (мақта тазалау), азық-түлік, ұн-жарма (95-сурет).

Облыстың шаруашылық негізін ауыл шаруашылығы құрайды.

95-сурет. Сырдария облысы.

94-сурет. Өзбекстан Республикасында Сырдария облысының салмағы (пайыз, 2017 жыл).

Егістік аудандарының көлемі бойынша облыс республикада алдыңғы орында тұрады. Егін далаларының дерлік жартысына мақта егіледі. Одан кейінгі орындарда астық, жем-шөп және бақша егіндері тұрады.

Гүлстан мен Хавас аудандарында көкөніс пен бақша егіндері егіледі. Бау-бақша және жүзім шаруашылығы да дамыған.

Облыста **өнеркәсіп** салмағы бойынша ауыл шаруашылығынан кейін тұрады (96-сурет). Бүгінгі күнде 80-нен астам өнеркәсіп кәсіпорны бар. Облыс өнеркәсібінің негізін электр энергия өндірісі құрайды.

Шірін қаласындағы Сырдария ЖЭС-і, Гүлстандағы май-экстракциясы зауыты, Янгиер қаласындағы құрылыс материалдары мен конструкциялары комбинаты және облыс мақта тазалау зауыттары ірі өнеркәсіп кәсіпорындары болып саналады. Облыста ондаған біріккен кәсіпорындар қызмет атқарады.

Қалалары. Облыста 5 қала бар. **Гүлстан** – облыстың әкімшілік орталығы. Қала теміржол мен магистральдық автокөлік жолының үстінде орналасқан. Ол қала мәртебесін алғанына жарты ғасырдан асты. Қалада мақта тазалау, май-экстракция, нан зауыттары және элеватор жұмыс істейді. Қалада университет, бірнеше академиялық лицей мен кәсіптік-мамандық колледждері мен басқа мәдени-тұрмыстық мекемелер бар.

Янгиер 1957 жылы құрылған. Қалада қышты құбырлар мен жоғары қысымға шыдамды құбырлар шығаратын зауыт, темір-бетон бұйымдары комбинаты бар. Комбинат электр мачталары, бетон тарнаулары (лоток) мен оның астына қойылатын тұғырлар шығарады. Қаланың географиялық орнына сай қолайсыздықтар оның дамуына кері ықпал жасап отыр.

1. Картадан Сырдария облысының шекараларын көрсет, оның табиғи жағдайына тән ерекшеліктерді айтып бер.
2. Облыс шаруашылығына тән ерекшеліктерді айтып бер.
3. Облыс қалаларының құрылуына қандай алғышарттар маңызды рөл атқарғанын түсіндір.
4. Ауданыңнан Сырдария облысының орталығына баратын ең қысқа жолды анықта.

44-сабак

ЖЫЗАҚ ОБЛЫСЫ

Қосымшадағы 1-кестеден облыстың ауданы, халқының саны мен халқының орташа тығыздығын анықта.

Жызақ облысы Мырзашөл экономикалық ауданының оңтүстік батысында орналасқан. Облыстың аумағы Зангзор өзені және Оңтүстік Мырзашөл каналының суымен суарылады. Оның аймағы солтүстік жаққа еңкіш болғандығынан жасанды суару үшін қолайлы (97-сурет).

Облыс аумағынан көп тармақты шаруашылыққа негіз болатын алуан түрлі табиғи байлықтар табылған. Түркістан тау тізбегінің солтүстік баурайында Замин тау-орман қорығы құрылған. Бұл жерде тау өсімдігі мен жануарлар әлемінің дамуы бойынша зерттеулер

97-сурет. Жызақ облысы.

98-сурет. «Замин» санаториясы

жүргізіледі. Бұл шырайлы аймақта демалыс орны – Замин шипажайы құрылған (98-сурет).

Жызақ облысында Замин ұлттық халық саябағы құрылған. Ұлттық бақ демалыс орны қызметін атқарады, әрі бақта өнеркәсіптің табиғи ортаға ықпалы зерттеледі. Ғаллаарал аймағында шипалы су, ал Балықшы көлінде шипалы балшық көп. Үшқұлаш кенінен полиметалл рудасы, Маржанбұлақ кенінен алтын, Ақтас, Қаратас және Ұзын кендерінен мәрмәр қазып алынады.

Халқы. Жызақ облысында халықтың 4 пайызы шоғырланған. Халықтың дерлік жартысы қалаларда жасайды. Облыс халқының 81 пайызынан астамын өзбектер құрайды.

Өнеркәсіптің негізгі тармақтары: түсті металлургия, машина жасау, химия, құрылыс материалдары, жеңіл, азық-түлік.

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: мақташылық, астық, көкөніс, бақ шаруашылығы, ет-сүт шаруашылығы.

Облыс өзінің жанармай энергетикасы кешеніне ие емес. Оған табиғи газ Бұхара облысынан, ал электр қуаты Сырдария облысынан келеді. Тау-кен қазып алу өнеркәсібі Қойтаста дамыған. Солтүстік Нұрата тауларында вольфрам-молибден кендері істейді. Қазып алынатын рудалар Шыршықтағы еруі қиын болған және ыстыққа төзімді қорытпалар комбинатының негізгі шикізаты саналады. Жызақта аккумулятор зауыты, трикотаж фабрикасы, полиэтилен өндіретін

және құрылыс материалдары зауыттары бар. Шетелдік фирмалар мен 20-ға жуық бірлескен кәсіпорындар құрылған. Өнеркәсіп өнімінің негізгі үлесі жеңіл өнеркәсіпте өндіріледі.

Ауыл шаруашылығы. Облыс аумағында ауыл шаруашылығы егіндері егілетін 1,2 млн. гектар жер бар. Оның 1/3 бөлігінен диқаншылықта пайдаланылады. Облыста мақтамен қатар астық та үлкен салмаққа ие (99-сурет). Астық ауданының көлемі жағынан Жызақ облысы мемлекетімізде алдыңғы орында тұрады. Тәуелсіздіктен алдын 210 мың тонна мақта, 80 мың тонна астық жетілдірген болса, қазір бұл көрсеткіш бірнеше есеге асты.

Облыста жайлау шаруашылығы, астық аудандарында құс шаруашылығы кең дамыған. Жызақта карабайыр тұқымды жылқы бағылатын арнаулы жылқы зауыты бар. Жызақ теміржол, автокөлік жолдарымен жақсы қамтамасыз етілген. Өндірістік ерекшеліктеріне сәйкес автокөлік жолдарының құрылысына ерекше мән беріліп жатыр.

Қалалары. Жызақ қаласы облыстың әкімшілік орталығы болып табылады. Ол теңіз деңгейінен 450 м биіктікте, Зангзор өзенінің жағалауында құрылған. Ташкент – Самарқанд теміржолы және Үлкен Өзбек тракты қала маңынан өтеді.

Жызақта XX ғасырдың басында диірмен, жуазханалар, теміршілік және қыш-құмыра жасау кәсіпорындары болған. Бүгінгі таңда қалада азық-түлік, жеңіл және химия мен машина жасау өнеркәсіп кәсіпорындары бар. Жызақ – көркейтілген, көгалдандырылған қала. Жызақ мемлекеттік педагогика институты, Жызақ политехника институты, бірнеше академиялық лицей және кәсіптік-мамандық колледждері, көптеген мектептер жұмыс істейді.

1. Жызақ облысының географиялық орны мен табиғи жағдайында қандай байланыс бар?
2. Облыс шаруашылығына тән ерекшеліктерді атап өтіп, себебін сипаттап бер.
3. Жызаққа бару үшін қайсы елді мекендерінен өтуінді айтып бер.
4. Сендерге қайсы өзен яки каналдан су келеді?

45-сабақ

ФЕРҒАНАНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АУДАНЫ

Экономикалық орны мен табиғи байлықтары.

Ферғана экономикалық ауданы әкімшілік жағынан Әндіжан, Наманган және Ферғана облыстарынан құралған. Бұл экономикалық аудан республика аумағының 4 пайызынан астамын алып жатса да, онда Өзбекстан халқының 1/3 бөлігі жасайды. Аудан аумағы барлық жақтан таулармен оралған.

Пайдалы қазбалардың негізгі бөлігі тауларда шоғырланған. Тау араларында Шахмардан, Нанай, Қувасай және Касансай секілді көркем алқаптар бар. Бұл жерлерде демалу үйлері, шипажайлар және басқа саябақтар құрылған. Экономикалық ауданның ең төмен жерінен Сырдария ағып өтеді. Халықтың мың жылдардан бері қолдан суарылатын диқаншылықпен шұғылдануынан топырақ пен өсімдік дүниесі мәдениеттенген.

Оның аумағында мұнай, газ, күкірт, қалайы, алтын, мырыш, марганец, отқа шыдамды саз, әр түрлі құрылыс материалдары, шипалы сулар табылған. Кендерді іске қосу қолайлы. Ұлы Жібек жолы өткен дәуірлерде ауыл шаруашылығы, сауда, қолөнершілік жақсы дамыған. XIX ғасырда теміржол құрылды. Тәуелсіздік жылдарында экономикалық ауданды мемлекеттің басқа аймақтарымен байланыстыратын «Ангрен-Пап» теміржолы құрылды. Бұлар оның географиялық орнын жақсартта түсті.

Халқы. Аудан халқының саны, тығыздығы және жұмысшы күштерінің салмағы жағынан мемлекетіміздің географиялық аудандары арасында бірінші орында тұрады. Халық, негізінен табиғи көбеюдің есебіне көбеюде. Халықтың тез көбеюі мен жаңа игерілетін аудандардың шектелгенінен жұмысшы күшінің артықшылығы күшейіп баруда. Мұны жою үшін әлеуметтік сала кәсіпорындарын көбейту, көп еңбекті талап ететін өндірісті одан әрі дамыту керек. Бұл жерде ірі қала мен қалашықтар, қыстақтар көп. Жұмысшы күшінің құрамында кадрлар салмағы басқа аудандарға қарағанда көп. Халық Орталық Ферғанада да сирек орналасқан. Ауданда урбанизация дәрежесі жоғары, халықтың 58 пайызы қалаларда жасайды.

Шаруашылығы және оның аумақтық құрылуы. Ферғананың аймақтық өндірістік кешені жоғары дәрежеде жетілдірілген. Ол өткен ғасырдың бас кезінде де басқа аудандардан осы жағымен өзгешеленетін.

Ауыл шаруашылығы басқа аудандардан жоғары интенсивтігімен

ерекшеленеді. Аудан мемлекетте өсірілетін мақтаның дерлік 25 пайызын беріп отыр. Тау аралықтары мен баурайлары техникадан пайдалануды шектейді. Сол үшін бұл жерлерде жеміс ағаштары өсіріледі (100-сурет). Қалалардың айналасында жеміс ағаштары мен жүзімдіктер, көкөніс, картоп, бақша егіндері кең таралған.

100-сурет. Өндіжан облысындағы бақтар.

Мал шаруашылығы негізінен – ет-сүтті өндіруге маманданған. Аудан мемлекеттің жібек құрты базаларының бірі. Аудан Өзбекстанда өндірілетін жібек құртының 45 пайызына жуығын береді.

Өнеркәсібі. Тәуелсіздік дәуірінде пайдалы қазбалар мен ауыл шаруашылығы шикізатының негізінде көптеген жаңа өнеркәсіп салалары пайда болды. Аудан жанармай-энергетика кешенінің өз байлықтары салмағы кіші. Газ басқа экономикалық аудандардан жеткізіледі. Қувасай ЖЭС-і, Ферғана, Өндіжан және Наманган ЖЭС-тері, Шахрихан және Намангансай гидроэлектрстанциялары бүкіл аудан үшін істесе де, бірақ ауданның электр қуатына болған талабын қанағаттандыра алмайды. Аталмыш мәселенің шешімі ретінде қуаты 900 мегавольт болған Төреқорған ЖЭС-ін құру жоспарланып отыр. Бұл үлкен нысанның іске қосылуы Ферғана экономикалық ауданының электр энергияға болған қажеттілігін толық қамтамасыз ету мүмкіншілігін беріп қана қоймай, ауданның келешектегі дамуында үлкен орын алады.

Асака, Қоқан, Наманган, Ферғана машина жасау өнеркәсібінің ірі орталықтары болып саналады. Ферғана АӨК-те **құрылыс материалдары өнеркәсібі** де дамыған. Қувасай цемент зауыты, Өндіжан, Ферғана, Қоқан және Қувасай қалаларында үй құрылысы комбинаттары, темір-бетон конструкцияларының зауыты жұмыс істейді. Жеңіл және азық-түлік өнеркәсіптері негізгі мамандық салалары болып саналады. Аудан былғары аяқ киімдері, өсімдік майын шығару бойынша мемлекеттегі басқа экономикалық аудандардан алдында тұрады.

Көлігі. Аудан теміржол, автокөлік және әуежай көлігімен жеткілікті дәрежеде қамтылған. Теміржол алқап бойымен айналма түрде өткізілген. Ауданның теміржолмен қамтамасыз етілу дәрежесі мемлекеттің орташа көрсеткішінен 2 есе жоғары тұрады. Аудан басқа экономикалық аудандармен Тәжікстан аумағындағы «Хожент қақпасынан» өткн темір және автомобиль жолдары және Қамшық асуы арқылы өткен «Ташкент-Ангрен-Қоқан» автокөлік жолы арқылы байланысқан. Аудан шеңберінде автокөлік маңызды рөл атқарады.

Сыртқы экономикалық қызметі. Аудан сыртқа мақта талшығы мен мақта майы, кептірілген жеміс, консервілер, жіп-маталар, машиналар, минералды тыңайтқыштар, цемент, шифер, шыны, саз балшықты заттар және басқа өнімдерді шығарады. Ауданға көмір, астық, ағаш-тақта, тыңайтқыш, тоқымашылық өнімдері, машиналар, құрал-жабдықтар және мәдени тауарлар жеткізіледі.

Экономикалық географиялық ауданның әкімшілік облыстары аймақтық-өндірістік кешендері, шаруашылық тармақтары мен табиғи және экономикалық мүмкіндіктері тұрғысынан бір-бірінен өзгешеленеді.

1. Экономикалық географиялық ауданның географиялық орны мен табиғи жағдайындағы ерекшеліктер оның шаруашылығында қандай маңызы бар?
2. Қала мен қыстақтардың пайда болуы және аймақтық орналасуы қандай алғышарттардың нәтижесі екенін ойлап көрші.
3. Ішкі және сыртқы байланыстар қандай көлік арқылы жүзеге асырылады? Неге солай? Себебін түсіндір.

ӘНДІЖАН ОБЛЫСЫ

Қосымшадағы 1-кестеден облыс халқының саны мен ауданын анықтаңдар. Әндіжан облысы мемлекеттің ең шығыста орналасқан облысы болып табылады. Облыстың батысы жазықтық, шығысы қыр-адырлардан құралған болып, тау тізбектеріне тұтасқан.

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: мақташылық, астық, көкөніс, бақ шаруашылығы, жүзім шаруашылығы, ет-сүт шаруашылығы, жібек өндіру. **Өнеркәсіптің негізгі тармақтары:** машина жасау, автокөлік жасау, жеңіл өнеркәсіп, азық-түлік өнеркәсібі.

Облыстың **ауыл шаруашылығы** дамыған (101-сурет). Игерілетін жерлер дерлік қалмаған. Мақтаның жалпы өнімі тек өнімділікті көтеру есебінен арттырылып жатыр. Көкөніс, картоп және бақша егіндері, негізінен қалалардың айналасында өсіріледі. Ауыл шаруашылығында бақ шаруашылығы кең орын алады. Бақ пен жүзімдіктер адырлардың есебінен кеңеюде. Маманданған бақ шаруашылықтары бар.

Мал шаруашылығында қой мен ешкілердің салмағы үлкен. Қара, негізінен сүт пен ет үшін бағылады. Жібек өсіру облыс шаруашылығында маңызды орынға ие.

Облыста **өнеркәсіп** те жоғары дәрежеде дамыған болып, онда 160-тан астам өнеркәсіп кәсіпорындары бар. Кәсіпорындардың арасында Асака автокөлік зауыты, Әндіжан автокөлік орындықтары зауыты, ирригациялық машина

жасау зауыты, «Семург» трикотаж акционерлік бірлестігі ірі кәсіпорын болып саналады. Кәсіпорындар, негізінен Әндіжан өнеркәсіп торабында орналасқан. Облыс электр энергияны экономикалық географиялық ауданның біріккен энергетика жүйесінен алады. Кампирравот су қоймасында қуаты 100 мың киловатты ГЭС құрылған.

Әндіжан мемлекетте алғаш рет мұнай алынған орталықтардың бірі. Мұнай құбыр арқылы Ферғана облысындағы мұнайды қайта өңдеу зауыттарына жіберіледі. Хожаабатта мемлекетіміздегі ең ірі жер асты газ қоймасы орнатылған. Ондағы газдан Әндіжан мен Асака қалаларына да жеткізіп беріледі (102-сурет).

Қалалары. **Әндіжан** қолдан суарылатын диқаншылық орталығында орналасқан. Мұнай, газ және құрылыс материалдары кендері қалаға жақын. Қалада ауыр, жеңіл және азық-түлік

101-сурет. Өзбекстан Республикасында Әндіжан облысының салмағы (пайыз, 2017 жыл).

102-сурет. Әндіжан облысы.

103-сурет. Асакадағы автомобиль зауытының өнімдері.

өнеркәсібіне тиісті 40-қа жуық кәсіпорын жұмыс істейді. Олардан мақта зауыты, тоқымашылық және трикотаж фабрикалары мемлекет көлеміндегі ірі кәсіпорындар болып саналады. Жібек тоқу кәсіпорындары облыс жібек құрты шаруашылықтары тарапынан пілмен қамтамасыз етіп тұрылады. Қалада Әндіжан мемлекеттік университеті, медицина, ауыл шаруашылық, машина жасау институттары бар. Көптеген театрлар, кітапханалар, спорт алаңдары, саябақ және ботаника бақтары бар. Бабурилер дәуірінде де Әндіжанның шаруашылығы, ғылым-ағартуы мен мәдениеті өз дәуіріне қарағанда өркендеген қала болған. Бабыр бұл жөнінде «Бабырنامه» шығармасында жазып қалдырған.

Асака – мемлекеттің автокөлік жасау орталығы. Зауытта «Lacetti», «Chevrolet Tracker», «Chevrolet Captiva», «Malibu», «Kobolt» маркалы жаңа автокөліктерді жасап шығару да жолға қойылған. (103-сурет). Асака қаласы Шахрихансай өзені ағатын тау етегінде орналасқан. Қаланы мақта далалары, бақтар, жүзімдіктер орап алған. Қалада автомобиль зауытынан тыс мақта-май зауыттары, жеңіл және азық-түлік өнеркәсібінің басқа кәсіпорындары, шыны және оттегі зауыттары, құрылыс материалдарын шығаратын кәсіпорындар бар. Көптеген мәдени-ағарту мекемелері жұмыс істейді. Қала Әндіжан, Ферғана және Марғылан бағытындағы жолдардың үстінде орналасқан.

1. Облыстың географиялық орны мен табиғи жағдайлары шаруашылық үшін қандай мүмкіндіктер жасауын айтып бер.
2. Облыстың ауыл шаруашылығында қандай өзгерістер болды?
3. Облыс шаруашылығын одан әрі дамыту үшін не істеу қажет?

47-сабақ

ФЕРҒАНА ОБЛЫСЫ

Қосымшадағы 1-кестеден облыс халқының саны мен ауданын анықтап, халқының орташа тығыздығын тап.

Облысқа алқаптың жазықтық бөлігі, Алай мен Түркістан тау тізбектерінің баурайлары кіреді. Исфайрам, Шахмардан, Сох, Исфара өзендерінің диқаншылықта маңызы үлкен. Нарын мен Қарадариядан бірнеше суару

104-сурет. Ферғана облысы.

каналдары шығарылған (оларды оқу атласынан қараңдар). Облыс жалпы өнеркәсіп өніміне қарай тек Ташкент облысынан кейін тұрады.

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: астық, мақташылық, бақ шаруашылығы, жүзім шаруашылығы, ет-сүт шаруашылығы, құс шаруашылығы, жібек өндіру. **Өнеркәсіптің негізгі тармақтары:** электроэнергетика, химия, мұнайды қайта өңдеу, құрылыс материалдары, жеңіл өнеркәсіп және азық-түлік өнеркәсібі (104-сурет).

Ферғана облысының **ауыл шаруашылығы** мақта мен астық өсіру және жібек шаруашылығына маманданған. Егін майданының негізгі бөлігіне мақта мен бидай егіледі (105-сурет). Бидай мен арпа қолдан суарылмайтын жерлерде, ал күріш шалшықтанған жерлерде өсіріледі. Жүгері, ақ жүгері және жоңышқа барлық аудандарда мақтамен алмасып егіледі. Бақ шаруашылығы, жүзім шаруашылығы үшін облыста жағдай қолайлы. Облыс анары және әнжірімен әйгілі. Ферғана облысында жайлаулар Әндіжан облысына қарағанда едәуір көп. Мал шаруашылығы, негізінен қой мен ешкілерден тұрады. Облыс мемлекетте өсірілетін пілләнің 20 пайызға жуығын береді.

105-сурет. Өзбекстан Республикасында Ферғана облысының салмағы (пайыз, 2017 жыл).

Өнеркәсібі көп тармақты болып, онда ауыр өнеркәсіптің салмағы анағұрлым үлкен. Мұнайды қайта өңдеу, химия мен энергетика өнеркәсібі экономикалық ауданда ғана емес, республикада да ерекшеленіп тұрады. Мұнайды қайта өңдейтін 2 зауыт бар, бірі Ферғанада, екіншісі Алтыарықта орналасқан. Машина жасау, металл өндіру және құрылыс материалдарын шығаратын тармақтары қажетті маңызға ие. Жеңіл және азық-түлік өнеркәсібі ауыл шаруашылық тармақтары негізінде пайда болған. Өнеркәсіп кәсіпорындары Ферғана-Марғылан өнеркәсіп ауданы мен Қокан, Кувасай өнеркәсіп тораптарында шоғырланған.

Көлігі. Облыс теміржол және автокөлік жолдарымен жақсы қамтамасыз етілген. Облыстан мақта талшығы мен мақта майы, жібек, жіп-мата, трикотаж тауарлары, кептірілген жеміс, жеміс консервілері, минералдық тыңайтқыш пен цемент жөнелтіледі. Тақта-ағаш, әр түрлі жабдықтар,

тракторлар, мақта шаруашылығы үшін қажетті машиналар, астық, ұн, қант, кең қолданылатын тұтыну тауарлары жеткізіледі.

Қалалары. Облыста 9 қала бар. **Ферғана** – маңызды өнеркәсіп, көлік және мәдениет орталығы. Қала сумен жақсы қамтамасыз етілген, жазы салқындау. Қалада екі ЖЭО жұмыс істейді. Экономикалық ауданның біріккен энергетика жүйесі осы ЖЭО-лар негізінде қалыптасқан. Қалада Ферғана мемлекеттік университет, политехника институты, Ташкент ақпарат технологиялары университеті, Ташкент медицина академиясы мен Өзбекстан мемлекеттік өнер және мәдениет институттарының филиалдары істейді. Жібек шаруашылығының ғылыми-зерттеу институты бар. Мәдениет және саябақтар, субұрқақтар, сая жолдар, салқын алаңдар қалаға өзгеше көрік береді. Ұлы астроном, математик және географ Ахмет әл-Ферғани осы жерде дүниеге келген.

Марғылан жібек (атлас) өндірудің орталығы ретінде ертеден даңқы шыққан қала. Қалада мақта, көн зауыты, жібек өндіретін кәсіпорындар бар. Марғыландықтардың тоқымашылық тәжірибелері жоғары дәрежеде жетілді және кеңейді. Марғылан жібек комбинаты – мемлекеттегі ең ірі тоқымашылық

кәсіпорындардың бірі. Комбинат қазіргі күнде ірі оқу орталығы. Онда Жібек өнеркәсібінің ғылыми-зерттеу институты да қызмет етеді. Атақты құқықтану ғалымы Бурханиддин Марғиони де осы жерде туылған.

Қоқан Ферғана облысының батысында, көлік жолдары үстінде орналасқан. Одан Ташкент, Наманган және Ферғана жақтарға теміржол мен автокөлік жолдары өтеді. Тәуелсіздік жылдарында Қоқанның өнеркәсібі дамып, қала маңызды өнеркәсіп торабына айналды. Қаладағы суперфосфат зауыты мен электр машина жасауы, тоқу машиналарын жасау зауыттары республикадағы ірі кәсіпорындардың бірі болып табылады. Қала ұзақ уақыт Қоқан хандығының астанасы болған. Ол облыстағы негізгі мәдениет орталықтарының бірі.

Қувасай 1954 жылы жұмысшы қалашығының орнында құрылған. Қала маңындағы әктас, мергель, гипс және саз байлықтарының негізінде ол құрылыс материалдарын өндіретін өнеркәсіп орталығына айналды. Бүгінгі таңда цемент, шифер, әк және кірпіш зауыттарынан құралған комбинат жұмыс істейді. Аталмыш комбинат республикада өндірілетін цементтің басым бөлігін береді. Қувасай шыны зауытында кесе, пиала, шайнек, леген және басқа ыдыстарды жасап шығару жылдан-жылға артуда.

Пиштан – қыш-құмыра бұйымдарын жасап шығаратын орталық. Мұндағы қолөнершілік артельдері біріктіріліп, комбинатқа айналдырылған. Қазір комбинатта 20 түрден астам бұйым жасап шығарылады.

1. Картадан Ферғана облысының шекараларын көрсет, оның географиялық орны мен табиғи жағдайына тән ерекшеліктерді айтып бер.
2. Облыс шаруашылығында қайсы тармақ жедел дамуда?
3. Қувасай өнеркәсіп орталығы мен Қоқан өнеркәсіп торабын салыстырып, ең қажетті айырмашылықтарды түсіндіріңдер.

48-сабақ

НАМАНГАН ОБЛЫСЫ

Қосымшадағы 1-кестеден облыс халқының саны мен ауданын анықтап, халқының орташа тығыздығын тап.

Наманган облысы экономикалық ауданның солтүстігінде орналасқан. Облыстың биік тау тізбектерімен қоршалған шығыс бөлігінде ауа райы шамалы жұмсақ. Облыстың батыс бөлігінде жауын аз жауады және өзендер де аз.

Халқы. Облыс халқының табиғи өсу қарқындары тұрғысынан алдыңғы орында тұрады. Соған сәйкес еңбекке жарамдылар саны тез көбейіп отыр.

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: астық, мақташылық, көкөніс, бақ және жүзім шаруашылығы, ет-сүт шаруашылығы, жібек өндіру. **Өнеркәсіптің негізгі тармақтары:** электр энергетикасы, машина жасау, құрылыс материалдары, жеңіл және азық-түлік.

Шаруашылығы. Наманган облысында да қолдан суарылатын **диқаншылық** басым. Облыс аумағында көптеген суару құрылымдары - Солтүстік Ферғана, Ахунбабаев атындағы, Чуст, Чартақ каналдары және басқалар құрылған. Ирригацияның дамуы қолдан суарылатын жерлерді кеңейту және мелиорация жағдайын жақсарту мүмкіндігін береді. Егістік аудандарының негізгі бөлігіне мақта мен бидай егіледі (106-сурет). Пап және Чуст аудандарындағы жайлауларда қой мен ешкі көптеп бағылады. Қара мал барлық диқаншылық аудандарында бағылады. Жайлаулардың жетіспеушілігінен көптеген шаруашылықтар малды жазда тау жайлауларына айдап әкетеді. Жібек шаруашылығы мақта шаруашылығымен қатар дамытылып жатыр.

Өнеркәсібі, негізінен, жеңіл және азық-түлік кәсіпорындары мен машина жасаудан құралған. Өнеркәсіп кәсіпорындарының негізгі бөлігі Наманган өнеркәсіп торабында орналасқан (107-сурет). Теміржол, автокөлік жақсы дамыған. 2018 жылы облыстың әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдету мақсатында Чуст айданы аймағында «Наманган» еркін экономикалық зонасы құрылды.

106-сурет. Өзбекстан Республикасы Наманган облысының салмағы (пайыз, 2017 жыл).

Қалалары. Наманган облыстың әкімшілік, экономикалық және мәдени орталығы. Қала Намангансайдың жағасында орналасқан. Ол облыс өнеркәсібі өнімінің үлкен бөлігін береді. Қалада жібек фабрикасы және костюм маталарының комбинаты, электротехника зауыты, жасанды талшық зауыты, екі мақта тазалау зауыты, май-экстракция мен консерві зауыттары, электр станциялары, қап-қанар үшін қолданылатын бедерлі мата фабрикасы және басқа кәсіпорындар жұмыс істейді. Құрылыс материалдары өнеркәсібіне тиісті кәсіпорындардан үй құру комбинаты, темір-бетон конструкциялар зауыты, кірпіш зауыты және басқалар қызмет атқаруда.

Қалада бірнеше жоғары оқу орындары бар. Наманганды халқымыз «гүлдер қаласы» деп атайды. Қала орталығындағы Машраб атындағы

107-сурет. Наманган облысы.

мәдениет және демалыс саябағы мемлекетіміздегі ең әдемі саябақтың бірі. Қала орталығынан сыртқа нұр сияқты таралған кең және тегіс көшелер қала орталығын мөлтек аудандармен байланыстырады.

Чуст – аудан орталығы. Наманганнан Ташкент және Қоқанға баратын автокөлік жолының үстінде орналасқан. Қалада тігіншілік фабрикасы, қолөнершілік кәсіпорындары, мәдени-тұрмыстық мекемелер бар. Чуст пышақ жасаумен әйгілі. **Попта** техникалық резина мен аяқ киім зауыттары жұмыс істейді. Болашақта зауытта резина дөңгелектерді қайта өңдеу жолға қойылады. **Үшқорған** аудан орталығы. Одан Әндіжан, Наманган және Ташкентке қарай автокөлік жолдары кеткен. Қала маңындағы Нарын өзенінде ГЭС құрылған. Қалада ірі мақта тазалау және май зауыттары бар.

1. Облыстың экономикалық географиялық орнына тән ерекшеліктер нелерден тұрады?
2. Наманган облысының экономикалық карта-сызбасынан пайдаланып, Чуст пен Попты салыстыр және ең маңызды өзгешеліктерін көрсет.
3. Контурлы картадан Наманган облысына тиісті тапсырмаларды орындаңдар.

Экономикалық географиялық орны мен табиғи байлықтары. Бұл экономикалық аудан Самарқанд, Бұхара мен Науаи облыстары аумағынан құралады. Майданының үлкендігі тұрғысынан Төменгі Амудария экономикалық ауданынан кейін тұрады.

Экономикалық ауданның географиялық орнын қалай бағалауға болады?

Майданының негізгі бөлігі жазықтықтан (Қызылқұм шөлінен) тұрады. Ол қаракөлшілік үшін маңызды. Жазықтық орталығында Тамдытау (ең биік шоққысы 922 м), Боғантау, Овминзатау, Құлжұқтау көрініп тұрады. Жазықтықтың шығысында Нұрата, Ақтау, Қаратаулардың батыс бөлігі орналасқан. Бұлар да экономикада белгілі маңызға ие. Зарафшан алқабының төменгі бөліктері суармалы диқаншылық үшін қолайлы.

Экономикалық аудан ауа райы кескін континенталды, жазы ыстық және құрғақ. Өсімдік өсетін дәуір температурасының жиындысы солтүстікте 3000°C-ді, ал оңтүстікте 5000°C-ді құрайды. Жауын өте аз, жылдық жауынның мөлшері 100–300 мм. Қардың қаптамасы жұқалығы жайлау шаруашылығына қолайлы келеді. Шөлде жер асты суларынан шаруашылықта, ал шағын жерлерде көкөніс өсіруде пайдаланылады. Тез-тез гармсель самалы болып, өсімдіктерді қаужыратып кетеді.

Су мәселесін шешу үшін Зарафшан өзенінде Аму-Қаракөл және Аму-Бұхара машина каналдары, ал каналда Төменгімазар су қоймасы іске қосылған. Суды 64 метр биіктіктегі бұл каналдарға күдіретті насостар шығарып береді. Су қоймаға және одан каналдар арқылы Бұхара алқабын суаруға жұмсалады.

Зарафшан экономикалық ауданында әр түрлі минерал байлықтар көп. Атап айтқанда, Газли, Үшқыр, Қарауылбазар, Сортас табиғи газ кендері, Когон маңында мұнай кені, Мұрынтау алтын кені, Ингичка және Зарминтауда сирек кездесетін металдар кені, алтынкүкірт кендері, құрылыс материалдары мен минерал бояу кендері бар. Бұл байлықтар экономикалық ауданда энергетика, түсті металлургия, химия және құрылыс материалдары өнеркәсіптерін дамыту үшін база болып саналады.

Халқы. Экономикалық аудан халқының көбею қарқыны мемлекет халқының орташа өсуіне жақындайды. Халық аймақты бойлап өте ыңғайсыз орналасқан. Әсіресе, шөлді аймақта халық өте сирек.

Қожалық және оның аймақтық құрылуы. Бұл экономикалық ауданда агроөнеркәсіп кешені пайда болуда. Өнеркәсіп көп тармақты.

108-сурет. Қарауылбазардағы мұнайды қайта өңдеу зауыты.

Зарафшан экономикалық ауданының электр энергетикасы, түсті металлургия, мұнайды қайта өңдеу, химия және газ-химия, машина жасау, құрылыс материалдары, жеңіл және азық-түлік сияқты тармақтары жедел дамып келуде.

Қарауылбазар қаласында жылына 5 млн тонна мұнайды қайта өңдейтін кәсіпорынның іске қосылуы ауданда экономиканың жаңа экономикалық саласын жүзеге асыруда (108-сурет). Кәсіпорын мемлекетіміз мұнай өнімдеріне болған талаптың жартысын қанағаттандыра алады.

Экономикалық аудан өндіріліп жатқан электр энергия мөлшеріне сәйкес Ташкент және Мырзашөл экономикалық аудандарынан кейін үшінші орында тұрады. Электр қуаты, негізінен, Науаи ЖЭС-інен алынууда, ЖЭС табиғи газбен істейді. Газ өнеркәсібі бойынша аудан жақын жылдарға дейін Өзбекстанда алдыңғы қатарлы орында еді. Қашқадариядағы Шортан газ кені іске қосылғаннан кейін, екінші орынға түсіп қалды. Химия өнеркәсібі табиғи газ және басқа минерал шикізатқа таянады. Зарафшан аймақтық өндіру кешенінің негізгі тармақтарының бірі жеңіл өнеркәсіп болып табылады.

Ауыл шаруашылығы мақташылық және қаракөлшіліктен тұрады. Өлкеміздегі жайлаулардың жартысынан көбі осы ауданда. Жайлаулардың өнімділігін асыру үшін фитомелиоративтік ұсыныстар даярлайтын 6 орман шаруашылығы және 1 орман-мелиорация станциясы істейді. Өзбекстандағы қаракөл қойларының және түйелерінің жартысынан көбі осы экономикалық ауданда бағылады.

1. Экономикалық ауданның экономикалық географиялық орнына сай қандай ерекшеліктер қожалықтың жетілуінде жақсы рөл атқарады?
2. 8-сынып оқу атласынан пайдаланып экономикалық ауданда суармалы диқаншылық ететін жерлерді анықтаңдар.
3. Төмендегі белгілер нені білдіруін оқу атласынан анықтаңдар:

50-сабақ

САМАРҚАНТ ОБЛЫСЫ

Қосымшадағы 1-кестеден Самарқант облысы халқының саны мен ауданын анықта.

Экономикалық географиялық орны мен табиғи байлықтары. Бұл аудан Өзбекстанның орталық бөлігінде орналасқан. Халық саны және жалпы өнеркәсіп өнімі бойынша Самарқант облысы мемлекетімізде жетекші орындардың бірінде тұрады (оқу атласынан аталмыш ауданның шекараларын анықтаңдар). Табиғи-географиялық орнына қарай Зарафшан алқабының орта бөлігіне тура келеді, үш жақтан Нұрата, Түркістан және Зарафшан тау тізбектерімен қоршалған. Тау тізбектері солтүстіктен есетін суық ауаны біршама тосады. Жауын көбірек (250-800 мм) жауады. Сортаң жерлер дерлік жоқ. Шөлді және шөпті-аллювиалды топырақты жерлер үлкен ауданды құрайды.

109-сурет. Самарқант облысы.

Аудан аумағынан ағып өтетін **Зарафшан өзені** суды мұз және қарлардан алады. Соған қарай Зарафшан өзені суаруға қажеттілік күшті болған жаз айларында толып ағады. Судан одан да тиімді пайдалануды көздеп өзеннің орта ағысында Каттақорған су қоймасы құрылған. Сонымен бірге Ескі Анхор каналы арқылы Зарафшан суы (Дарғом каналынан) Қашқадария облысына ағызылып жатыр. Дегенмен, судан қожалықта толығымен пайдалану бойынша Орталық Азияның бірде-бір өзені Зарафшанмен теңесе алмайды. Оның 90 пайыз суы суаруға жұмсалады.

Адырлар жартылай жыртылған, оған астық егіледі. Тауларда жауынның көптігінен шалғындықтар да көп. Мал жазда сол жерлерде бағылады. Өсімдіктердің өсу кезеңі шөл мен адырда бір уақытқа тура келмейтіндіктен қаракөл қойларын жыл бойы жайлауда бағуға болады. Ауданның табиғи жағдайы жеміс ағаштарын өсіру үшін де қолайлы. Бұл жерде тәтті шие, өрік, шабдалы ерте піседі.

Облыста минерал байлықтар да көп. Бұл жерде **сирек кездесетін металдар, құрылыс материалдары** (мәрмәр, әк, гранит, мергель, графит), **минералды бояулар, асбест кендері табылған** (109-сурет). Демек, облыстың өркендеуінде оның табиғи және экономикалық географиялық орнындағы қолайлықтар қатары табиғи жағдайы мен байлықтары да бірталай мүмкіндіктер тудырады.

Халқы. Облыс халқының 3/5 бөлігі қыстақта жасайды. Бүкіл халық санында еңбекке жарамды адамдардың салмағы мемлекеттегі орташа көрсеткіштен аз болса да, бірақ жұмысшы күштері экономиканы өркендетуге жеткілікті. Табиғи жағдайы мен шаруашылығындағы өзгешеліктерге сәйкес халықтың орналасуында да айырмашылық жеке көзге түседі. Адамның қызмет етуіне ең қолайлы Зарафшан алқабында халық өте тығыз жасайды. Бұл жерлерде әрбір шаршы км-ге 250 және одан астам адам тура келеді. Адырларда және тауларда әрбір шаршы км-ге 15-20 адам тура келеді.

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: астық, мақташылық, бақ шаруашылығы, жүзім шаруашылығы, ет-сүт шаруашылығы, қаракөлшілік, жібек өндіру. **Өнеркәсіптің негізгі тармақтары:** түсті металлургия, машина жасау, жеңіл және азық-түлік.

Шаруашылығы. Самарқанд облысының аумағында халық ежелден қолдан суармалы диқаншылықпен шұғылданып келген. Диқаншылықпен қатар сауда мен қолөнершілік те өркендеген.

110-сурет. Өзбекстан Республикасында Самарқант облысының салмағы (пайыз, 2017 жыл).

Облыста өнеркәсіп жетекші орында. Ауыр өнеркәсіп тармақтарынан машина жасау және металл өндіру, химия тез дамып отыр. Самарқант қаласында 1999 жылы жүк тасымалдайтын және саяхатшыларға қызмет көрсететін 4 түрдегі машиналарды жасайтын «SamKochavto» зауыты жұмыс бастаған еді. Қазірде бұл зауыт «SamAvto» деп аталады. Самарқанттағы **«СамАвто» зауытында** «Isuzu» маркалы микроавтобустар және жүк автокөліктері жасап шығарылуда.

Жеңіл өнеркәсіптің 50-ге жуық кәсіпорны жұмыс істейді. Азық-түлік өнеркәсібі жергілікті шикізаттардан консерві және шарап, өсімдік майы, темекі, сүт және ет, кондитер өнімдерін шығарады.

Самарқант аймақтық-өндірістік кешенінде **ауыл шаруашылығы** айрықша орынға ие (110-сурет). Диканшылық ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің 75 пайызын береді.

Диканшылықтың жетекші тармағы бұл ауданда да мақташылық және бидай өсіру болып табылады. Басқа техникалық егіндерден темекі, күнжіт, зығыр және сапсар (махсар) өсіріледі. Үргіт ауданы темекі егуге маманданған. Қолдан суарылмайтын жерлерде бидай мен арпа егіледі. Бақ және жүзім шаруашылығы жоғары өркендеген. Қала айналасындағы шаруашылықтарда, халықтың өз жерлерінде көптеп әр түрлі көкөніс пен бақша егіндері өсіріледі.

Бұл облыста жеміс бақтары мен жүзімдіктер көп. Мал шаруашылығы агроөндіріс кешенінің маңызды құрамдық бөлігі саналады. Ірі қараның саны жағынан облыс мемлекетте бірінші орынды алады, ал қаракөл жағынан үшінші орында тұрады. Бұл жерде қаракөл шаруашылығын дамыту шараларын зерттейтін ғылыми-зерттеу институты бар.

Көлігі. Самарқант облысының аумағынан екі теміржол өтеді. Ташкент-Түрікменбасы, Ташкент-Душанбе теміржолында негізінен транзит жүктер тасымалданады. Облыста автокөлік жолдары көп, олар арқылы теміржолға және басқа облыстарға жүк тасымалданады. Әуе көлігі мемлекеттің барша ірі қалаларын мен шет мемлекеттерді байланыстырады. Құбыр көлігі мен электр берілу жолдары көп тармақты. Ресейге мақта талшығы, мақта майы, жеміс, жүзім, мейіз және қаракөл терілері жіберіледі.

Минералды тыңайтқыш, темекі, шай, аяқ киім, жібек және басқа тұтыну тауарлары барлық көрші облыстарға және Орталық Азия мемлекеттеріне де шығарылады. Облыс негізінен ағаш-тақта, астық, шекер-қант, машиналар, көмір, мұнай, мұнай өнімдері мен кең қолданылатын тұтыну тауарларын алады.

Облыста Самарқант, Каттақорған өнеркәсіп тораптары құрылған.

Қалалары. Самарқант Зарафшан өзенінің орта бөлігінде орналасқан.

Самарқант дүниедегі ең көне қалалардың бірі болып саналады. Археологиялық зерттеулер нәтижесінде қаланың жасы 2750-де екендігі анықталған.

XIV-XV ғасырларда Мауароуннахрдың ғылыми дүниетаным орталығы болған. Географиялық орнының қолайлығынан Самарқант орта ғасырларда Орталық Азияның маңызды сауда орталықтарының біріне айналған. Үндістан, Иран және Шығыс Еуропа мемлекеттерімен жүргізілген сауда байланыстары қаланың экономикалық және мәдени тұрғыдан өркендеуіне ықпалын тигізді. Сол дәуірлерде-ақ зергерлік бұйымдары, қыш-құмыра бояулары, жібек және жіп-маталарды өндіру мен кесте тігу жақсы дамыды. Қағаз бен доғабалар шығаруды самарқанттықтар бұдан мың жыл бұрын кең жолға қойған еді.

Өмір Темір мен темурилер дәуірінде (XV-XVII ғасырларда) Самарқантта сәулетті мешіт, медресе, кесене және сарайлар құрылды. Олар Үндістан, Мысыр, көне Греция мен Рим сәулеткерлігінің құнды ескерткіштерінің қатарында дүниежүзілік маңызға ие. Орта ғасырдың ақын және ғалымдары Самарқантты «әлемнің нұр шашқан нүктесі» деп мадақтаған.

1924-1930 жылдары Самарқант қаласы Өзбекстанның астанасы болған. Қазірде де Самарқант мемлекеттің ірі өнеркәсіп торабы, мәдениет орталықтарының бірі ретінде аса маңызды.

Самарқант пен Жамбай, Жұма және басқа қалашықтар өндіріс бойынша өзара байланысты. Қала ауыл шаруашылығы дамыған аймақ орталығында орналасқандықтан онда ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдейтін үлкен кәсіпорындар көп.

1999 жылы Самарқанттан солтүстіктегі Шелек қаласы маңында ұлы құқықтанушы ғалым имам әл-Бұхариге арналған сәулеткерлік кешен орнатылды (111-сурет).

111-сурет. Имам әл-Бұхари кесенесі.

Самарканд – мемлекеттегі ғылымның ірі орталығы. Қалада Самарканд мемлекеттік университеті, Халықаралық туриз университеті, медицина, құрылыс-архитектура, шет тілдері, экономика және сервис, ветеринария медицинасы институттары, Ташкент ақпарат технологиялары университеті Самарканд филиалы қызмет етуде. Қаланың тарихы Рудаки, Науаи, Қожа Ахрар, Бабыр, Жәми, Ұлықбек, Ахмет Даниш, Әбу Лайс Самарканди секілді ғалымдар, жазушылар, ойшылдардың есімдерімен байланысты. Қала шаруашылығының өркендеуімен халқы да тез көбейіп отыр.

Каттақорған облыста Самаркандтан кейінгі екінші орындағы өнеркәсіп торабы мен мәдениет орталығы болып табылады. Қала маңынан Самарканд-Бұхара темір жолы өтеді. Қалада Каттақорған мақта тазалайтын машина жасау зауыты, мотор жөндеу, мақта және кірпіш зауыттары, жергілікті өнеркәсіптік кәсіпорындары бар. Май еріту және ет комбинаттары және жылына 2 миллион шөже ашатын бройлер фабрикасы азық-түлік өнеркәсібінің республикадағы ірі кәсіпорындары болып саналады. Май еріту комбинаты – мемлекеттегі ең ірі кәсіпорындардың бірі. Өнеркәсіп кәсіпорындарын үлкен ЖЭО электр энергиямен қамтамасыз етеді.

Үргім Самаркандтан шамамен 50 км оңтүстік шығыста, Қашқадария облысы шекарасында орналасқан қала. Үргіте бірнеше кілем фабрикалары, темекі-фермент және шифер зауыттары істейді. Самарканд облысының ең ірі шығыс базары осы қалада орналасқан.

1. Самарканд облысы ауыл шаруашылығында қайсы тармақтардың салмағы үлкен, мұның себебін түсіндіріңдер.
2. Облыс өнеркәсібімен ауыл шаруашылығының өндіру байланыстарын түсіндіріңдер.
3. Самарканд қаласының ірі ғылым, мәдени орталық екендігін сипаттап беріңдер.
4. Контурлы картада Самарканд облысына тиісті тапсырмаларды орындаңдар.

НАУАИ ОБЛЫСЫ

Бұл облыс мемлекетіміздің ең кенже облысы. Ол Бұхара және Самарканд облыстары аймағынан құралған. Науаи облысы мемлекетіміз облыстарының ішінде ауданының үлкендігі жағынан бірінші орында тұрса да, халық саны бойынша соңғы орында тұрады (112-сурет). Облыстың өсімдік (жайлау) байлығы қаракөл шаруашылығында үлкен маңызға ие.

Халқы аймақ бойлап орналасуы біркелкі емес. Тамды, Үшқұдық, Кенимех

аудандарында халық өте сирек. Өнеркәсіптің жедел қарқынмен дамуы қала халқын тез көбейтіп отыр. Облыста жаңа қала мен қалашықтар бой көтеруде. .

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: астық, мақташылық, қаракөлшілік, қой шаруашылығы. **Өнеркәсіптің негізгі тармақтары:** электр энергетика, түсті металлургия, химия, құрылыс материалдары өнеркәсібі.

Шөл шаруашылығы саласында бұл облыс мемлекетте жетекші орында. Қызылқұм шөлінде қаракөлге мамандандырылған ірі шаруашылықтар құрылған. Бұл салада Тамды ауданы жеке ерекшеленіп тұрады, ауданда көптеген қаракөл шаруашылықтары бар. Жайлауларды сумен қамтамасыз ету, өнімділігін арттыру үшін фитомелиоративтік жұмыстар жүргізілуде.

Өнеркәсіптің дамуы су байлықтарына байланысты. Өркендеп жатқан химия өнеркәсіп тармақтары, соның ішінде химия өнеркәсібі және басқа суды көп талап етеді. Облыстың химия өнеркәсібі табиғи газ бен басқа минералдық шикізатқа сүйеніп, тез дамуда. Химия өнеркәсібінің орталығы Науаи қаласындағы химия комбинаты (113-сурет).

Мемлекетімізде даярланып жатқан цемент өнімінің негізгі бөлігі Науаи цемент зауытында шығарылады. Зауыт жақын уақыттарға дейін шлак, металл жаңқасы, клинкер секілді цемент шикізаттарын бұрынғы Одақ республикаларынан үлкен қаржыларды жұмсап әкелетін. Шикізаттың қымбаттылығы цемент өндіруді көбейту және сапасын арттыруға тосқауылдық жасайтын. Геологтардың зерттеулері нәтижесінде Мәлікшөл жазықтықтарында зауыттың қасынан туф кені табылды. Туф ең жақсы шлактан да, сирек кездесетін қоспа-клинкерден де қалыспайтын цемент шикізаты болып табылады. Кен қоры үлкен болып, жылына 2-3 млн тонна туф қазып алынғанда да, 45-50 жылға жетуі анықталды.

Облыс электр энергиясын өндіру бойынша мемлекетте жетекші орындардың бірін иелейді (114-сурет). Электр энергияның негізгі бөлігін Науаи ЖЭС-і береді. Мемлекетіміздегі өндіріс

112-сурет. Өзбекстан Республикасында Науаи облысының салмағы (пайыз, 2017 жыл).

113-сурет. Науаи облысы.

кәсіпорындарын модернизациялау және жаңарту, заманауи инновацияларға негізделген және жоғары тиімді технологияларды енгізу жедел жүзеге асырылуда. Онда жүзеге асыруда керекті жеңілдіктерге ие арнаулы индустриалдық зоналар құрылуда. Атап айтсақ, «Науаи» еркін индустриалды-экономикалық зонасы құрылғаннан бері оның аймағында 19 инвестиция жобасы бойынша өндіріс кәсіпорындары іске қосылды. Олардың қатарында, жоғары технологиялар негізінде телевизорлар үшін тіреуіш- құрылғылар, электр энергияны электр есептеуіштер, жоғары кернеуге төзімді кабельдер, ЖЭС-тер үшін жылу қазандары, мобильдік және стационарлық телефон аппараттары, дайын дәрі-дәрмектер және басқа түрдегі өнімдерді өндіру қолға алынды.

Әлеуметтік салалар. Облыста екі жоғары оқу орны – Науаи мемлекеттік педагогика институты және Науаи мемлекеттік тау-кен институты қызмет етеді. 380-ге жуық жалпы білім беретін мектептерінің 120-сы Қызылқұмның

114-сурет. Өнеркәсіп өндірудің тармақ құрамы (2017 жыл).

шөлді аймақтарында орналасқан. Облыстың аймағында көптеген тарихи ескерткіштер бар. Олардың қатарына көне Кермене, Рабат Мәлік, Нұратадағы Тасмешіт тарихи ескерткіштерін, Чилустун, Көккүмбез, Қасымшайх кесенелерін кіргізуге болады.

Қалалары. Науаи - тез өркендеп келе жатқан жас өнеркәсіптік қала (халықтың елдімекендері тақырыбынан қала халқының санын анықтаңдар). Ол – облыстың әкімшілік орталығы. Зарафшан өзенінің жақындығы, ірі ауыл шаруашылығы аймағының орталығында орналасқандығы, көлікпен жақсы қамтамасыз етілгендігі қаланың жылдам өсу алғышарты болды. Қала 1960 жылдарда бірегей бас жоспар негізінде жылы ауа райы және ұлттық дәстүрлерді ескеріп құрылды. Қала көгалдандырылған.

Науаида мемлекеттегі ірі ЖЭС, электр-химия комбинаты, цемент зауыты, кен-металлургия комбинаты бар. Қала өнеркәсіп және көлік торабы, маңызды мәдениет орталығы болып табылады.

Зарафшан қаласы Мұрынтау кен қазып алу өнеркәсібі базасында 1972 жылы құрылды. Қалада түсті металлургия, сондай-ақ жеңіл, азық-түлік өнеркәсіп тармақтары дамыған.

1. Облыстың географиялық орны мен табиғи жағдайы шаруашылық үшін қандай мүмкіндіктер жасайды?
2. Облыс халқы мен жұмысшы күштерінің көлемі мен орналасуы бойынша Самарқант облысымен салыстыр.
3. Облыстан қандай өнімдер жөнелтіліп, қандай өнімдер жеткізілуін география дәптеріңе жазып, оқытушыңа көрсет.

Қосымшадағы 1-кестеден облыс халқының саны мен ауданын анықтап, халқының орташа тығыздығын тап.

Облыс ауданы мемлекет ауданының 9,0 халқының 5,7 пайызын құрайды (115-сурет). Облыстың кей аймақтарында жерасты суларының жер бетіне жақындығы, жауынның аздығы, шөлде құмның көшуі сияқты аянышты жағдайлар жер қорынан пайдалануда артықша еңбек пен қаражатты талап етеді. Анықталған табиғи газ қорлары өте көп. Бұдан тыс, мұнай, құрылыс материалдары, тұз және басқа пайдалы қазба байлықтары табылған.

Тарихи ескерткіштер. Тәуелсіздік жылдарында Бұхараның сәулеткерлік ескерткіштері тағы да көз тартатын қалпына келтірілді. БҰҰ-ның ғылым және мәдениет жұмыстары бойынша ұйымы ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мәдени мұрасы тізіміне енгізілген және мемлекет қорғауына алынған тарихи ескерткіштердің дерлік жартысы Бұхара облысында болып табылады.

Ауыл шаруашылығы. Егін аудандарының құрамында мақта мен бидай негізгі орынды алады. Облыста жем-шөп алынатын егіндер де көп егіледі. Бұл жерде көктемнің ерте келуі және жылы болуынан өрік, шабдалы, тау шиесі кең таралған. Соңғы 20 жыл ішінде экономикада, соның ішінде, өнеркәсіп салаларының дамуында түпкілікті өзгерістер жүзеге асырылды. Егер облыста 90-жылдардың басында небары бірнеше республика дәрежесінде маңызы бар кәсіпорындар жұмыс істеген болса, қазір олардың саны 100-ден асты. Өткен жылдар барысында, жалпы өнеркәсіп тармағында 27 жаңа түрдегі өнеркәсіп өнімдері өндірілуі қолға алынды.

Тәуелсіздік жылдарында жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде Қандым, Аққұм және Порсонкөл аймақтарындағы мұнай мен табиғи газдың үлкен қорлары ашылды (116-сурет). Сол кендердегі энергетика шикізатын қайта өңдеу үшін 1997 жылы Қарауылбазар қаласында ірі мұнайды қайта өңдеу зауыты іске қосылды. Мемлекет үшін стратегиялық маңызы бар бұл

115-сурет. Өзбекстан Республикасында Бұхара облысының салмағы (пайыз, 2017 жыл).

кәсіпорын Бұхара–Хиуа мұнай-газды аймақтың шикізатын қайта өңдеумен қатар облыс халқын жұмыспен қамтамасыз ету барысында негізгі дереккөздерінің бірі міндетін де өтеп жатыр.

Облыстың көлік жағдайы едәуір жақсарды. «Afrosiyob» жүрдек пойызының жұмыс бастауымен астанадан Бұхара қаласына дейін теміржол арқылы дерлік 4 сағатта жетіп алу мүмкіндігі жаратылды.

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: астық, мақташылық, көкөніс, қой шаруашылығы. **Өнеркәсіптің негізгі тармақтары:** жанармай (мұнай және газ), химия және мұнай-химия, құрылыс материалдары, жеңіл, азық-түлік.

Жүзеге асырылған осы сияқты үлкен жұмыстардың нәтижесінде Бұхара Өзбекстанның маңызды әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяхатшылар орталықтарының біріне айналып баруда. Ал бұл аймақты кешенді дамыту арқылы әр түрлі тармақтардың, әсіресе, қызмет атқару салаларын күшейтіп, халықты жұмыспен қамтамасыз ету үшін мүмкіндік жаратуда.

117-сурет. Бұхараның ескі қала бөлігі.

Бұхара қаласы көнелігі және бұрын астана болғандығымен Самарқандқа ұқсайды (117-сурет). Қала ерте замандардан бері зер тігушілік, жібек тоқу, зергерлік, мыскерлік, оймакерлік пен ағашқа нақыш салу өнерлерімен әлемге әйгілі болған.

Қалада оннан астам шет мемлекеттермен ынтымақтастықта құрылған бірлескен кәсіпорындар қызмет атқарады. Атап айтқанда, «Bux-Tel» (Израиль) майонез, «Omega-Sitora» (Греция) тері бұйымдары, «Gufik-Avisenna» (Үндістан) дәрі-дәрмек, «Marmar» (АҚШ) құрылыс материалдарын шығарады. Қалада 1996 жылдан бастап Корея Республикасында шығарылған телефон станциясы іске қосылды.

Қалада Бұхара мемлекеттік университеті, инженерлік-технологиялық институты, медицина институты, Ташкент ирригация және мелиорация институтының Бұхара филиалы бар.

Көне сәулеткерлік дәстүрлерін заманауи үлгілермен үйлестіріп одан әрі дамыту мақсатында 2010 жылы 107 гектар ауданды алып жатқан «Бұхараның мәдени орталығы» кешені құрылды. Бұл кешен – 700 орынды облыстық сазды драма театры, 2000 көрерменге арналған амфитеатр мен «Көне және мәңгілік Бұхара» монументін өз ішіне қамтиды. Кешеннің орталығындағы 18 метрлі монумент сол жердің ғылыми-мәдени және тарихи-фәлсафалық мұрасын өзінде көрсетеді.

Когон – теміржол станциясы ретінде құрылған қалашық. Теміржол Душанбеге жетіп баруы және Когон–Бұхара теміржолы құрылған соң, Когон көлік торабына айналды. Қазір қалада 15-ке жуық өнеркәсіп кәсіпорны жұмыс істейді.

Газ кенінің негізінде **Газли** қаласы құрылды. Газлиге Науайдан электр қуаты және Әмудариядан құбыр арқылы су жеткізілген. Газли орналасқан аймақтың ауа райы шұғыл континенталды, жиі-жиі күшті жел соғып, шаң көтеріледі, кей кездерде құм көшеді.

1. Облыстың географиялық орны мен табиғи жағдайы шаруашылығы үшін қандай мүмкіндіктер жасайды?
2. Қолөнершіліктің қандай түрі қайсы аудандарда дамыған?
3. Облыстың ауыл шаруашылығында қандай өзгерістер болды? Себебін түсіндір.
4. Ауданыңды облыс орталығымен байланыстыратын ең қысқа жолды анықта.

53-сабақ

ОЎТЎСТИК ЭКОНОМИКАЛЫҚ АУДАН

Оқулық қосымшасындағы 1-кестеден ауданның халық саны мен ауданын анықта.

Экономикалық географиялық орны мен табиғи байлықтары. Оңтүстік экономикалық аудан мемлекетіміздің оңтүстік бөлігінде орналасқан болып, Қашқадария мен Сұрхандария облыстарынан құралған.

Аудан үш мемлекет – Ауғанстан, Түрікменстан және Тәжікстанмен, солтүстікте Зарафшан экономикалық ауданымен шекараланады. Ауданы дерлік Өзбекстан жер ауданының 1/10 бөлігіне тең болып, бұл аймақта мемлекет халқының әр жетеуінің бірі жасайды. Экономикалық аудан мемлекетіміздің оңтүстік қақпасы болып саналады. Әмударияда құрылған автомобиль және теміржол көпірі ауданның экономикалық географиялық орнын халықаралық деңгейге көтерген (118-сурет). Өзбекстанға қарағанда солтүстікте орналасқан кейбір мемлекеттер Ауғанстанмен сауда-экономикалық байланыстарын сол көпір арқылы жүзеге асырады.

Экономикалық ауданда шөл және тау жайлауларын меңгеруімен табиғи жайлауларбарған сайын қысқарып баруда. Мұнан қаракөлшілік зиян көрмеуі үшін шөлдерде фитомелиоративтік шаралар қарастырылуда.

Экономикалық ауданда жанармай-энергетика байлықтары өте көп. Шортан газы Сырдария ЖЭС-ін, Ангрен ЖЭС-ті де жанармаймен қамтамасыз етеді. Мүбәрак газ кендері бүкіл мемлекетке және шет мемлекеттерге жанармай жеткізіп беруде. Бірнеше мұнай, жанатын сланец кендері анықталған. Ас тұзы, мәрмәр, әк тас, гипс қорлары химия және құрылыс материалдары өнеркәсібі үшін үлкен болашақтарды ашады.

Халқы. Экономикалық аудан бойлап халық өте ыңғайсыз орналасқан. Суарып диқаншылық ететін аудандарда халық тығыз (әрбір кв.км-ге 100-250 адам), тау, шөл, шала шөлдерде халық сирек. Қалалар кеңеюде, жаңа қалашықтар пайда болуда.

Шаруашылығы және оның аймақтық

118-сурет. Өзбекстанды Ауғанстанмен байланыстырып тұратын көпір.

құрылуы. Экономикалық аудан ауыл шаруашылығында мал шаруашылығы жеке орынға ие. Қаракөл өсіру бойынша аудан мемлекетте жетекші орындардың бірінде тұрады. Кең жайлаулар, жүгері және жоңышқа өсіру, өнеркәсіп қалдықтарынан пайдалану мал шаруашылығы жетілуіне мүмкіндік береді. Ет пен май үшін бағылатын дүмді қойлар мен ешкілер тау және тау алды жайлауларда бағылады. Тау етектерінде және құрғақ жазықтарда жұмсақ, ұзын жүнді қой мен ешкілер бағылады.

Экономикалық ауданды құрған екі облыста өнеркәсіптің жағдайы бір-бірінен қатаң ерекшеленеді. Қашқадария облысында негізінен қазып алатын өнеркәсіптің есебінен өнеркәсіп жоғары дамыған болса, Сұрхандария облысының өнеркәсібін мемлекет өнеркәсібіндегі үлесі дерлік жоқ.

Қашқадариядағы Талимаржан ЖЭС «Muborakgaz» сияқты ірі кәсіпорындар тек қана экономикалық ауданның емес, бәлкім мемлекетіміз экономикасының мақтанышы саналады. АҚШ және Жапония компанияларының қатысуында құрылған, 600 атмосфера қысымымен істейтін, бір тәулікте 4,2 млн куб м газ өндіретін Көкдомалақ компрессор станциясы, стратегиялық маңызға ие «Sho‘rtangaz» кешені де солардың қатарынан.

Көлігі. Экономикалық ауданда көліктің барша түрлері бар. Соңғы кездерде аудандағы әр екі облыстың әлеуметтік-экономикалық өркендеуін жеделдету, жүк тасудың көлікпен қамтамасыз етілуін жақсарту мақсатында «Тошғузар–Байсын–Құмқорғон» жаңа теміржолы іске қосылды. Бұл теміржол Байсын ауданы арқылы экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан аз дамыған аудан қыстақтарына өнеркәсіптің кіріп келуіне, жерүсті және жерасты байлықтарынан кең пайдалануға, таза таудың ауасында емдеу мекемелері, туристік базалар, демалу үйлерін құруға үлкен мүмкіндік жаратады. Ең маңыздысы жаңа заманауи әлеуметтік-экономикалық нысандар құрылысы, жаңа жұмыс орындарының ашылуы, кәсіпкерліктің дамуы үшін кең жол ашылды. Нәтижеде экономикалық ауданда жүк тасымалдау көлемі кескін көбейді, жергілікті шикізаттарды қайта өңдеу негізінде 100-ден астам жаңа кәсіпорындар іске қосылды, он мыңдаған халық жұмыспен қамтамасыз етілді.

1. Экономикалық ауданның географиялық орнындағы өзіне тән ерекшеліктері нелерде көрініс табады?
2. Аудан халқының саны мен жұмысшы күшінің көлемін Зарафшан экономикалық ауданына салыстырыңдар.
3. Термізден Ташкентке бару үшін қайсы облыстардан өтіледі?

ҚАШҚАДАРИЯ ОБЛЫСЫ

Қашқадария облысы мемлекет аумағының 6,4 пайызын алып жатыр (119-сурет). Ол жерде Өзбекстан халқының дерлік 9,6 пайызы жасайды. Республикамыздағы негізгі мұнай және газ кендері осы аймақта орналасқан. Қашқадария жанармай өнеркәсібінің жалпы өнім көлемі бойынша мемлекетте 1-орында тұрады. Сондай-ақ республикада өндірілетін электр энергияның 1/10 бөлігін, жеңіл өнеркәсіп өнімдерінің 7 пайыздан астамын береді. Табиғи жағдайының қолайлығынан егін аудандары үлкен. Облыстың жалпы егін ауданы, оның ішінде, бидай мен мақта өсірілетін аудандары бойынша республикада бірінші орында тұрады.

Экономикалық географиялық орны мен табиғи байлықтары. Бұл облыста жылдық орташа температура Өзбекстанның басқа жерлерінен біршама жоғары. Облыста 1 млн. гектарға жуық суаруға жарамды жер бар, бірақ су тапшы. Судан өте тиімді пайдаланғанда да көп жерлерге су жетіп бармайды. Сондықтан көп жерлерге ерте көктемгі дәнді егіндер егіледі. Қашқадария алқабы Қашқадария мен оның сол жағындағы тармақтары - Ақсу, Танхаздария, Яккабақ және Ғузар дария суымен суарылады. Алқапта Шымқорған су қоймасы құрылып, Қашқадарияның орта және төменгі ағымында судың жұмсалудың тәртіпке салынуы және Ескі Анхар каналы арқылы Зарафшаннан судың жеткізілуі нәтижесінде суармалы жерлердің ауданы едәуір кеңейді (оқу атласынан қара).

Топырақ пен ауа райының жағдайы жіңішке талшықты мақта, көкөніс, картоп пен жемістер өсіруге қолайлы. Бірақ Ғузар дарияның суы аз, тек көктемде (сәуірде) толып ағады. Оның ағысын реттеу мақсатымен Пачкамар су қоймасы құрылған. Сондай-ақ алқапта Хисарак су қоймасы бар, дерлік 1 млн. гектар алаңды суаратын Әмү-Қаршы машина каналы құрылған. Бұл каналдың жолында 1,5 миллиард текше метр су сиятын Талимаржан су қоймасы, күшті насос станциялары құрылды. Насостар суды 132 метр жоғарыға шығарып береді.

119-сурет. Өзбекстан Республикасында Қашқадария облысының салмағы (пайыз, 2017 жыл).

120-сурет. Тәтті жемістер саудасы.

Халқы. Табиғи, тарихи және экономикалық жағдайлар қала мен қыстақтардың көлеміне, халқының тығыздығы мен шаруашылығының атқарушылық сипатына қатты әсер еткен. Елді мекендері өзен жағалап орналасқан. Төрт-бес отбасынан құралған қыстақтар аймақта шашылып жатыр. Жакынға дейін үйлер терек, шырша және қарағай, тас, топырақ және сабан секілді жергілікті шикізаттардан құрылатын. Жаңа жерлерді игеру барысында абат ауылдар мен қалашықтар бой көтерген.

Қаршы шөлді аймағында мамандандырылған мақташылық, бақ шаруашылығы (120-сурет), мал шаруашылығы қожалықтары құрылған. Мақта өсіру кешені жетілген ауданға айналды. Облыс ауыл шаруашылығында суарылмайтын дән шаруашылығы, жайлау шаруашылығы, әсіресе, қаракөлшілік үлкен салмаққа ие. Облыс бидай өсіру бойынша алдыңғы абыройын тіктеуде. Жібек шаруашылығы, бақ шаруашылығы және көкөніс мамандығы қожалықтарының қосымша тармақтары болып табылады.

Мақта негізінен Кітап-Шахрисабз жері мен Қаршы алқабында егіледі. Күзгі дән егіндері жаздағы ыстық күндер басталмастан пісіп жетіледі. Табиғи жағдай анар және дәнді мәуе ағаштары үшін де қолайлы. Қаршы жүзімі, әсіресе, оның «маска» сұрыбы шырындығымен әйгілі. Алма, алмұрт, әнжір, анар сияқты жылулықты сүйетін мәуелі ағаштар да өсіріледі. Бақтар, көкөніс пен дала егін алаңдары да негізінен Кітап-Шахрисабз жерінде болып, олардан сол жердің өзінде шарап, жеміс-көкөніс консервілері шығарылады.

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: астық, мақташылық, бақ шаруашылығы, жүзім шаруашылығы, ет-сүт шаруашылығы, қой шаруашылығы, жібек өндіру.

Өнеркәсібі. Қашқадария – мемлекеттің мұнай және газ өнеркәсібінің тірегі саналады. Қаршы шөлінің оңтүстік-батыс бөлігінде сутегі сульфатынан газ бөліп алатын үлкен газ өнеркәсібінің орталығы орналасқан.

Қашқадария облысында 150-ге жуық өнеркәсіп кәсіпорны жұмыс істейді. Олардың негізгі бөлігі мұнай мен газ, мақта тазалау, құрылыс, жеңіл және азық-түлік өнеркәсібіне маманданған.

Өнеркәсіптің негізгі тармақтары: жанармай (мұнай мен газ), химия және газ-химия, электр энергетика, жеңіл және азық-түлік.

Ірі өнеркәсіп кәсіпорындары Қаршы, Шахрисабз қалаларында және кейбір ірі қыстақ пен қалашықтарда орналасқан (121-сурет). Жергілікті өнеркәсіп палас, тақия, тәттілік өнімдері секілді ұлттық қолөнершілік өнімдерін шығарады. Алқапта мұнай, газ, тұз сияқты пайдалы қазбалар негізінде жанармай-энергетика кешені қалыптасып келеді. Өнеркәсіп өнімдерін өндірудің тармақтары құрамында жанармай өнімдері үлкен бөлікті құрайды (122-сурет).

Облыста жаңа мұнай және газ кендерінің іске қосылуы, «Ташгузар-Байсын-Құмқорған» теміржолының іске қосылуы нәтижесінде шөлдерде, адырларда да өнеркәсіп орындары бой түзеуде. Атап айтқанда, Диканабадта жылына 200 мың тонна калий тыңайтқыш беретін зауыт құрылды. Таяу болашақта зауыт өнімінің дерлік жартысы экспортқа шығарыла бастайды.

121-сурет. Қашқадария облысы.

	ТАБИҒИ ГАЗ млрд – 36,2		ЖИП ОРАМЫ мың тонна – 18,0		ҚҰРЫЛЫС КІРПІШТЕРІ мың дана – 116,4
	ӨСІМДІК МАЙЫ мың тонна – 29,5		СҰЙЫЛТЫРЫЛҒАН ПРОПАН ЖӘНЕ БУТАН мың тонна – 607,1		ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯ млрд кВт сағат – 13,0
	ҮН мың тонна – 471,9				

122-сурет. Өнеркәсіп өнімдерін өндірудің тармақ құрамы (2017 жыл).

Әлеуметтік салалар. Қашқадария облысында 250-ден астам тарихи-сәулеткерлік ескерткіш, 900-ден астам археологиялық ескерткіштер бар, олардың көбі мемлекет қорғауына алынған.

Қалалары. Облыста 12 қала бар. **Қаршы** – облыстың әкімшілік, мәдени орталығы. Көне керуен жолының үстіне салынған аталмыш қаланың 2700 жылдық мерейтойы атап өтілді. Қаршы қаласының ауданы 75,5 шаршы км-ді құрайды. Бүгінгі Қаршы көп қырлы қала болып есептеледі. Қаладағы өнеркәсіп салалары құрамында жеңіл өнеркәсіп пен азық-түлік өнеркәсібі жетекші орын алады. Мақта тазалау зауыты, ет-сүт зауыты, тігіншілік фабрикасы, құрылыс материалдары, металл өңдейтін комбинаттар облыс экономикасының дамуына лайықты үлес қосып келуде. Қазіргі кезде Қаршы қаласында көптеген бірлескен кәсіпорын қызмет атқарып жатыр. «Жемістер кемпірқосағы» Өзбекстан-Британия, «Қаршымай» Өзбекстан-Сингапур бірлескен кәсіпорындары жергілікті шикізатты қайта өңдеу жолымен өнім шығарып жатыр.

Қаршы және оның төңірегінде мақта, жібек, май зауыттары, металл өңдеу кәсіпорындары, тігіншілік фабрикалары, құрылыс материалдары комбинаты сияқты кәсіпорындар құрылып, Қаршы **өнеркәсіп торабына** айналды. Шөлді игеруде Қаршы сүйеніш мекені болды. Теміржол және автомобиль жолдары Қаршыда тоғысады. Бұл жайт Нишан, Талимаржан, Касан секілді қала мен қалашықтардың өндірістік байланыстарын дамытады. Қалада Қаршы мемлекеттік университеті, Қаршы инженерлік-экономикалық институты, Ташкент ақпарат технологиялар университетінің Қаршы филиалы және басқа ағарту мекемелері бар.

Шахрисабз. Қала ежелден қолөнершіліктің ірі орталығы болған. Шахрисабздің кілем тақиясы Париж көрмесінде жоғары бағаланған. Мақта тазалау зауыты қаладағы ірі кәсіпорындардың бірі саналады.

Шахрисабз – ұлы сайыпқыран Әмір Темір туылған қала. Қалада көне сәулеткерлік мұралар, Ақсарай ескерткіші көзге айқын түседі.

1. Қолөнершіліктің қандай көне тармақтарын білесің? Олардың облыс өнеркәсібі өндірісіндегі маңызын түсіндір.
2. Облыста өнеркәсіптің қайсы тармағы жетекші, оның себебі неде?
3. Оқу атласынан облыстағы ірі өнеркәсіп орталықтарын тап және олардың мамандануын анықта.
4. Контурлы картадағы Қашқадария облысына тиісті тапсырмаларды орында.

55-сабақ

СҰРХАНДАРІЯ ОБЛЫСЫ

Экономикалық географиялық орны мен табиғи байлықтары.

Сұрхандария Өзбекстанның ең оңтүстігінде орналасқан. Облыстың Сұрхан-Шерабад алқабынан басқа бөлігі, негізінен таулардан құралған. Таулар солтүстіктен есетін суық ауа ағымын тосып тұрады. Сондықтан облыс Өзбекстанның субтропиктік өлкесі болып есептеледі. Аймақтың тағы бір өзіне тән ерекшелігі, оңтүстіктен ыстық және құрғақ «ауған желі» есіп, егіндерге зиян келтіруі болып табылады. Егіншілікті жүргізгенде, әлбетте, бұл алғышарт ескеріледі.

Жазықтық пен таулар жайлау ретінде пайдаланылады. Таулардағы жеміс ағаштары азық-түлік өнеркәсібіне қымбат шикізатты жеткізіп береді.

Сұрхандария облысында пайдалы қазбалар Қашқадария облысындағыдай көп. Жер қойнауындағы мұнай, газ, көмір, түсті металл және құрылыс материалдарының бар екендігі өнеркәсіптің бірталай салаларын дамытуға мүмкіндік береді. Аймақта өнеркәсіпті дамыту, табиғи байлықтарды тиімді және нәтижелі қолдану бойынша бірнеше жобалар іске асырылып жатыр. Атап айтқанда, Сариосиё ауданындағы Ханжиза кенінде полиметалдық рудаларды, яғни мырыш, қорғасын мыс пен күмістің үлкен қорын қайта өңдеу бойынша ірі жоба жүзеге асырылды.

Бұрынғы Кеңес Одағы дәуірінде Сұрхан-

123-сурет. Өзбекстан Республикасында

Сұрхандария облысының салмағы (пайыз, 2017 жыл).

дария облысы аймағынан қазып алынатын мұнайдың құрамында битум қорытпасының көптігінен ол негізінен жол құрылысында пайдаланылатын еді. Бұл шикізаттан қосымша өнім алу үшін Жарқорған мұнайды қайта өңдеу зауыты құрылды. Зауытта жылына 80 мың тонна мұнай қайта өңделіп, бензин мен дизель жанармайы алынады.

Халқы. Облыс халқының табиғи көбеюі жоғары. Халықтың тығыздығы әр шаршы км-ге 112 адамға тура келеді, яғни Өзбекстанның орташа халық тығыздығынан екі есе артық (123-сурет).

Ауыл шаруашылығы. Облыс шаруашылығында агроөндіріс кешені үстемдік етеді

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: астық, мақташылық (жіңішке талшықты), бақ шаруашылығы (субтропиктік жемістер), жүзім шаруашылығы, ет-сүт шаруашылығы, қой шаруашылығы, жібек шаруашылығы.

Алқаптың ең ыстық оңтүстік бөлігінде жіңішке талшықты мақта өсіріледі. Жібек пен ет-сүт шаруашылығы да қолға алынған. Диканшылықты дамытуда Сұрхан мен Шерабад өзендерінің ерекше маңызы бар. Оңтүстік Сұрхан мен Үшқызыл су қоймаларының құрылуы бірталай жерлерді игеру мүмкіндігін берген. Халықтың ауыл шаруашылығында жеміс, бақша, көкөніс егудің маңызы зор. Әсіресе, Денау ауданында бақтар мен жүзімдіктер көп.

Мал шаруашылығы – екінші маңызды тармақ. Суармалы диканшылықпен шұғылданатын жерлерде ет-сүт үшін жайдары тұқымды қара мал бағылады. Тау жайлауларында еті мен майы үшін гиссар тұқымды қойлар бағылады. Бұл қойлардың кейбіреулері 150-160 (тірі күйдегі салмағы) кг келеді. Таулы аудандарда ет, түбіт және қылшық жүні үшін ангор ешкілері бағылады. Облыстың шөлді аймағында қаракөл қойларын бағу қолға алынған. Әлемге әйгілі «Сұрхан сүрі» қаракөл терісі осы аймақта өндіріледі (124-сурет).

124-сурет. «Сурхон сури» қаракөл терілері.

125-сурет. Сұғхандария облысы.

Өнеркәсібі. Мемлекет ауқымында облыс өнеркәсібінің салмағы үлкен емес. Оған Өзбекстанда өндірілетін өнеркәсіп өнімінің небары 1-2 пайызы тура келеді. Бұл бұрын облысқа ауыл шаруашылығы ауданы ретінде қарағандығының салдары болып табылады. Нәтижеде облыста көптеген әлеуметтік мәселелер жиналып қалған.

Өнеркәсіптің негізгі тармақтары: жеңіл өнеркәсіп (мақта тазалау), азық-түлік өнеркәсібі, ұн-жарма.

Облыста пайда болған әлеуметтік ділгірліктерді жою, халықты жұмыспен қамтамасыз ету мақсатымен жаңа-жаңа өнеркәсіп кәсіпорындары, көлік магистральдары құрылып жатыр.

Облыстың өнеркәсіп тармақтары арасында жетекші болған жеңіл өнеркәсіпті дамытуға үлкен мән беріліп отыр (125-сурет). Таяу

жылдарда Құмқорған, Сариосиё, Денау, Шорчи аудандарында бірнеше тоқымашылық кешендері құрылып, облыста өндіріліп жатқан мақта талшығының қайта өңдеу көлемін 20-25 пайызға жеткізу көзделіп отыр.

Тау-кен өнеркәсібін дамыту да жеделдеп отыр. Қазіргі күнде Ховдоғ, Үшқызыл, Лалмикор және Көкайды маңында мұнай және газ кендері жұмыс істейді. Өзбекстандағы үш ірі көмір кенінің екеуі Сұрхандарияда (Шарғұн және Байсын көмір кендері) орналасқан. Бұл кендерден сапалы көмір алынады. Облыста жылдық қуаты 900 мың тонна көмір өндіретін заманауи жанармай кешенін құру жоспарланып жатыр.

Қалалары. Терміз — облыстың әкімшілік және мәдени орталығы (халық тақырыбынан қала халқының санын анықта).

Ол – Орталық Азияның көне қалаларының бірі. Өткен ғасырдың басына дейін Терміз әскери және шағын шекара қаласы еді. Онда жартылай қолөнершілік жағдайындағы жалғыз мақта тазалайтын зауыт болған. Қазіргі Терміз – көркейген қала. Әмудария порты мен теміржол және автомобиль жолы құрылған соң, қала маңызды көлік торабына айналды. 1995 жылы Термізде жаңа заманауи әуежай құрылды.

Ауғанстанға және ол арқылы басқа мемлекеттерге шығарылатын және шетелден келетін біраз жүктердің көптеген бөлігі Терміз порты арқылы өтеді. Демек, Терміз ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдейтін орталық және ірі өзен порты ретінде дамып отыр. Қалада мақта тазалау зауыты, сүт-май, нан және ет комбинаттары, лимонад зауыты, құрылыс материалдарын шығаратын өнеркәсіптер және басқа жергілікті өнеркәсіп кәсіпорындары бар. Қалада заманауи сипатқа ие болған Терміз мемлекеттік университеті облыста ғылыми, ағартушылық және мәдени орталық болып саналады (126-сурет). Қалада, сондай-ақ кинотеатрлар, кітапханалар, клубтар, өлкетану мұражайы қызмет етеді.

126-сурет. Терміз мемлекеттік университеті.

Термізде хайуанаттар бағы да бар.

Денау көне ірі сауда және қолөнершілік қыстағының орнында құрылған қала. 1929 жылы Денаудан теміржол өткеннен кейін, өндіріс тез дами бастады. Денау өнеркәсібі ауыл шаруашылығының шикізатын қайта өңдеуге мамандандырылған. Онда мақта тазалау, шарап, май-сүт, мотор жөндеу, кірпіш зауыттары бар. Р.Шредер атындағы

Республика бақ, жүзім шаруашылығы, шарап өндіру ғылыми-зерттеу институтының тәжірибе станциясы осы қалада.

1. Қосымшадағы 2-кестеден облыстағы жер байлықтарына тән мәліметтерді анықтандар.
2. Сұрхандария облысындағы қала мен қыстақ халқының салмағын 1-кестеден анықтандар.
3. Мектебің орналасқан қожалықта өндірілген өнім қай қалаларға жіберіледі? Егер қалада жасасаң, қай ауданнан ауыл шаруашылық өнімі жеткізілуін анықта.
4. Контурлы картадағы Сұрхандария облысына тиісті тапсырмаларды орындандар.

56-сабақ

ТӨМЕНГІ ӘМУДАРІЯ ЭКОНОМИКАЛЫҚ АУДАНЫ

Экономикалық географиялық орны. Төменгі Әмудария экономикалық ауданы Өзбекстанның солтүстік-батысында орналасқан. Бұл аудан Қарақалпақстан Республикасы мен Хорезм облысынан құралған.

Халқы. Төменгі Әмудария экономикалық ауданының суармалы жерлері ерте заманнан халық тығыз орналасқан алқаптар болып саналады. Хорезм алқабында бұрыннан диқаншылықпен шұғылданған. Халық аудан аймағында біркелкі орналаспаған. Табиғи өзгешеліктер халықтың орналасуына әсер еткен. Халық Арал теңізіне қарай сиреп барады.

Нөкіс, Шымбай, Үргеніш, Мойнақ, Тақиятас, Хожейлі қалаларының өсуі және қыстақтарда шағын бизнес пен кәсіпкерлердің дамуының есебінен қалашықтардың пайда болуының нәтижесінде қала халқы барған сайын көбейіп баруда.

Шаруашылығы. Экономикалық аудан шаруашылығының негізін ауыл шаруашылығы құрайды. Өзбекстандағы ауыл шаруашылығына жарамды жерлердің 6 пайызы осы ауданның үлесіне тура келеді. Жарамды жерлердің дерлік 90 пайызы жайлаулардан құралған. Сортаң жерлер, құмдар, көлдер, батпақтар да үлкен аудандарды құрайды.

Халық мақтадан тыс жібек, қаракөл, жеміс, жүзім, бақша, күріш шаруашылықтарымен шұғылданады. Экономикалық аудан мемлекетте өсірілетін күріштің жартысынан астамын береді (127-сурет).

Әмудария жағалауларында диқаншылық негізінде мал шаруашылығы да дамыған. Ежелгі және мол табысты салалардың бірі жібек шаруашылығы

127-сурет. Салы ору науканы

мақташылықпен байланысты күйде суармалы диканшылық шаруашылықтарында жүргізіледі. Шөл жайлауларында жыл бойы қаракөл қойлары бағылады. Тоғайларда жылқы бағылады.

Өнеркәсібі. Экономикалық ауданның өнеркәсібі азық-түлік пен жеңіл өнеркәсіп тармақтарынан құралған. Жеңіл өнеркәсіпте мақта тазалау зауыттарының салмағы үлкен.

Энергияның жетіспеушілігін жою, дамыған өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын энергиямен қамтамасыз ету үшін Тақиятас ЖЭС-і және құрамында ГЭС-і бар Түйемойын гидроторабы құрылды. Төменгі Өмудария экономикалық ауданы мемлекеттің энергетика жүйесінен энергия алады.

Тәуелсіздік жылдарында бұл дәуірде жүзеге асырылған үлкен экономикалық-әлеуметтік өзгерістер, құрылыс пен абаттандыру жұмыстарын санап шегіне жетіп болмайды. Орталық Азияда жалғыз болған, шөл қойнауындағы ғажайып деп ат алған Қоңырат сода зауыты, Хожейлі шыны зауыты, «Орталық Азия әшекей тастары» бірлескен кәсіпорны, Қоңыраттағы карбид, Нөкістегі мәрмәр мен кабель зауыттары, Өрге газ кені, «Elteks» пен «Kateks» кешендері сияқты заманауи өндіру нысандары, 345 километрлі Науаи-Нөкіс теміржолы, Нөкіс пен Хожейліні байланыстыратын үлкен көпір, Қоңырат автомобиль жолы, ондаған жалпы білім беретін мектептері, лицей мен колледждер, балалар спорты, балалар музыка және өнер мектептері сияқты көптеген ғимараттар – бұлардың баршасы тәуелсіздігіміздің жемісі.

Ұлттық автомагистраль құрылысында болған үлкен оқиғалардың бірі – бұл осы жолдың Нөкіс қаласына кіреберістегі жаңа көпір мен көше қиылысы жолдың құрылысы.

Үстірт газ-химия кешеніне газды бөлетін, этилен, полиэтилен, полипропилен өндіретін және энергия көздерімен қамтамасыз ететін жалпы бес зауыт, сондай-ақ заманауи инфрақұрылым нысандары құрылған.

Экономикалық аудан ішкі және сыртқы байланыста көліктің барлық түрлерінен пайдаланады. Теміржол мен автомобиль көлігінің өркендеуімен су көлігі маңызын жоғалтып баруда. Экономикалық ауданның мемлекетіміздің басқа аумақтары және шетелдермен байланыстары жақсы жолға қойылған.

1. Ауданның экономикалық географиялық орны мен табиғи жағдайының шаруашылыққа ықпалы қандай?
2. Контурлы картадағы Төменгі Өмудария экономикалық ауданына тиісті тапсырмаларды орындандар.
3. Халықтың аймақтық орналасуына әсер еткен алғышарттарды айтындар.

ХОРЕЗМ ОБЛЫСЫ

Хорезм облысы мемлекетіміз ауданының өте шағын бөлігін алып жатыр (128-сурет). Хорезм облысының жер беті жазық болып, өзен шөгінділерінен құралған. Облыстың шаруашылық тіршілігінде Әмударияның маңызы үлкен. Палван, Ерміш, Шават және Қылышниязбай каналдары Әмудария суын бүкіл облысқа таратады. Облыста топырақ, су және ауа райының мүмкіндіктерінен тыс, шипалы тұзды көлдер, құрылыста пайдаланылатын шикізат (құм, тас, қамыс) та бар.

Халқы. Облыс халқының саны жағынан мемлекеттегі облыстардың ішінде соңғы орында тұрады. Хорезмдіктер жазда ауаның құрғап, ысып кетуін есепке алып, үйлерді қалың балшық (пахса) қабырғамен кең және биік (4-5 м) етіп құрады. Қалың балшық үй ішіндегі температура мен ылғалды бірқалыпта сақталуын қамтамасыз етеді. Жерасты суының жер бетіне жақындығынан жертөлелер, түрлі мақсатқа көзделген ұралар болмайды.

Шаруашылығы. Облыс экономикасы, негізінен агроөнеркәсіп кешенінен құралған. Хиуа, Шават, Жаңаарық аудандарында мақтаның салмағы орасан зор. Ал Гурлен ауданында күріш үлкен ауданды қамтиды. Суармалы жерлерде мақтамен бірге астық, жоңышқа, жүгері, картоп және бақша егіндері өсіріледі. Экономиканың басқа тармақтарымен мақташылықтың қосып жүргізілуі судан және жұмысшы күштерінен тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Облыстың барлық аудандарында бақша өсімдіктері егіледі.

128-сурет. Өзбекстан Республикасында Хорезм облысының салмағы (пайыз, 2017 жыл).

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: мақташылық, бақша шаруашылығы, күріш егу, ет-сүт өнімдері, жібек шаруашылығы.
Өнеркәсіптің негізгі тармақтары: электр энергетика, машина жасау, құрылыс материалдары, жеңіл, азық-түлік, ұн-жарма.

Фасырлар бойы жалғасып келе жатқан халық селекциясының арқасында Хорезмде ерте пісетін және кеш пісетін қауындардың

129-сурет. Хорезм облысы.

сұрыптары пайда болған. Ежелде оларды арнаулы ыдыстарға салынып, түйелермен Бағдад пен Үндістанға (сол кезде үш айлық жол) жөнелтілген. Хиуа, Жаңаарық, Гурлен, Хазорасп аудандарында бақтар көп. Келешекте бақ пен жүзімдіктер ауданы кеңейтіледі.

Ауыл шаруашылығының екінші маңызды тармағы мал шаруашылығы болып табылады. Жазғы жайлаулар мен су жетіспеушілігінен мал шаруашылығында шөлге бейімделген қаракөл қойларының салмағы үлкен. Бұл қойлар, негізінен терісі мен жүні, сондай-ақ еті үшін бағылады. Облыста жайлаулардың аздығынан кейбір шаруашылықтар өз қойларын Қарақалпақстан жайлауларында бағады.

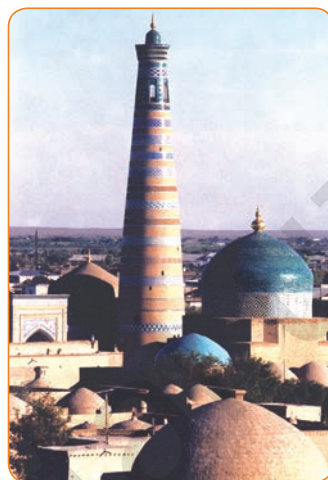
Өнеркәсібі. Облыста жеңіл және азық-түлік өнеркәсібінің жүзден астам кәсіпорындары бар (129-сурет). Өнеркәсіп мақта, жібек, жеміс, көкөніс және мал шаруашылығының өнімдерін қайта өңдейді. Сондай-ақ тігіншілік, аяқ киім, кілем тоқу, құрылыс материалдары, азық-түлік өнеркәсіп кәсіпорындары бар. Бұл кәсіпорындар қала мен аудан орталықтарында орналасқан.

Туризм. Хорезм облысының туризм саласын дамыту, туристердің ағымын одан әрі көбейтуге баса назар аударылуда.

Атап айтқанда, Үргеніш қаласындағы Шовот каналының бойында «Шовот» шағын туризм зонасын және Хива қаласында «Говак көл» шағын туризм зонасын құру және оларда заманауи қонақүй кешендері, мәдени сауықтыру, сауда және туризм маңызына ие болған нысандарды құру жоспарлануда.

Қалалары. Үргеніш – облыстың әкімшілік, экономикалық және мәдени орталығы. Қалада азық-түлік өнеркәсібі маңыздылығына қарай жеңіл өнеркәсіптен кейінгі орында тұрады. Қала электр энергияны Тақиятас ЖЭС-і мен Түйемойын ГЭС-інен алады. Қаланың солтүстік бөлігінде, негізінен тұрғын үй ғимараттары, ғылыми және мәдени-ағарту мекемелері, ал оңтүстік бөлігінде өндіру кәсіпорындары орналасқан. Қалада Үргеніш мемлекеттік университеті, Ташкент ақпарат технологиялары университеті және Ташкент мемлекеттік медицина академиясының филиалдары бар.

Хиуа облыстағы көне, ұлттық сәулеткерлік ескерткіштерге бай қала (130-сурет). Хиуа — көркем қолөнершіліктің маңызды орталығы. Бұл жерде ағаш пен тастарға өрнек салу, зергерлік, оймакерлік, кесте тігу, мыс пен қыштан бұйымдар жасаудағы таң қаларлық шеберлік ұрпақтан-ұрпаққа өтіп келеді. Хиуа – атақты өзбек математигі, астрономы және географы Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезмидің отаны болып табылады.

130-сурет. Хиуа қаласы.

1. Жібек, күріш және мал шаруашылықтары қайсы аудандарда жақсы дамыған? Мұны контурлы картада белгіле.
2. Үргеніш пен Хиуаны салыстырмалы сипаттама жаса.
3. Табиғи жағдайдың экономикаға ықпалына мысалдар келтір.

58-сабақ

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

Қарақалпақстан Республикасы Өзбекстанның солтүстік-батысында орналасқан. Теміржол, автомобиль және әуе көлігінің жақсаруы, республиканың өндіріс күштерінің үздіксіз дамуына жағдай жаратты.

Қарақалпақстан өкілетті облыс ретінде 1925 жылы құрылған, 1932 жылы өкілетті республикаға айналдырылған, 1936 жылы Өзбекстан

131-сурет. Нөкистеги
жүннен отау тоқу
комбинаты.

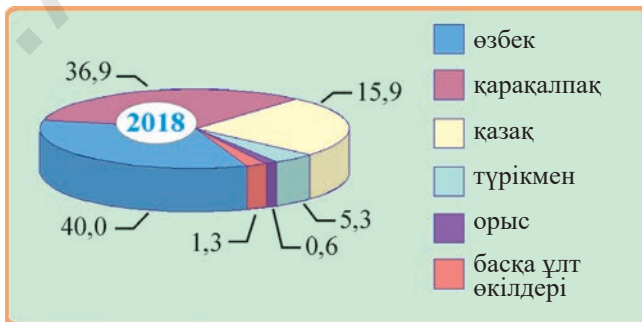
құрамына енген. Қарақалпақстанның Өзбекстан құрамына кіруі қарақалпақ пен өзбек халықтарының арасындағы ежелгі достықты, аймақ, тіл және мәдениеттегі бірлікті одан әрі нығайтты.

Халқы. Қарақалпақстан Республикасында 1,8 миллионнан астам адам жасайды. Халықтың 1/3 бөлігін өзбектер, дерлік және сонша бөлігін қарақалпақтар, қалғандарын қазақтар мен басқа ұлттар құрайды (132-сурет). Жоғары оқу орындарында мыңдаған мамандар дайындалады. Нөкісте Өзбекстан Республикасы Ғылымдар академиясының филиалы және бірнеше ғылыми мекемелер жұмыс істейді. Қарақалпақстанда ғалымдардың үлкен тобы жетілген.

Олар ғылым және ұлттық экономиканың түрлі салаларында қызмет етеді. Атап айтқанда, ауыл шаруашылығы саласында суарудың жаңа әдістерін зерттеп жатыр.

Шаруашылығы. Қарақалпақстан Республикасы шаруашылығының негізі агроөнеркәсіп кешенінен құралған. Бұл жердегі суармалы диқаншылық еңбек пен қаржыны көбірек талап етеді. Соның ішінде, Өмудария сағасындағы суару каналының қазылуы су басып кетуден сақтайтын бөгеттер мен батпақтарды құрғататын арықтар қазуға мәжбүр еткен. Өткен жылдары ирригация салалары қайта құрылды және кеңейтірілді. Қызкеткен, Мақта-арна сияқты жаңа каналдар құрылды. Өмударияның әр екі жағасына су тасқынына қарсы бөгеттер салынды. Үлкен гидротехника құрылымы — Тақиятас гидроузели 1973 жылы іске қосылды.

Қарақалпақстанның егін ауданының үлкен бөлігінде мақта мен бидай өсіріледі. Өмудария сағасында жоңышқа мен күріш өсіру қолайлы. Қарақалпақстан Өзбекстанда ғана емес, бәлкім Орталық

132-сурет. Қарақалпақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы (пайыз есебінде).

Азияда тұқымдық жоңышқа өсіретін ең ірі аймақ саналады. Жоңышқа тұқымының Қарақалпақстан сұрыбы ең сапалы болып саналады. Дәнді дақылдарынан күріш, ақ жүгері мен жүгері көп егіледі (133-сурет). Күріш шаруашылығының орны үлкен. Өзбекстандағы күріш аудандарының үлкен бөлігі Қарақалпақстанда орналасқан.

Ауыл шаруашылығының негізгі тармақтары: күріш шаруашылығы, мақташылық, бақша шаруашылығы, қой шаруашылығы.

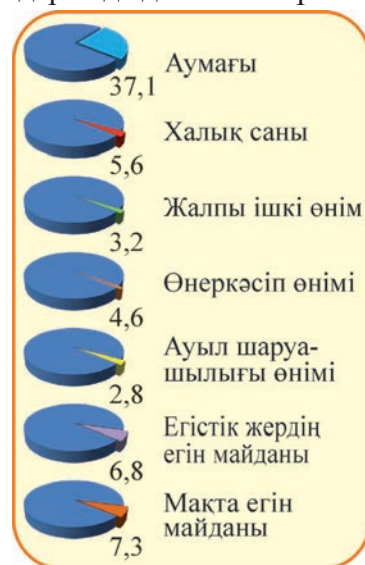
Мал шаруашылығы – Қарақалпақстан Республикасы шаруашылығының маңызды саласы. Кең жайлаулар мен Өмудария сағасындағы шабындықтар мал шаруашылығының ертеден жем-шөп базасы болып келген. Малдарды бағу үшін жоңышқа, жүгері және ақ жүгеріден басқа, мақта тазалау, май, сүт-май өнеркәсібі кәсіпорындарының қалдықтарынан да пайдаланылады. Шөл жайлауларында жыл бойы қаракөл қойлары бағылады. Шөлдегі шаруашылықтарда аздап түйе де бағылады. Ірі қара мал суармалы диқаншылық аймақтарында — Өмудария сағасында сүт, ет үшін бағылады.

Қарақалпақстанда құс, әсіресе су құстарын көбейту үшін кең мүмкіндік бар. Төрткөл ауданында шаруашылықтараралық құс фермасы құрылды. Жібек шаруашылығы Төрткөл мен Өмудария аудандарында дамыған. Бұл екі аудан Қарақалпақстан Республикасындағы жалпы жібектің негізгі бөлігін береді.

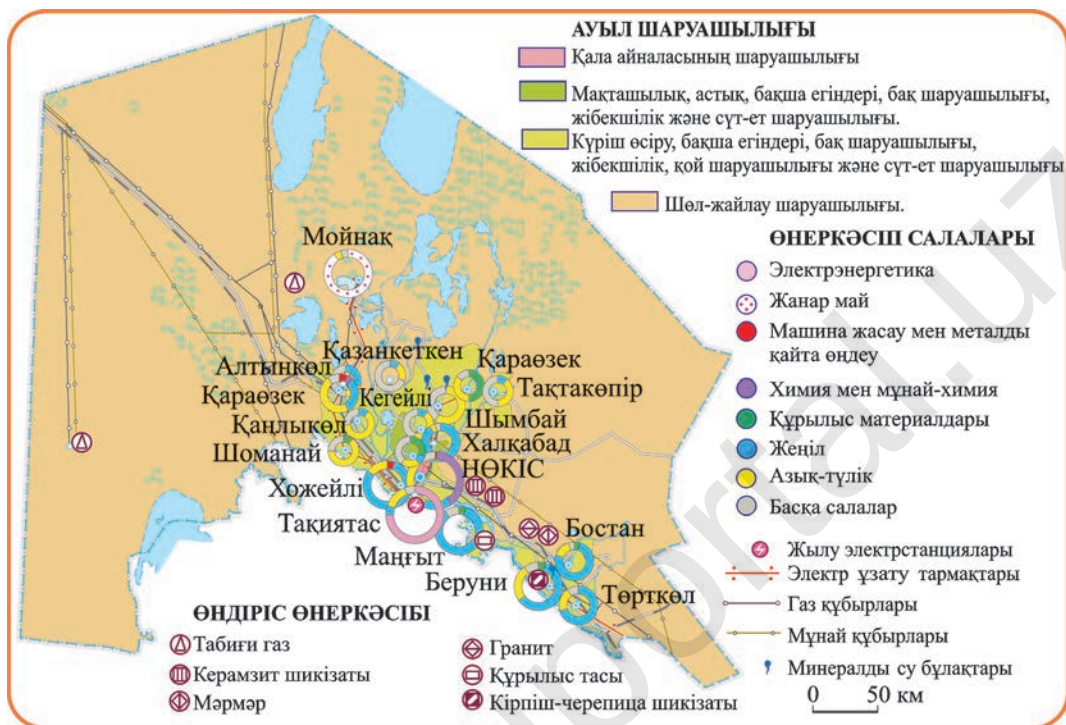
Өнеркәсібі. Қарақалпақстан өнеркәсібінің дамуында Чарджау-Қоңырат теміржолының іске қосылуы маңызды рөл атқарады. Өнеркәсіптің энергетика, металл жасау, химия, құрылыс секілді тармақтары пайда бола бастады (134-сурет). Қоңыратта жылына 160 мың тонна кальцийлі сода, 150 мың тонна күйдіргіш сода, 20 мың тонна азық-түлік содасы мен 400 мың тонна ас тұзын өндіретін үлкен зауыт іске қосылды.

Азық-түлік өнеркәсібі жедел дамып отыр. Қарақалпақстанда жалпы пайдаланылатын және кейбір кәсіпорындарға тиісті электр станциялары бар. Тақиятас ЖЭС-і осылардың ең ірісі. Кәсіпорын мен елді Мекендері газбен қамтамасыз етілген. Тақтакөпір ауданында суды тұщыландыру қондырғысы іске қосылды.

Құрылыс материалдары өнеркәсібі кірпіш,

133-сурет. Өзбекстан Республикасында Қарақалпақстанның салмағы (пайыз, 2017 жыл).

134-сурет. Қарақалпақстан Республикасы.

эк, қамыс, плита шығарады. Олар, негізінен Хожейлі, Нөкіс, Тақиятас қалалары болып табылады. Қарақалпақстандағы цемент шикізаты құрылыс материалдарын шығаруды тұрақты дамытуға мүмкіндік туғызады.

Металл жасау ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және көлік қажеттіліктеріне қызмет етеді. Тақиятастағы механика зауытында жүзіп жүретін насостар жөнделеді. Бұхара газы және одан шыққан мұнай, калийлі, магнийлі тұз кендері, эк және фосфорит кендері негізінде химия өнеркәсібі дамып отыр.

Өнеркәсіптің негізгі тармақтары: электр энергетика, химия және газ-химия, құрылыс материалдары, жеңіл, азық-түлік, ұн-жарма.

Қалалары. Республикада 12 қала бар. **Нөкіс** - Қарақалпақстан Республикасының астанасы, өнеркәсіп пен мәдениет орталығы болып саналады. («Елді мекендері» тақырыбынан қалада қанша халық жасауын анықтаңдар).

Қала 1932 жылы шағын қыстақ орнында құрылды. Географиялық орнының қолайлығынан 1939 жылы республиканың астанасы Төрткөлден Нөкіске

көшірілді. Өмударияда құрылған гидротехникалық бөген арқылы Нөкіске теміржол және автомобиль жолы салынды. Қалада полиграфия комбинаты, мотор жөндеу, кірпіш зауыттары, жеңіл өнеркәсібі және азық-түлік өнеркәсіп кәсіпорындары бар. Нөкісте 6 жоғары оқу орны, Қарақалпақ мемлекеттік университеті, Нөкіс мемлекеттік педагогика институты, сондай-ақ Ташкент ақпарат технологиялары университеті, Ташкент мемлекеттік аграрлық университеті, Ташкент педиатрия медицина институты және Өзбекстан мемлекеттік өнер және мәдениет институтының Нөкіс филиалдары қызмет етіп жатыр.

Тақиятас осы аттағы ЖЭС құрылысына байланысты 1952 жылы бой көтерді. Ол - энергетиктер, гидротехниктер, инженерлер және сушылар қаласы. Тақиятас маңында Өмударияға құрылған ірі гидротехникалық бөген қала шаруашылығын одан әрі дамытты. Болашақта Тақиятас, негізінен құрылыс материалдарын шығаратын орталық ретінде тағы да дамиды, онда жаңа кәсіпорындар құрылады.

Мойнақ – Арал теңізі жағалауындағы бұрынғы портты қала. Арал су деңгейінің төмендеп кетуі салдарынан қала теңізден қашықтап кетті. Нәтижеде қала шаруашылығы мүлдем өзгерді.

Беруни – Өмударияның оң жағалауында орналасқан маңызды өнеркәсіп орталығы. Қала автомобиль жолы арқылы Нөкіспен байланысқан. Мақта тазалау және май зауыттары қаланың негізгі кәсіпорындары болып саналады.

1. Өмударияның екі жағалауында орналасқан Төрткөл мен Үргеніш қалалары өзара қандай байланысқанын оқу атласынан анықтаңдар.
2. Халықтың орналасуы мен ұлттық құрамына қандай алғышарттар әсер еткен?
3. Қарақалпақстан қалалары қандай ерекшеліктерімен бір-бірінен өзгешеленеді?
4. Мемлекетіміздің қайсы қалаларында болуды армандайсың? Не үшін?
5. Нөкістен Ташкентке бару үшін қайсы облыстардан өтіледі?

59-сабақ

ПРАКТИКАЛЫҚ ЖАТТЫҒУ

1. Оқулықтың қосымшасындағы 1-кестенің мәліметтері негізінде Өндіжан және Науаи облыстары халқының тығыздығын анықтаңдар және салыстырмалы сипаттама жасаңдар.

2. 8-сынып контурлы картасындағы Бұхара облысы ауыл шаруашылығы зоналарын бояңдар және бидай, арпа, жүгері, сондай-ақ құс шаруашылығы мен омарташылық кең таралған аудандарды түсіріндер.

3. Самарқанд облысында республика халқының 11,1 пайызы жасайды. Бұл облыс республикада өндіріліп жатқан дәнді-дақылдардың 17 пайызын береді. Бұл өнім облыс үшін экономикалық сала бола алады ма?

4. Экономикалық ауданды географиялық сипаттама жасаудың жоспарын дәптеріңе жаз.

5. Аймақтың мамандануын белгілейтін алғышарттарды айтып бер.

6. Мемлекеттің аймақтық еңбек бөлінісінде Ташкент пен Мырзашөл экономикалық аудандары, Ферғана мен Төменгі Өмудария экономикалық аудандарының бір-біріне ұқсас және өзгешеленетін жақтарын салыстырмалы сипаттама жасаңдар.

7. Өнеркәсіп бойынша қайсы ауданның еңбек өнімділігі ең жоғары?

8. Қайсы ауданның ауыл шаруашылығы интенсивтік жолмен дамып жатыр?

9. Қайсы экономикалық аудан көлікпен жақсы қамтамасыз етілген?

10. Шаруашылық жүргізудің қарапайым орналасуынан күрделірек, прогресті орналасуға өсіп отырылуын кез келген экономикалық аудан мысалында көрсет.

11. Тұратын қалаңның (ауданыңның, облысыңның) экономикалық географиялық сипаттамасын жаса және онда шаруашылық құрамының шикізат, энергия, дайын өнімдер бойынша аймақтық өндіріс байланыстарының сызбасын, сондай-ақ табиғатты қорғау және игеру шараларын баяндандар.

ПЫСЫҚТАУ ҮШІН ҚАЙТАЛАУ

1. Машина жасаудың экономиканың басқа тармақтарымен байлыныстылығына мысалдар келтіріңдер.

2. Машина жасау кешенінде тармақтар қатынасы болашақта қандай болады? Тағы да да жедел дамитын тармақтарды айтып беріңдер.

3. Металлургия кешені экономиканың қайсы тармақтармен байлыныстылығын география дәптеріңе сызып көрсет.

4. Өз облысында орналасқан қандай тоқымашылық кәсіпорындарын білесің?

5. Ең маңызды газ бен мұнай құбырлары қай жерлерден өткенін контурлы картаға белгіле.

6. Өндірістің қандай ұйымдастырушылық түрлері бар?

7. Өндірісті орналастыру түрлеріне мысалдар келтір.

8. 8-сынып география атласының Самарқант облысы картасынан қалалардың орналасқан орнын анықта. Қалаларда қандай өнеркәсіп тармақтары бар екендігіне мән бер.

9. Өзбекстанда 1 жылда орташа өндірілетін электр энергияның 51 млрд КВ сағат бөлігі жылулық электр станциялары есебінен, 8 млрд кВ сағат бөлігі гидроэлектр станциялары тарапынан өндіріліп жатқан болса, олардың үлесі пайыздарда есептеп табыңдар.

1-қосымша

Аймақтар бойынша негізгі әлеуметтік көрсеткіштер
(2017 жыл 1 қаңтар)

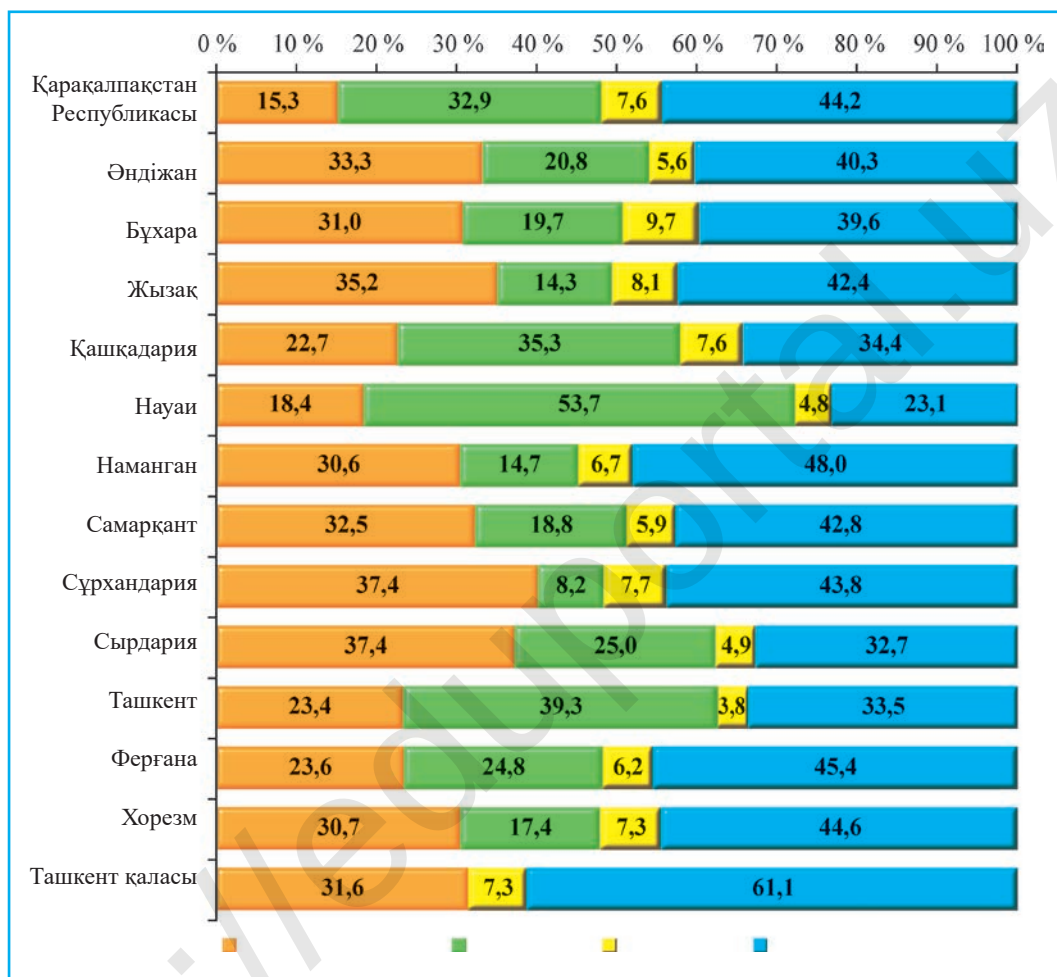
Республика және облыстар	Ауданы (мың шаршы км)	Халық саны (мың адам есебімен)			Әкімшілік-аймақтық құрылымы		
		Бар-лығы	Қала халқы	Қыстақ халқы	Аудандар	Қалалар	Қалашықтар
Өзбекстан Республикасы	448,9	32656,7	16532,7	16 124,0	170	119	1071
Қарақалпақстан Республикасы	166,6	1 842,3	905	936,8	15	12	26
Әндіжан облысы	4,2	3 011,7	1 576	1 435,7	14	11	79
Бұхара облысы	40,3	1 870,2	698,6	1 171,6	11	11	69
Жызақ облысы	21,2	1 325,0	622,2	702,8	12	6	42
Қашқадария облысы	28,6	3 148,4	1 357,5	1 790,9	13	12	117
Науаи облысы	111,0	958,0	467,6	490,4	8	6	47
Наманган облысы	7,4	2 699,6	1 743,7	955,9	11	8	115
Самарқант облысы	16,8	3 720,1	1 390,8	2 329,3	14	11	88
Сұрхандария облысы	20,1	2 514,2	893,3	1 620,9	13	8	114
Сырдария облысы	4,3	815,9	350	465,9	8	5	25
Ташкент облысы	15,3	2 861,2	1 411,5	1 449,7	15	16	95
Ферғана облысы	6,7	3 620,2	2 049,9	1 570,3	15	9	197
Хорезм облысы	6,1	1 805,0	601,2	1 203,8	10	3	56
Ташкент қаласы	0,3	2 464,9	2 464,9	—	11	1	1

2-қосымша

Аймақтар бойынша егін майдандары құрамы
(2017 жыл жағдайында, гектар есебінде)

Аймақтар	Картошка	Мақта	Көкөністер – жалпы	Азықтық дала егіндері – жалпы	Дән
Өзбекстан Республикасы	78772	1201182	189696	52271	1655629
Қарақалпақстан Республикасы	4764	94028	11342	12297	110653
Облыстар:					
Әндіжан облысы	6875	89259	17762	1978	90882
Бұхара облысы	4324	106124	10355	2276	91182
Жызақ облысы	1610	90308	8444	6879	212545
Қашқадария облысы	6588	153394	15730	6315	256673
Науаи облысы	1966	34538	4165	1340	49819
Наманган облысы	5634	76348	14496	1901	92012
Самарқант облысы	12873	87649	29068	2524	185778
Сұрхандария облысы	9899	94539	14611	2788	118219
Сырдария облысы	2001	96752	4352	3280	95563
Ташкент облысы	7418	84079	25698	2899	142266
Ферғана облысы	9912	98313	20304	2181	129316
Хорезм облысы	4881	95851	13075	5613	81021
Ташкент қаласы	27		294		

2017 жылда ЖІӨ-нің тармақтары бойынша құрамы (өлшеміне қарап %-да)

М А З М У Н Ы

I ТАРАУ. ӨЗБЕКСТАННЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОРНЫ ЖӘНЕ ӘКІМШІЛІК-АЙМАҚТЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ

1-сабақ. Кіріспе.....	3
2-сабақ. Өзбекстанның географиялық орны.....	5
3-сабақ. Өзбекстанның әкімшілік-территориялық құрылымы.....	8
4-сабақ. Әлеуметтік-экономикалық карталар.....	11

II ТАРАУ. ӨЗБЕКСТАННЫҢ ТАБИҒИ БАЙЛЫҚТАРЫ, ХАЛҚЫ ЖӘНЕ ЕҢБЕК РЕСУРСТАРЫ

5-сабақ. Өзбекстанның табиғи жағдайлары және табиғи байлықтары.....	13
6-сабақ. Табиғи жағдай мен табиғи байлықтардың ұлттық экономикадағы маңызы.....	15
7-сабақ. Өзбекстан халқы.....	18
8-сабақ. Өзбекстан халқының құрамы.....	20
9-сабақ. Елді мекендері.....	22

III ТАРАУ. ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТҮЗІЛІСІ

10-сабақ. Өзбекстан ұлттық экономикасының құрылымы.....	27
11-сабақ. Өнеркәсіп – ұлттық экономиканың тірек тармағы.....	30
12-сабақ. Жанармай-энергетика кешені.....	33
13-сабақ. Мұнай және газ өнеркәсібі.....	35
14-сабақ. Көмір өнеркәсібі	38
15-сабақ. Электр энергетика.....	40
16-сабақ. Химия өнеркәсібі.....	45
17-сабақ. Қара металлургия.....	48
18-сабақ. Түсті металлургия.....	51
19-сабақ. Машина жасау және оның тармақтары.....	54
20-сабақ. Автомобиль жасау өнеркәсібі.....	58
21-сабақ. Ағашты қайта өңдеу өнеркәсібі.....	62
22-сабақ. Құрылыс материалдары өнеркәсібі.....	64
23-сабақ. Өнеркәсіп және экологиялық проблемалар.....	67
24-сабақ. Агроөндірістік кешен	69
25-сабақ. Ауыл шаруашылығы.....	71

26-сабақ. Диқаншылық.....	73
27-сабақ. Мал шаруашылығы.....	76
28-сабақ. Өзбекстанда ауыл шаруашылығының географиялық тарихы.....	78
29-сабақ. Женіл өнеркәсіп	80
30-сабақ. Азық-түлік өнеркәсібі.....	83
31-сабақ. Өнеркәсіпті аймақтық құру және орналастыру түрлері.....	86
32-сабақ. Көлік географиясы.....	88
33-сабақ. Өзбекстан көлігінің заманауи дамуы.....	91
34-сабақ. Халыққа қызмет көрсету салалары	95
35-сабақ. Өзбекстанда рекреация және туризм.....	99
36-сабақ. Сыртқы экономикалық байланыстар.....	102
37-сабақ. Практикалық жаттығу	105

IV БӨЛІМ. ӨЗБЕКСТАННЫҢ АЙМАҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

38-сабақ. Өзбекстан экономикасынның аймақтық ұйымдастыру	106
39-сабақ. Ташкент экономикалық ауданы	110
40-сабақ. Ташкент облысы.....	113
41-сабақ. Ташкент қаласы.....	117
42-сабақ. Мырзашөл экономикалық ауданы.....	121
43-сабақ. Сырдария облысы.....	123
44-сабақ. Жызақ облысы.....	125
45-сабақ. Ферғана экономикалық ауданы.....	128
46-сабақ. Өндіжан облысы.....	130
47-сабақ. Ферғана облысы.....	132
48-сабақ. Наманган облысы.....	135
49-сабақ. Зарафшан экономикалық ауданы.....	138
50-сабақ. Самарқанд облысы.....	140
51-сабақ. Науаи облысы.....	144
52-сабақ. Бұхара облысы.....	148
53-сабақ. Оңтүстік экономикалық аудан.....	151
54-сабақ. Қашқадария облысы.....	153
55-сабақ. Сұрхандария облысы.....	157
56-сабақ. Төменгі Әмудария экономикалық ауданы	161
57-сабақ. Хорезм облысы.....	163
58-сабақ. Қарақалпақстан Республикасы.....	165
59-сабақ. Практикалық жаттығу.....	169
60-сабақ. Пысықтау үшін қайталау.....	170
Қосымшалар.....	171

O'quv nashri

MUSAYEV PAYOZ G'YOSOVICH

pedagogika fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim

MUSAYEV JAHONGIR PAYOZOVICH,

geografiya fanlari nomzodi, dotsent

GEOGRAFIYA

O'ZBEKISTONNING IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik

(Qozoq tilida)

To'ldirilgan oltinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi

Bosh tahririyati

Toshkent – 2019

Аудармашы Д.Бектаева

Редактор З.Абдиназарова

Көркемдеуші редактор Б.Бобожонов

Техникалық редактор Р.Нафасов

Беттеушілер О.Фозилова, М.Атхамова

Корректор Ф.Есиркепова

Баспа лицензиясы AI № 204, 28.08.2011

Басуға рұқсат берілді 28.07.2019. Пішімі 70x90^{1/16}. «TimesNewRoman»
гарнитурасы. Кеглі 12. Офсеттік тәсілмен басылды. Шартты баспа табағы
11,70. Есепті баспа табағы 13,83. Таралымы дана 5 691. Тапсырыс № 454.

**«SHARQ» баспа-полиграфия акционерлік компаниясы баспаханасы,
100000, Ташкент қаласы, Буюк Турон көшесі, 41.**

Жалға берілген оқулықтың жағдайын көрсететін кесте

№	Оқушы- ның атыжөні	Оқу жылы	Оқулық- тың ал- ғандағы күйі	Сынып жетек- шісінің қолы	Оқулық- тың тапсы- рылған- дағы күйі	Сынып жетек- шісінің қолы
1						
2						
3						
4						
5						

Оқулық жалға берілгенде және оқу жылының соңында қайтарып алынғанда жоғарыдағы кестені сынып жетекшісі төмендегі бағалау өлшемі негізінде толтырады.

Жаңа	Оқулықтың бірінші рет пайдалануға берілгендегі күйі.
Жақсы	Мұқабасы бүтін, оқулықтың негізгі бөлігінен ажырал-маған. Барлық парақтары бар, жыртылмаған, көшпеген, беттерінде жазулар мен сызықтар жоқ.
Орташа	Мұқабасы мыжылған, сдәуір сызылып, шеттері жейілген, оқулықтың негізгі бөлігінен ажырауы мүмкін, пайдаланушы тарапынан қанағаттанарлы қапталған, түсіп қалған беттері қайта тігілмеген, кейбір беттеріне сызылған.
Нашар	Мұқабасына сызылған, жыртылған, негізгі бөлігінен ажыралған яки түгелдей жоқ, қанағаттанарсыз қапталған. Беттері жыртылған, парақтарын, оқулықты тіктеп болмайды.

O'quv nashri

MUSAYEV PAYOZ G'YOSOVICH

pedagogika fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim

MUSAYEV JAHONGIR PAYOZOVICH,

geografiya fanlari nomzodi, dotsent

GEOGRAFIYA

O'ZBEKISTONNING IQTISODIY VA IJTIMOIIY GEOGRAFIYASI

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik

(Qozoq tilida)

To'ldirilgan oltinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi

Bosh tahririyati

Toshkent – 2019

Аудармашы Д.Бектаева

Редактор З.Абдиназарова

Көркемдеуші редактор Б.Бобожонов

Техникалық редактор Р.Нафасов

Беттеушілер О.Фозилова, М.Атхамова

Корректор Ф.Есиркепова

Баспа лицензиясы AI № 204, 28.08.2011

Басуға рұқсат берілді 28.07.2019. Пішімі 70x90^{1/16}. «TimesNewRoman»
гарнитурасы. Кеглі 12. Офсеттік тәсілмен басылды. Шартты баспа табағы
11,70. Есепті баспа табағы 13,83. Таралымы дана 599. Тапсырыс № 454-А.

**«SHARQ» баспа-полиграфия акционерлік компаниясы баспаханасы,
100000, Ташкент қаласы, Буюк Турон көшесі, 41.**